

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'DE HADİS USÛLÜ VE RİVÂYETİ

DOKTORA TEZİ

Halil KAYA

İSTANBUL 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'DE HADİS USÛLÜ VE RİVÂYETİ

DOKTORA TEZİ

Halil KAYA

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL

İSTANBUL 2016

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi Halil Kaya'nın GAZZÂLÎ ' DE HADİS USÛLÛ VE RİVÂYETİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.12.2016 tarih ve 2016-42/16 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28/12/2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. MEHMET ÖZŞENEL	
2.	Jüri Üyesi Doç. Dr. HASAN CİRİT	
3.	Jüri Üyesi Prof. Dr. HÜSEYİN HANSU	
4.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ABDULLAH AYDINLI	
5.	Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA MACİT KARAGÖZOĞLU	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	:Halil KAYA
Anabilim Dalı	:Temel İslam Bilimleri
Tez Danışmanı	:Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
Tez Türü ve Tarihi	:Doktora - Aralık 2016
Anahtar Kelimeler	:Gazzâlî, Hadis, Mustasfâ, İhyâ

ÖZET

Ebû Hâmid el-Gazzâlî (450-505/1059-1111), Sünni İslam dünyasının liderliğini Abbasi hilafeti (132-656/750-1258) ve Büyük Selçuklu Devletinin (431-551/1040-1157) yürütmekte olduğu bir dönemde yaşamıştır. Hayatının büyük bir kısmını ilim ile geçiren Gazzâlî, birçok alanda eser telif etmiştir. Özellikle kelâm, tasavvuf ve usûl-i fıkhıta önemli rol oynamıştır. Hadis ilminde ise zayıf kaldığına dair görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmada Gazzâlî'nin hadis bilgi birikimi ve hadisleri değerlendirme yöntemi tespit edilmeye çalışılmıştır. Gazzâlî, usûl-i fıkhıta dair eserlerinde döneminde hadis ilmi ile ilgili yaygın birçok terime temas etmiştir. Ayrıca az da olsa bazı rivâyetleri hem sened hem de metin yönünden analiz etmiştir. Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde, hiçbir şekilde hadis uydurmanın caiz olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte *İhyâ*'sında bazı uydurma rivâyetlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Gazzâlî'nin bunları, uydurma olduğunu bilmeden kaydettiği ve bu konuda kendinden önceki tasavvufi kaynaklara dayandığı anlaşılmaktadır.

GENERAL INFORMATION

Name & Family Name : Halil KAYA
Department : Basic Islamic Sciences
Thesis Advisor : Professor Mehmet ÖZŞENEL
Thesis Type & Date : Doctorate - December 2016
Keywords : Gazzâlî, Hadith, Mustafâ, Ihyâ

SUMMARY

Abû Hâmid al-Gazzâlî (450-505/1059-1111), lived in an age that the leadership of the Sunnid muslim world was under Abbasid caliphate (132-656/750-1258) and Great Saljuk Empire (431-551/1040-1157). Gazzali spent most of his life studying and wrote many books in different fields. He played a significant role especially in kalam, sufism and usul al-fiqh. There are considerations that he was weak in ilm al-hadith. In this study, it is tried to be analyzed how was Gazzali's hadith background and how was his methodology in evaluating ahadith. He touched upon many terms in his works of usul al-fiqh regarding the ilm al-hadith prevalent in his time. Besides, he analyzed some narrations –even if just a few- both in terms of sanad and text. In *Ihyâ* he mentioned that it is not allowed in any case to fabricate a hadith. On the other hand, it is seen that there are some fabricated narrations (mawdu') in his *Ihya*. It is understood that Gazzâlî mentioned these without knowing that they are fabricated and he referred to previous sufi sources in that regard.

ÖNSÖZ

İslam âlimleri yürüttükleri yoğun faaliyetler sonucunda asırlara tesir eden kalıcı eserler vermişlerdir. Özellikle İslami ilimlerin teşekkül ettiği ilk beş asırda yapılan çalışmalar İslam medeniyetinin temelini teşkil eden en önemli kaynaklar olmuştur. Hayatının büyük bir bölümünü hicri 5. asırda geçiren Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî de hem İslam düşüncesi hem de İslam ilimleri sahasında kaleme aldığı eserler ve devrindeki çeşitli düşünce akımlarla yaptığı mücadelesiyle derin izler bırakmış İslam âlimlerindedir. Günümüzde çok yönlü bir âlim olan Gazzâlî'nin çalışma faaliyetlerini inceleme konusu yapan pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak Gazzâlî'nin en fazla tenkide tabi tutulduğu yönlerinden biri olan hadis bilgisi ve hadis usûlü konusundaki konumu probleminin yeterince incelenmediği görülmektedir. Bu sebeple Gazzâlî'nin hadis bilgisinin mahiyeti, boyutları, kaynakları, eserlerinde hadis nakletme yöntemi ve hadis usûlüne dair görüşlerinin bir doktora tezi çerçevesinde ele alınması uygun görülmüştür.

Çalışma bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Girişte çalışmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde Gazzâlî'nin hayatı, ilim tahsili ve seyahatleri, hadis tahsili, hocaları, talebeleri, eserleri ve hadis ilmi bağlamında Gazzâlî'ye yöneltilen eleştirilere temas edilmiştir. İkinci bölümde Gazzâlî'de hadis bilgisi ve birikimi, eserlerinden yola çıkılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise Gazzâlî'nin rivâyetleri nakletme usûlü, rivâyetleri değerlendirme yöntemi tespit edilmiş ve eserlerinde zikrettiği rivâyetlerin kaynakları ile sıhhat açısından durumları genel olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın planlanması, olgunlaşması aşamasında ve devamında yardım ve desteklerini esirgemeyerek, bu zorlu süreci tamamlamama vesile olan danışmanım Sayın Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL'e en samimi şükranlarımı arz etmeyi bir borç biliyorum. Yine çalışma boyunca tez takip komisyonu olarak teşvik ve desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Hüseyin HANSU ve Doç. Dr. Hasan CİRİT'e, ayrıca katkıda bulunan Prof. Dr. Ahmet YÜCEL, Prof. Dr. Ali AKYÜZ, Doç. Dr. Aynur URALER, Arş. Gör. Dr. M. Enes TOPGÜL

hocalarıma ve çalışma boyunca benim için sıkıntılara göğüs geren aileme teşekkürlerimi sunarım.

Halil KAYA
İstanbul 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
SUMMARY.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3
IV. GAZZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR.....	5
A. SİYASİ DURUM.....	5
B. DİNİ DURUM.....	6
C. HADİS EĞİTİMİ DURUMU.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	11
A. İLİM TAHSİLİ VE SEYAHATLERİ.....	13
B. HOCALARI.....	17
C. HADİS TAHSİLİ	20
1. Hadis Bilgisinin Az Olduğu Yönündeki İfadesi	21
2. Hadis Hocaları	23
3. Hadis Rivâyet Zincirleri.....	25
D. TALEBELERİ.....	27
E. GAZZÂLÎ'YE YÖNELTİLEN TENKİDLER.....	29
1. Hadis Bilgisine Yönelik Tenkidler	30
2. Diğer alanlardaki tenkidler	36
II. ESERLERİ	38
A. HADİS RİVÂYETLERİ VE HADİS USÛLÜ BİLGİLERİNİN YER ALDIĞI ESERLERİ.....	39
B. DİĞER ESERLERİ	45

İKİNCİ BÖLÜM
GAZZÂLÎ'DE HADİS USÛLÜ VE KAVRAMLARI

I. SÛNNETİN BAĞLAYICILIĞI VE DİNDEKİ YERİ	53
II. HADİS, HABER VE SÛNNET KAVRAMLARI.....	55
A. HADİS VE HABER	56
B. SÛNNET	60
III. KAYNAĞI AÇISINDAN HABERLER.....	60
A. MERFÛ HADİS	60
B. MEVKÛF VE MAKTÛ HADİS	61
IV. RÂVİ SAYISI AÇISINDAN HABERLER.....	62
A. MÛTEVÂTİR HABER	64
1. Tanımı	64
2. Tevâtürün Şartları	64
3. Tevâtürün Tespiti	66
4. Bilgi Değeri ve Hükümü	68
B. ÂHÂD HABER	70
1. Tanımı	70
2. Bilgi Değeri ve Hükümü	71
a. Ahâd Haberle Amel Etmeyi Kabul Edenler	71
b. Ahâd Haberle Amel Etmeyi Kabul Etmeyenler	73
3. Kısımları	76
4. Haber-i Vâhid ile İlgili Bazı Meseleler.....	77
a. Umum-i Belvâ	77
b. Teşbîh	78
c. Kıyas, Umum-Husus, İstihşân ve İcma	80
V. KABUL VE RED AÇISINDAN HABERLER	82
A. MAKBÛL HABERLER.....	83
1. Sahîh Hadis	83
2. Hasen Hadis	84
3. Mu'an'an Hadis	84
B. MERDÛD HABERLER.....	85
1. Zayıf Hadis.....	85
a. Mürsel/Munkatı Haber	85

2. Mevzû Hadis	88
VI. BAZI HADİS MESELELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	91
A. MA'NÂ İLE HADİS RİVÂYETİ	91
B. TAKTİ/İHTİSAR YOLUYLA HADİS RİVÂYETİ.....	93
C. SİKA'NIN ZİYÂDESİ	93
D. RÂVİNİN KENDİSİNE NİSPET EDİLEN HADİSİ İNKÂR ETMESİ	94
E. HADİSLERİN TEDVİN VE TASNİFİ.....	95
F. HADİS EĞİTİMİ.....	96
1. Hadis Eğitime Dair Görüşleri	97
2. Müctehidin Hadis İlmi Karşısındaki Konumu	100
G. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM METOTLARI.....	102
H. MECHÛL	105
1. Mechûlü'l-Sıfat.....	106
2. Mechûlü'l-Ayn	107
İ. CERH VE TA'DİL	108
J. SAHÂBE	111
1. Sahâbenin Adaleti	112
2. Sahâbenin Hadisleri Rivâyet Etme Metodları.....	112
K. MÛTEÂRİZ HADİSLER VE İHTİLAFI GİDERME YOLLARI.....	114
1. Cem.....	116
2. Nesh	118
3. Tercih	120
a. Senede Bağlı Tercih Sebepleri	121
b. Metne Bağlı Tercih Sebepleri	123
c. Harici Faktörlere Bağlı Tercih Sebepleri	123
d. Tercih Sebebi Olmayan Etkenler	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS TENKİD VE RİVÂYET METODU

I. RİVÂYET NAKLETME USULÜ	130
II. RİVÂYETLERİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ	134
A. HADİSLE İLGİLİ GENEL DEĞERLENDİRMELERİ	134
B. SENEDLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ.....	142
1. Gazzâlî'de İsnad.....	143

2. Ricâl Açıklamaları	144
3. Sened Tenkidi	145
C. METİNLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ	148
1. Kur'ân'a ve Sünnete Uygunluk/Arz	149
2. Akla ve Müşahedeye Uygunluk	149
3. Vakıya Uygunluk	150
D. HADİS İLMİ BAĞLAMINDAKİ TENKİDLERİ	151
1. Hadis Ehline Eleştirileri	152
2. Şâfiîlere Yönelik Tenkidleri	155
3. Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebine Yönelik Tenkidleri	156
III. ESERLERİNDEKİ RİVÂYETLERİN DURUMU	160
A. RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI	160
1. Buhârî ve Müslim	160
2. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Beyhakî	164
3. Ebû Tâlib el-Mekkî ve Mekkî'nin Gazzâlî Üzerindeki Etkisi	165
4. Hâris el-Muhâsibî, Ebû Nuaym ve Diğerleri	170
5. İhyâ'daki Rivâyetlerin Kaynakları	176
B. RİVÂYETLERİN SIHHAT DURUMU	179
SONUÇ	184
KAYNAKLAR	187

KISALTMALAR

age	: Adı Geçen Eser
a.s.	: Aleyhi's-selâm
Bk./bk.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
b.	: Bin, İbn
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dp	: Dipnot
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü, Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa Numarası
s.a.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik Eden
thr.	: Hadisleri Tahrir Eden
trc.	: Tercüme/Çeviri
tsh.	: Tashih
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

İslam düşünce tarihinin en önemli şahsiyetlerinden olan Gazzâlî, İslami ilimlerin birçok alanında özgün eserler telif etmiştir. Kaleme aldığı telifleri kendinden sonraki dönemlerde büyük kabule mazhar olmakla birlikte bazı konularda eleştiriye maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Eleştirildiği konuların başında hadis ilmi sahasında zayıf kalması iddiası gelmektedir. Gazzâlî, eserlerinde birçok hadis kullanmakla birlikte tespit edilebildiği kadarıyla doğrudan hadisle ve hadis ilmiyle ilgili bir eseri bulunmamaktadır. Ancak usûl-i fıkıh kitabı *Mustasfâ*'nın sünnet/haberle ilgili bölümleri ile *İhyâ*'sında kullandığı hadisler, onun hadis ile ilgili usûl ve uygulamada nasıl bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Bu sebeple tezin konusu, Gazzâlî'de hadis usûlü ve rivâyeti olarak belirlendi. Gazzâlî gibi bir şahsiyetin hadis anlayışı üzerine yapılan çalışmaların detaylı olmadığı ve de birçok açıdan eksik kaldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışmalarda Gazzâlî'nin sayılı sayıda eserleri takip edilmiştir. Bu itibarla bu çalışmanın temel hedefi Gazzâlî'nin farklı alanlardaki birçok eserini gözden geçirerek öncelikle onun hadis bilgisi ve nakletme usûlü ile hadis tenkid yöntemi gibi temel konuları tespit edilmeye çalışmaktır. Bunun yanında hadis sahasındaki konunun belirlenmesi ve eserlerindeki hadislerin sıhhat açısından genel olarak değerlendirmektir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma için öncelikle hadis alanında Gazzâlî ve eserleri üzerine yapılan çalışmalar gözden geçirilmiştir. Bunun akabinde Gazzâlî'nin hayatı öncelikle otobiyografik özellik taşıyan *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eseri ile biyografik kaynaklar ve hayatı üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Daha sonra Gazzâlî'nin hadis bilgisi ve birikimi ile rivâyet nakletme usûlü, rivâyetleri değerlendirme yöntemi ve eserlerindeki rivâyetlerin durumu için 30'a yakın eseri tetkik edilmiştir. Bu çalışmalardan sonra tezin daha detaylı planı yapılarak yazımına başlanılmıştır.

Dipnotlardaki kaynaklar kronolojik olarak gösterilmiş ve önemli görülen bazı kelime ve cümleler, kaynaklarda olduğu gibi Arapça olarak kaydedilmiştir. Ayrıca çalışmada zikredilen rivâyetlerin tahrici yapılmış ve kaynaklarda geçen hadislerde bir farklılık varsa değinilmiştir. Rahat ulaşılması için bazı kaynakların hadis numaraları da kaydedilmiştir. Bunun yanında Gazzâlî'nin zikrettiği bilgiler daha önceki kaynaklarda tespit edilmişse buna da temas edilmiştir. Bu çalışmada kuramsal metod kullanılmıştır.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

İslam mütefekkirlerinden biri olan Gazzâlî, birçok alanda eser telif etmiştir. Ancak hadiste herhangi bir çalışma yaptığı tespit edilmemiştir. Bu nedenle bu çalışma için öncelikle Gazzâlî'nin *Mustasfâ*, *Menhûl*, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *el-Kıstâsu'l-mustakîm*, *Mişkâtü'l-envâr*, *İlcâmü'l-'avâm*, *Kânûnu't-te'vîl*, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *Kimyâü's-saâde* ve *Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire* adlı eserleri başta olmak üzere kendisine nispet edilen diğer bazı kitapları da incelenmiştir. Diğer kaynaklardan da Gazzâlî'nin hadis anlayışı ile ilgili tespit edilen bilgiler nakledilmiştir. Gazzâlî'nin hayatı için ise öncelikle *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eseri ile İbn Asâkir'in *Târîh*'i, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ı, İbnü's-Salâh'ın *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfiyye*'si, Zehebî'nin *Târîh* ve *Sîyer*'i, İbn Kesîr'in *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfiyyîn* ve *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, Sübkî'nin *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* ve *Tabakâtu's-Şâfiyyeti's-suğrâ* adlı eserleri ve diğer biyografik kaynaklar gözden geçirilmiştir.

Bunun yanında hadis ilmi bağlamında, Gazzâlî ve eserleri üzerine yapılan klasik ve çağdaş çalışmalardan da yararlanmıştır. Gazzâlî'nin eserleri üzerine yapılan en kapsamlı klasik çalışmalar Irâkî'nin *el-Muğnî an hamli'l-esfâr* ve Zebîdî'nin *İthâfî's-sâddetü'l-müttekîn* adlı eserlerdir. Onun hadis bilgisi ve anlayışı üzerine yapılan çağdaş çalışmalar arasında ise en kapsamlı sayılabilecek araştırma Muhammed Akîl b. Ali el-Mehdelî tarafından *el-İmâm el-Ğazzâlî ve İlmu'l-Hadîs* adıyla yazılan eserdir.¹

¹ Muhammed Akîl b. Ali el-Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, 1. bsk., Kahire 1418/1998, s. 1-156. Dört bölümden oluşan bu çalışma Gazzâlî'nin *Mustasfâ* ve *Menhûl*'un **sünnet** bölümleri ile *İhyâ* adlı eseri esas alınmıştır. **Birinci** bölümde (s. 11-77) daha çok Gazzâlî'nin dirâyetü'l-hadis bilgisi (s. 14-72) olmak üzere rivâyetü'l-hadîs ilmi (s. 72-74) ve hadisleri yorumlama metoduna (s. 75-76) temas edilmiştir. Bu bölümde hadis usûlü ile ilgili değinildiği bilgilerin tamamına yakını Gazzâlî'nin *Mustasfâ* adlı eserinin sünnet bölümünden alınmış ve Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'da takip ettiği tertip aynen muhafaza edilmiştir. *Mustasfâ*'da yer alıp da bu çalışmada temas edilmeyen tek konu hadisleri ihtisar/takt'i ederek nakletme bahsi

Türkçe olarak yapılan çalışmalar içerisinde en kapsamlı araştırma ise Mehmet Görmez'in, *Gazzâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum* adlı çalışmasıdır.² Kadir Paksoy da *İmâm Gazzâlî'nin Hadîşçilik Yönü ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn'deki Hadîslerin Tahlîli* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.³ Başka bir araştırma Medine Kaplan tarafından *Ğazzâlî'nin Minhâcü'l-Abidîn Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirmesi* adlı yüksek lisans tezidir. Şükrü Işık tarafından da *Gazzâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinin "Kitabu'l-İlim" Kısmında Geçen Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi* adıyla bir yüksek lisans çalışması gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Yahya Zekeriya Ali Me'âbide⁴, Muhittin Uysal⁵ ve Ali Toksarı'nın⁶ hadis ilmi bağlamında Gazzâlî üzerine tebliğleri bulunmaktadır. Bunların dışında dolaylı yönde hadis ile bağlantısı olan çalışmalar da vardır.⁷

olduğu söylenebilir. **İkinci** bölümde (s. 81-86) Gazzâlî'nin hadis eğitimi ile ilgili metoduna ve Gazzâlî'nin hadis eğitimine değinilmiştir. **Üçüncü** bölümde (s. 89-112) ise âlimlerin ve araştırmacıların *İhyâ*'da yer alan hadisler hakkındaki görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. **Dördüncü** bölümde (s. 115-142) de Gazzâlî'nin *İhyâ*'da yer verdiği hadislerden bir kısmının kaynağına temas edilmiştir.

² Görmez, Mehmet, *Gazzâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum*, 1. bsk., Ankara 2014, s. 1-127. Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşturulmuştur. **Birinci** bölümde (s. 13-30), Gazzâlî'nin sünnet anlayışı ele alınmıştır. **İkinci** bölümde (s. 31-63) de kısaca Gazzâlî'nin hadis bilgi ve birikimine temas edilmiştir. Ayrıca bu bölümde Gazzâlî'nin hadis bilgisine yöneltilen eleştirilere (s. 38-50) de yer verilmiştir. **Üçüncü** bölümde (s. 65-115) ise Gazzâlî'nin üç eseri esas alınarak onun hadisleri anlama ve yorumlama yöntemini işlenilmiştir. Bu kitaplardan biri *Kânûnu't-te'vil*'dir (s. 77-92). Söz konusu eserin tümü tercüme edilmiş ve dipnotlarla değerlendirilmiştir. Gazzâlî'nin *Faysaletü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka* (s. 93-106) ile *İlcâmü'l-avâm* (s. 106-115) adlı eserleri ise onun bazı hadisler hakkındaki yorumlarına temas edilmiş ve değerlendirilmiştir.

³ Paksoy, Kadir, *İmâm Gazzâlî'nin Hadîşçilik Yönü ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn'deki Hadîslerin Tahlîli*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 1-81. Bu çalışma bir giriş iki bölümden oluşturulmuştur. **Girişte** (12-17) Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin ictimai ve dini durumu ile ilim ve kültürel yapı gibi şeyler kısaca ele alınmıştır. **Birinci** bölümde (19-24) Gazzâlî'nin hayatı, ilim tahsili, hocaları ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. **İkinci** bölümde (26-73) ise Gazzâlî'nin hadisçilik yönü (26-28), *İhyâ*'nın hadis ilimleri açısından tahlili (28-30), ulemadan Gazzâlî'yi hadisçilik yönünden eleştirenler (30-32), hadis usûlü ve prensipleri açısından *İhyâ*'daki hadislerin tenkidi (33-34) ve yapılan tenkidlerin mahiyeti ile ulemanın bu husustaki değerlendirmeleri (34-55) işlenilmiştir. Ayrıca hadis usûlü açısından zayıf ile mevzû hadislerle ilgili bazı konulara (55-70) ve *İhyâ*'daki hadisler üzerine yapılan bazı çalışmalara (71-73) temas edilmiştir.

⁴ Yahya Zekeriya Ali Me'âbide, "Hucetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin Hadis Tenkid Yöntemi", *900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, 7-9 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 221-247.

⁵ Uysal, Muhittin, "Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Süfi Yazarlar Üzerindeki Etkileri (*İhyâ* Örneği)", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, 12-14 Mayıs 2011, Isparta 2014, s. 331- 337.

⁶ Toksarı, Ali, "Gazzâlî'nin Hadis Anlayışı", *Ebü Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (Tebliğleri)*, 14 Mart 1988, Kayseri 1988, s. 219-226.

⁷ Bk. **Şuayb Yazıcı**, *Serahsî, Gazzâlî, el-Bâcî ve Ebu'l-Huseyn el-Basrî'nin Fıkıh Usullerinde Hadislerin Kullanımı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). **Süleyman Taşkın**, *Beşinci ve Altıncı Yüzyıl Hanefî Usulcileriyle Karşılaştırmalı Olarak Gazzâlî'nin Delil Teorisinde Şer'u Men Kablena ve Sahâbî Kavli*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). **Yasin Kılar**, *Serahsî'nin el-Usulü ve Gazzâlî'nin el-Müstasfa'sına göre*

Ancak zikredilen çalışmaların çoğunda Gazzâlî'nin hadis bilgisine, tenkid ile rivayet metoduna ve kaynaklarına neredeyse hiç temas edilmemiştir. Muhammed Akîl b. Ali el-Mehdelî ise Gazzâlî'nin hadis bilgisine dair epey malumata yer vermekle birlikte; Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'daki haber bölümünde yer alan bilgileri neredeyse olduğu gibi ve Gazzâlî'nin tertibi üzere kaydetmiştir. Ayrıca Mehdelî, bu çalışmasında sadece *Mustasfâ* ile *Menhûl*'un haber bölümleri ve *İhyâ*'yı esas almıştır. Gazzâlî'nin hadis ilmi konusunda zayıf olduğu yönündeki tenkidler de güncelliğini korumaktadır. Dolayısıyla Gazzâlî'nin hadis kullandığı bütün eserlerini incelemek ve taramak suretiyle onun hadis usûlü ve rivâyet yöntemi konusundaki görüşlerinin bir doktora tezine konu edilmesi uygun görülmüştür. Bu çerçevede Gazzâlî'nin başta *Mustasfâ*, *Menhûl* ve *İhyâ* olmak üzere otuzdan fazla eseri okunup taranmak suretiyle onun teorik olarak hadis usûlü ve haber tenkid metodu konularındaki görüşleri ile pratikte hadisleri kullanma ve nakil yöntemi tespit edilmeye çalışılmış ve değerlendirilmiştir.

IV. GAZZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR

A. SİYASİ DURUM

Gazzâlî'nin (450-505/1059-1111) yaşadığı dönemde Sünnî İslam dünyasının liderliğini Abbasi Halifeliği (132-656/750-1258) ve Büyük Selçuklu Devleti (431-551/1040-1157) yürütmekteydi. Bu da Büyük Selçuklu Devleti'nin ihtişam ve duraklama devrelerine tekabül eder ve Gazzâlî, İslam dünyasının merkezi kısmında yaşamıştı. Bu süre içinde görev yapan Abbasi Halifeleri el-Kâim Biemrillâh (1031-1075), el-Muktedî Biemrillâh (1075-1094) ve el-Müstazhir Billâh (1094-1118); Selçuklu sultanları ise Tuğrul Bey (431-455/1040-1063), Alparslan (455-465/1063-1072) ve Melikşah'dır (465-485/1072-1092). Ayrıca Gazzâlî, Irak ve Horasan Selçukluları hükümdarlarından Sultan Berkyaruk (485-498/1092-1104) ile Sultan Muhammed Tapar (/1105-1118) dönemlerine de yetişmiştir.⁸

Sultan Melikşah döneminde Doğu İslam Dünyası, siyasi istikrar ve ekonomik gelişme bakımından zirve noktasına çıkmış ve en parlak dönemlerini yaşamıştır. Gazzâlî'nin

Delaletün-Nass, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). **Ali Muhammed Sallabi**, *İmam Gazali* (trc. Necmeddin Salihoğlu), İstanbul 2011. Bu eserde müellif, Gazali ve Hadis diye bir bölüm açmış. Bu başlık altında ise Gazzâlî'ye hadis ilmi bağlamında yöneltilen eleştiriler kaydedilmiştir (bk. Sallabi, *Gazali*, s. 123-126).

⁸ Detaylı bilgi için bk. Orman, *Gazâlî*, s. 20; Paksoy, *İmâm Gazâlî'nin Hadîsçilik Yönü*, s. 12; Acar, "İmâm Gazzâlî ve Selçuklular", 900. *Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, s. 91.

ilim dünyasında tanınmaya başlaması ve yıldızının parlaması da bu dönemde olmuştur. Ancak Melikşah'ın saltanatının son yıllarında Şii-Batınî propagandacıları faaliyetlerini arttırmışlardı. Bu gergin ortam içinde önce Melikşah'ın veziri Nizamülmülk (Hasan b. Ali b. İshâk eş-Şâfî et-Tûsî, ö. 485/1092) sûfi kılığına girmiş bir Şii-Batınî fedai tarafından öldürülmüş, bir ay sonra ise Sultan Melikşah (ö 485/1092) Bağdat yakınlarında şüpheli bir biçimde vefat etmiştir. Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde cereyan eden en önemli siyasi olaylardan biri de Haçlı seferleri ve Kudüs'ün işgalidir.”⁹ Ayrıca Fâtımîler, Kuzey Afrika'yı kontrol altına almışlardı¹⁰ ve Mısır'da Fâtımîler (297-567/909-1171), devletlerini kurmuşlardır.¹¹

B. DİNİ DURUM

Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin yaşadığı bölgede, hilafet mevkiinde Abbasiler (132-656/750-1258) bulunuyordu.¹² Ayrıca o dönemde mezhepler arası rekabet ve sürtüşmeler yoğun bir biçimde cereyan ediyordu. Bu rekabet sadece Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia gibi aralarında siyasi ve itikadi ihtilafların bulunduğu mezhepler arasında yaşanmamış, Ehl-i Sünnet ekolüne bağlı olan ameli mezhepler arasında da ihtilaflar cereyan etmiştir. Ayrıca doğuda Hasan Sabbah (ö. 518/1124) ve adamları İsmâiliyye mezhebini yaymaya çalışıyorlardı.¹³ Buna mukabil İslam dünyasında en yüksek ilim müessesesi olarak ilk resmi medrese Bağdat'ta Melikşah'ın veziri Nizamülmülk tarafında, bu dönemde kurulmuştur.¹⁴ Ayrıca Gazzâlî'nin yaşadığı yüzyıl ilmi ve dini hayat bakımından İslam dünyasının ve hatta o günkü dünyanın en parlak dönemini teşkil ediyordu.¹⁵

⁹ Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 413; Çağrııcı, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 493; Orman, *Gazzâlî*, s. 29-30; Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, s. 23, 24; Acar, “İmâm Gazzâlî ve Selçuklular”, *900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, s. 91.

¹⁰ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 23.

¹¹ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 33.

¹² Orman, *Gazzâlî*, s. 20.

¹³ Bk. Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, s. 24, 28.

¹⁴ Paksoy, *İmâm Gazzâlî'nin Hadîşçilik Yönü*, s.13.

¹⁵ N. J. Baitenova, “İmâm Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri”, *900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, s. 80.

C. HADİS EĞİTİMİ DURUMU

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde var olan hadis ilimleri ve faaliyetlerini birkaç açıdan değerlendirilebilir. Örneğin bu dönemde eskiye nazaran az da olsa rivâyetü'l-hadis ilmi açısından önemli bazı telifler yapılmıştır. Nitekim dönemin en önemli muhaddislerinden biri olan Beyhakî rivâyet ilmi açısından önemli eserler telif etmiş ve Gazzâlî de onun kaleme aldığı *Ma'rifetü's-sünen* adlı eserini müctehidlerin yararlanması için tavsiye mahiyetinde bir beyanda bulunmuştur.¹⁶ Bu dönemin en önemli hadisçilerinden biri olan Hatîb el-Bağdâdî ise ağırlıklı olarak hadîs usûlü ilmine dair eserler telif etmiştir. Örneğin bu ilmin ilk ürünlerinden sayılan *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* adlı eserini yazmıştır. Gazzâlî'nin doğrudan ne Hatîb'in ismine ne de eserlerine herhangi bir atıfta bulunduğu tespit edilememiştir. Bununla birlikte Ebû Ğudde'nin de ifade ettiği gibi Gazzâlî'nin sahâbenin adaleti ile ilgili naklettiği bilgilerin neredeyse aynı ifadelerle Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eserinde de geçmektedir.¹⁷ Dolayısıyla Gazzâlî'nin söz konusu malumatı, Hatîb'in eserinden almış olma ihtimali hayli yüksektir.

Öte taraftan râvilerden hadisleri alarak toplamak hicrî IV. asrın bitimiyle neredeyse nihayete ermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise çalışmaların seyri “*hadisleri ihtisar, tertib ve farklılıkları bir arada toplamak şeklinde değişmiştir.*” Ayrıca garîb olan rivâyetleri açıklamak gibi gayretler de bu dönemlerde yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır.¹⁸ Başka bir çalışmada ise özetle şunlar kaydedilmiştir: Hicrî II. asrın başlarında başlayan hadislerin tedvin ve tasnifi, V. asrın ortalarına kadar devam etmiştir.¹⁹ Bununla birlikte hicrî beşinci asırda da hadis yazma, yazdırma, öğrenme ve öğretme devam etmiş ve hadisler senedleriyle öğretilmiştir. Ancak bu dönemde hadis rivâyeti yanında kitap rivâyeti de oldukça yaygınlaşmış ve hadis öğretiminde, imla/yazdırma sistemi hâkim olmuştur. Yani beşinci asra kadar yaygın olan hadis öğrenme metodu, hocadan/şeyhten tahdis etmektir. Gazzâlî'nin

¹⁶ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 384.

¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Hatîb, *Kifâye*, I, 180-187; Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 307-308; Ebû Ğudde, *Lemehât*, s. 45 (dp).

¹⁸ Detaylı bilgi için bk. Abdülaziz el-Havlî, *Târîhu fünûni'l-hadîs*, s. 189.

¹⁹ Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 44.

yaşadığı dönemde ise doğrudan kitaplardan hadis alma ve yazma usulü ile kitaplara itimat ortaya çıkmıştır.²⁰

Hicrî V. asırda “tanınmış hadis kitaplarının farklı şekillerde yeniden tertip edilmesinden ibaret olan tasnifler devam etmiştir.” Örneğin “bu dönemde Beyhakî es-Sünenü’l-kübrâ’da diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn sözlerini muhtelif rivâyetleriyle birlikte bir araya getirmiştir.” İbn Abdilberr ise “Câmiu’l-beyâni’l-ilm’de ilme ve ilim tahsiline dair Hz. Peygamber ashâb, tâbiîn ve sonraki âlimlerin tavsiye ve tecrübelerine dair rivâyetleri senedleriyle birlikte derlemiştir.”²¹ Yine bu dönemde “önemli hadis kitaplarından seçmeler yapmak, hatta bütün hadisleri bir araya getirmek düşüncesiyle çeşitli boyutlarda derleme eserler de kaleme alınmıştır.”²²

Yapılan çalışmalarda Selçuklu devrinde, muhaddislerin hadis öğrenmek üzere en çok uğradıkları şehirler ise şu şekilde kaydedilmiştir: “Bağdat, İsfahan, Nisâbûr, Dimeşk, Rey, Merv, Herât, Kazvîn, Buhârâ, Semerkand, Belh, Şirâz, Vâsıt, Ehvâz, Basrâ, Kûfe, Dînever, Mekke, Medine, Kudüs ve Sûr.”²³ Buna mukabil bazı kaynaklarda Gazzâlî’nin ömrünün uzun bir bölümünün geçtiği 5. asırda hadis ilminin duraklama dönemine rastladığı zikredilmektedir.²⁴

Hicri beşinci asrı daha iyi anlamak için bu dönemde (hicri 450-510 yılları arasında) vefat eden önemli bazı muhaddisleri anmak da yararlı olacağını düşünülmektedir. Örneğin Beyhakî (ö. 458/1066), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. Mende (ö. 470/1078), *el-Cer ve’t-ta’dîl* adlı eserin müellifi Ebü’l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî (ö. 474/1081), Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî (ö. 488/1095), *Tesmiyyetü şuyûhi Ebî Dâvûd* adlı eserin müellifi Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Ceyyânî (ö. 498/1104-5) ve İbnü’l-Kayserânî Ebü’l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113) bu dönemde vefat edenler arasında yer

²⁰ Bk. Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 162, 165, 184; Paksoy, *İmâm Gazâlî’nin Hadîşçilik Yönü*, s. 14-15.

²¹ Kandemir, “Hadis”, *DİA*, XV, 34.

²² Detaylı bilgi için bk. Kandemir, “Hadis”, *DİA*, XV, 34.

²³ Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 183.

²⁴ Toksarı, “Gazzâlî’nin Hadîs Anlayışı”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî*, s. 219.

almaktadırlar. Şiîlerden ise bu dönemde göze çarpanlardan biri *Kitâbü'l-fihrist* ve *Kitâbü'r-ricâl* adlı eserlerin müellifi olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî'dir (ö. 488/1095-6). Ancak Gazzâlî, eserlerinde yukarıda zikredilen muhaddislerden sadece Beyhakî'nin adını kaydetmiş ve de onun *Ma'rifetü's-sünen* adlı eserine atıfta bulunmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Hicrî beşinci asırda yaşayan ve Hucetü'l-İslam lakabı ile anılan Gazzâlî'nin tam adı kaynaklarda, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî olarak geçmektedir. Künyesi, Ebû Hâmid'dir²⁵.

Gazzâlî kelimesinin okunuşu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri, “el-Gazzâlî” şeklinde çift “z”; diğeri ise “el-Gazâlî” tek “z” ile okunandır. “el-Gazzâlî” okunuşu tercih eden Nevevî (ö. 676/1277), şöyle der: “el-Ğazzâlî kelimesi şedde ile telaffuz edilir. Fakat Gazzâlî'den rivâyet edildiğine göre kendisi, bunu red etmiş. Tûs'a bağlı Gazâle köyüne mensup olduğunu söylemiştir.”²⁶ İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) de şeddesiz okumanın yaygın olan kullanışa aykırı olduğunu zikretmiştir.²⁷ Zebîdî (ö. 1205/1791) de tarih ve ensâb âlimlerine göre mutemed olanın şeddeyle okunması olduğunu belirtmiştir.²⁸ Buna mukabil Safedî (ö. 764/1363) ve Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69) gibi tarihçiler “el-Gazâlî” tek “z” şeklindeki okuyuşu tercih etmişlerdir.²⁹ Dolayısıyla kimileri yün işi ile uğraşan anlamında “el-Ğazzâlî” şeklinde çift “z” ile okumuş; kimileri de şeddesiz “el-Ğazâlî” şeklinde memleketine nispetle zikretmişlerdir. Aslında Gazzâlî'nin kendisi de bu kelimeye *İhyâ* adlı eserinde değinmiş ve şöyle demiştir: “Vâsıl b. Atâ (ö. ?), ‘el-Ğazzâl’ olarak tesmiye edilmiştir. Çünkü kendisi bu işi yapan kadınların arasında otururdu ve (maddî olarak) zayıf/güçsüz bir kadın gördüğünde ona bir şeyler verirdi (yardım ederdi).”³⁰ Eserlerinde kendisine nispet edilen bu isim ile ilgili herhangi bir bilgi ise tespit edilmemiştir. Bu tezde eski ve yeni çalışmaların çoğunda olduğu gibi Gazzâlî okunuşu tercih edilmiştir.

²⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 249; Nevevî, *Tibyân*, s. 171; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 216; Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 413; Zehebî, *Siyer*, XIX, 322; *Târîh*, XI, 62; *İber*, II, 43; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 191; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 533; *Bidâye*, XII, 173-174; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, I, 278-280; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 671; Çağrıncı, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 489.

²⁶ Nevevî, *Tibyân*, s. 171.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb*, II, 379.

²⁸ Zebîdî, *İthâf*, I, 25.

²⁹ Zebîdî, *İthâf*, I, 24; Çağrıncı, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 489.

³⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2088.

Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup olan Gazzâlî, Hucetu'l-İslam, Zeynu'd-dîn, imâm, fakîh, sûfî (mutasavvıf), şeyh, mütekellim ve filozof³¹ gibi vasıflarla anılmaktadır. Ayrıca Zebîdî eserinde, Gazzâlî'nin hicrî beşinci asrın müceddidi olduğunu söylemiş ve buna dair bir kaç âlimin reyini de zikretmiştir.³²

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, bugün ismi Meşhed olan İran'ın Tûs şehrinde 450/1058 yılında doğdu.³³ Kaynaklarda 451/1059 yılında Taberân'da doğduğu şeklinde bir bilgiye de yer verilmiştir.³⁴ Tûs, Horasan bölgesinde Nîsâbûr'a yakın meşhur bir şehir ve yeşillikleri ile suyu olan bir yerleşim yeridir. Ayrıca Tâberân ve Nûkân (نوقان) adlarında iki mahallesi bulunmaktadır.³⁵ O dönemde, Horasan ve Tûs Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altında idi.³⁶ Horasan, tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde ise bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış. Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan; Belh ve Herat yöresi Afganistan; diğer kısımları ise İran sınırları içinde yer almaktadır.³⁷

Gazzâlî, Tûs şehrine bağlı Taberân'da 14 Cemâziye'l-âhir 505/1111 senesinde yani 55 yaşında iken pazartesi günü vefat etmiş³⁸ ve orada defnedilmiştir.³⁹ Günümüzde burada bulunan yapı halk arasında Hârûniyye adıyla anılmakta ve bunun bahçesinde yer alan bir kabir Gazzâlî'nin mezarı olarak gösterilmektedir.⁴⁰ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise pazartesi sabahı 19 Cemâziye'l-âhir 505 yılında Tûs'ta vefat ettiğini zikretmiştir.⁴¹ Ebû Muhammed b.

³¹ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 249; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 216; Zehebî, *Siyer*, XIX, 322; *Târîh*, XI, 62; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 533; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, I, 278.

³² Zebîdî, *İthâf*, I, 36.

³³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 216; Zehebî, *Târîh*, XI, 69; Çağrııcı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 218.

³⁵ Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 411.

³⁶ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 41.

³⁷ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 234.

³⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 204; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 127; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 216; Zehebî, *Târîh*, XI, 69; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 535. İbnü'l-Cevzî, vefat yerini "Tus'ta vefat etmiş" şeklinde mutlak olarak kaydetmiştir.

³⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 204; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 127; Zehebî, *İber*, II, 43.

⁴⁰ Çağrııcı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 494.

⁴¹ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 264.

el-Ekfânî (ö. ?) ise Gazzâlî'nin Tûs şehrinde 505/1111'de Cemâziye'l-evvel ayında vefat ettiğini belirtmiştir.⁴²

Gazzâlî'nin yetiştiği aile ortamı hakkında ise kaynaklarda fazla bir bilgi yer almamaktadır. Yalnızca babasının yün ve iplikçilikle geçindiğini belirtmekle yetinirler. Yoksul bir ailenin çocuğu olan Gazzâlî, babasını küçük yaşta kaybetmiştir.⁴³ 520'lerde vefat eden ve keramet sahibi olduğu dile getirilen kardeşi Ahmed ise ilk başlarda fıkıh ilmiyle uğraşmış ve daha sonra vaizliğe yönelmiştir.⁴⁴ Amcası Şeyh Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 435/1043-44) ise el-Gazzâliyü'l-Kebîr diye anılır.⁴⁵

A. İLİM TAHSİLİ VE SEYAHATLERİ

Gazzâlî, ileri düzeydeki ilk tahsiline kendi memleketinde hicrî 465/1073'te⁴⁶ Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî et-Tûsî'den (ö. ?) fıkıh dersi olarak başladı.⁴⁷

Daha sonra Cürcân'a gidip Ebû Nasr el-İsmâilî'den (ö. ?) ders aldı.⁴⁸ Gazzâlî, burada yaklaşık beş yıl kalmıştır.⁴⁹ İlk kalem denemesi de burada tuttuğu notlardır.⁵⁰ Gazzâlî, daha sonra Tûs'a dönmüş, bir müddet memleketinde ikamet ettikten sonra ilim tahsili için hicrî 473'te (1080) Nîsâbûr'a gitmiştir.⁵¹ Burada Şâfiî mezhebinde önemli bir konuma sahip ünlü kelim âlimi İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) dersler almıştır. Nîsâbûr'da Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî'den fıkıh, usûl-i fıkıh, münazara ve kelim derslerini alarak önemli bir bilgi birikimi elde etmiştir.⁵² Ayrıca burada namı yayılmaya başlamıştır.⁵³ Hocası vefat

⁴² İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 204;

⁴³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 19; Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, s. 34.

⁴⁴ Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, s. 415; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, VI, 61; *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti's-suğrâ*, I, 118.

⁴⁵ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti's-suğrâ*, I, 123.

⁴⁶ Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 260; Zehebî, *Târîh*, XI, 62; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, IV, 91; VI, 195; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 533; Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁴⁸ Zehebî, *Târîh*, XI, 70; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 533-534. Ebû Nasr el-İsmâilî'nin kimliği hakkında "HOCALARI" başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, XIX, 335; Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁵⁰ İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 534; Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁵¹ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 260; Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁵² İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124; Zehebî, *Târîh*, XI, 62.

ettikten sonra Muasker'e⁵⁴ gitmiştir. Muasker'de Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092) onu karşılamış⁵⁵ ve Bağdat'taki medreseye müderris olarak tayin etmiştir.⁵⁶ 484'te (1091) 34 yaşındayken burada ders vermeye başlayan Gazzâlî⁵⁷ böylece Horasan'dan sonra Irak'ta da tanınmış bir âlim haline geldi.⁵⁸ Hanbelî âlimlerinden Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî (ö. 510/1116) ve Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi dönemin önemli âlimleri ve şahsiyetleri onun derslerinde bulunmuşlardır.⁵⁹

Bu arada Gazzâlî, Bağdat'ta ders verirken 300 tane talebesi vardı.⁶⁰ Kitap yazmak ve talebelere ders vermenin yanında, boş zamanlarında hiçbir hocadan ders almadan, felsefe alanında yazılan kitapları mütalaa ederek, iki yıldan daha az bir zamanda felsefeye vakıf olmuştur.⁶¹ Gazzâlî, felsefeye dalınca, akli deliller mi yoksa duyu organlarıyla elde edilen bilgiler mi daha güvenilir şekilde süren iki ay kadar bir tereddüt içinde kalmıştır. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl* adlı eserinde, bu bilgileri verdikten sonra şöyle der: “Her ne kadar dışa vurmadımsa da iç âlemimde felsefecilerin mezhebi üzerine kaldım”.⁶² Yani akli delil kendisine daha güvenilir geliyordu. Felsefeyi iyice kavradıktan sonra yaklaşık bir yıl daha bu alanla uğraşmıştır. Bu çalışmalar sonunda, felsefenin kafa karıştırma, kandırma ve hayal olmaktan başka bir şey olmadığı kanaatine varmıştır.⁶³

Bu sonuca vardikten sonra, tasavvuf ilmine kendini vermeye başladı. Bu ilmi ise Ebû Tâlib el-Mekî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'u; Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eserleri ile Cüneyt el-Bağdâdî (ö. 298/911), Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946) ve Ebû Yezîd el-Bestâmî (ö.

⁵³ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; Zehebî, *Târîh*, XI, 62.

⁵⁴ Muasker, Cezayir'in kuzeybatısında tarihi bir şehirdir. Tesis tarihinden itibaren genellikle ordugâh olarak kullanıldığı için bu isimle anılmıştır. Muasker'in tarihi, antik dönemlere kadar gitmektedir (detaylı bilgi için bk. Kavas, “Muasker”, *DİA*, XXX, 328).

⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 201; Zehebî, *Târîh*, XI, 63; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 534. İbn Kesîr, *Bidâye*'de ise Gazzâlî'nin 484'te İsfahân'dan Bağdat'a Nizamiye Medresesi'ne müderris olarak geldiğini nakletmektedir (bk. XII, 137).

⁵⁶ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 260-261; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 125; Zehebî, *Târîh*, XI, 63.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 125; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174.

⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 201; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 261.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 125; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174; Çağrıncı, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 491.

⁶⁰ Gazzâlî, *Munkız*, s. 35.

⁶¹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 34-35.

⁶² Gazzâlî, *Munkız*, s. 29.

⁶³ Gazzâlî, *Munkız*, s. 35.

261/875) ve diğerk büyük mutasavvıflardan naklolunan sözleri ihtiva eden kitapları mütalaa ederek elde etmiştir.⁶⁴ Kendi kurtuluşunun bu ilimde olduğu kanaatine varmış ve bu alanda daha fazla çalışmalar yapmaya başlamıştır. Nitekim kendisini tasavvûfa verdikten sonra yazdığı eserlere bakıldığında ağırlıklı olarak ahlâk ve tasavvuf içerikli telifler olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Gazzâlî, Bağdat'taki medrese hocalığı sırasında derin bir iç muhasebe yaşadı. Kendisinin naklettiğine göre bu muhasebenin ilk başlangıcı hicrî 488 Receb (1095 Temmuz) ayında olmuş ve altı aya kadar sürmüştür. Nihayetinde medreseyi ve şan-şöhreti bırakarak Bağdat'ı terk etmeye karar verdi. Şam'a (Suriye-Filistin) gitmeyi düşünüyordu. Fakat halife ve dostları bilmesinler diye hacca gideceğini ifade etti. Niyeti ise bir daha Bağdat'a dönmemektir.⁶⁵

Gazzâlî, hicrî 488 yılının Zilkade ayında (Kasım 1095) Bağdat'tan ayrıldı.⁶⁶ Şam'a gelince hiçbir işle meşgul olmadı, sadece nefisini tezkiye etmek ve kalbini arındırmakla vakit geçirdi. Gün boyu Dimeşk Mescidi'nin minaresinde kalıyordu. Minarenin kapısını üzerine kapatıp itikâfa giriyordu.⁶⁷ Yaklaşık iki yıl Şam'da (Dimeşk'ta) kaldıktan sonra Beytu'l-Makdîs'e (Kudüs'e) gitti. Oradan da hicaz yolunu tutup, Mekke ve Medine'ye geldi.⁶⁸ Daha sonra çocuklarının istekleri üzerine memleketine döndü. Aslında memleketinden ayrıldığı zaman hiç dönmeye niyeti yoktu.⁶⁹ Belli bir müddet geçtikten sonra (Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu) Fahrü'l-Mülk'ün (ö. 500/1106) ısrarı üzerine 499 yılının zilkade (1106 Temmuz) ayında tekrar Nîsâbûr'a gitti.⁷⁰ Dolayısıyla Bağdat'tan ayrılışı ile Nîsâbûr'a dönüşü arasındaki inziva, uzlet hayatı 11 yıla ulaştı.⁷¹ Bununla birlikte Gazzâlî, *Munkız*'da iki farklı yerde 10 yıla yakın

⁶⁴ Gazzâlî, *Munkız*, s. 57. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinin büyük bir çoğunluğunu yukarıdaki kaynakları esas alarak telif ettiğini söyleyebilir.

⁶⁵ Gazzâlî, *Munkız*, s. 59-61.

⁶⁶ Gazzâlî, *Munkız*, s. 62.

⁶⁷ Gazzâlî, *Munkız*, s. 23, 59-61.

⁶⁸ Gazzâlî, *Munkız*, s. 61-62.

⁶⁹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 23, 61-62.

⁷⁰ Gazzâlî, *Munkız*, s. 62; İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 202.

⁷¹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 62.

bir uzlet hayatı geçirdiği zikreder.⁷² Gazzâlî, Nîsâbûr'da bir müddet ikame ettikten sonra tekrar memleketi Tûs'a döndü.⁷³

Son hedefi hadis ilmine yönelmek, muhaddislerle oturmak ve Buhârî (ö. 256/870) ile Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'ini mütalaa etmek oldu. Ayrıca ömrü vefa etse hadis ilminde de kısa sürede maharet kazanacağı kaydedilir.⁷⁴ Gazzâlî'nin ilim tahsili serüveni, fıkhıtan kelama; kelamdan felsefeye; felsefeden tasavvufa; tasavvuftan hadise doğru bir seyir takip etmiştir. Bunun yanında Gazzâlî, Cürcân, Nîsâbûr, Muasker, Bağdat, Şam/Dımeşk, Şam/Kudüs, Hicaz (Mekke, Medine) gibi yerlere seyahat etmiştir.

Birçok kaynakta, Gazzâlî'nin önce hacca ve oradan da Şam'a gittiği bilgisi yer almaktadır. Gazzâlî'nin önce hacca gittiği malumatı, onun muasırı olan Ebu'l-Hasen Abdulğafir b. İsmail el-Fârisî en-Nîsâbûrî'nin (ö. 529/1135)⁷⁵ *es-Siyâk li târîhi Nîsâbûr* adlı eserinden yapılan alıntıdan kaynaklanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Asâkir (ö. 571/1176), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Zehebî (ö. 748/1347), Sübkî (ö. 771/1370) ve İbn Kâdî Şühbe (ö. 790/1388) eserlerinde, olayı Abdulğafir'e nispet ederek zikretmektedirler.⁷⁶ Fakat yukarıda belirtildiği gibi Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eserinde ilk önce Şam/Dımeşk'a gittiğini beyan etmiştir. İbn Kesîr ise hacdan bahsetmeden Şam'a gittiğini naletmiştir.⁷⁷

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ise eserinde Gazzâlî'nin biyografisini ele aldığı bölümde şöyle demiştir: “Gazzâlî, hacca gitti ve (Bağdat'a) geri döndü. Daha sonra Şam'a doğru yola çıktı. Beytü'l-Makdis ve Dımeşk'ta bir müddet ikame etti. Oradan da memleketine döndü. Fahrü'l-Mülk başa geçince Gazzâlî'yi Nîsâbûr'a davet etti. O da daveti

⁷² Gazzâlî, *Munkız*, s. 62, 71.

⁷³ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 203.

⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 204; Zehebî, *Târîh*, XI, 65. İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174. İbn Kesîr, *Tabakât* adlı eserinde bu konuda şöyle der: Ömrünün sonlarına doğru hadise yöneldi ve Buhârî'nin *Sahîh*'i ile meşgul oldu. Öyle ki öldüğünde göğsünün üzerinde Buhârî'nin *Sahîh*'i olduğu söylenilmiştir (bk. *age*, II, 536).

⁷⁵ Hicrî 451'de doğan, hafız, muhaddis ve edip olan Abdulğafir de Gazzâlî gibi İmâmu'l-Harameyn'den fıkıh dersi almıştır (bk. Zehebî, *Târîh*, XI, 489).

⁷⁶ Bk. İbn Asâkir *Târîh*, LV, 200-201; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 260-262; Zehebî, *Târîh*, XI, 63; Sübkî, *Tabakâtü ş-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 216; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, II, 278-280. Bu kaynakların bir kısmında, “on yıla yakın Şam'da kaldıktan sonra memleketine döndüğü” bilgisi yer almaktadır.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174.

kabul etti. Nisâbûr'da bir müddet ders verdikten sonra tekrar memleketine döndü ve memleketinde bir medrese açtı.⁷⁸

İbnü'l-Cevzî, 488/1095 yılında cereyan eden olayları naklederken ise şöyle demiştir: Zilkade ayında Gazzâlî, Nizâmiyye medresesindeki müderrisliği bırakarak Bağdat'tan Beytü'l-Makdis'e doğru yola çıktı ve kardeşi, onun naibi olarak müderrislik yaptı. Bağdat'tan ayrılışının üçüncü yılında, *İhyâ* adlı eserini telif etmiş olarak, (Bağdat'a) geri döndü. Daha sonra 490'da hacca gitti. Oradan da memleketine gitti.⁷⁹ Bazı çalışmalarda ise Gazzâlî'nin *İhyâ*'yı Şam'da kaleme aldığı⁸⁰ ve altı yılda tamamladığı bilgisine yer verilmiştir (hicrî 489-495).⁸¹

Kısacası Gazzâlî'nin yaşadığı ve seyahat ettiği yerler hakkında, biyografik eserlerde hemen hemen aynı olmakla birlikte kronolojik olarak farklı bilgiler yer almaktadır.⁸² Gazzâlî'nin eserinde zikrettiği kronolojik sıralamanın tercih edilmesi daha makul gözükmemektedir. Çünkü her birey genel olarak kendi hayatının serüvenini herkesten daha iyi bilmektedir. Ona göre kendisinin seyahat serüveni şu şekilde cereyan etmiştir: Bağdat → Dimeşk (hicri 488) → Kudüs → Hicaz (Mekke, Medine → Tûs → Nisabûr (hicri 499).⁸³ Abdulğâfir'e göre ise şöyledir: Tûs → Nisabûr → Muasker → Bağdat → Hac → Şam → Tûs → Nisabûr → Tûs.⁸⁴

B. HOCALARI

Gazzâlî, yaşadığı zaman dilimi ve coğrafya itibarıyla İslami ilimlerin ve İslam düşüncesinin en canlı ve hareketli olduğu dönemlerden birinde (hicrî V. asırda) hayat sürmüş bir âlimdir. Dolayısıyla döneminin önemli ilim adamlarından, özellikle İslami ilimler

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 125-126.

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 18.

⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 201; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174.

⁸¹ Bk. Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 523.

⁸² **İbn Asâkir'e göre** kronolojik olarak seyahat ettiği yerler: Bağdat → Kudüs → Dimeşk (489) → Bağdat → Horasân → Tûs (bk. İbn Asâkir, *Târîh*, XLV, 200); **Zehebî'ye göre**: Tûs → Nisabûr → Muasker → Bağdat → Hac → Şam (Kudüs ve Dimeşk) → Tûs → Nisabûr → Tûs (bk. Zehebî, *Târîh*, XI, 62-65. Zehebî de bu bilgileri, Abdulğâfir'in *Târîh*'inden nakleder.); **İbn Hallikân'a göre**: Tûs → Nisabûr → el-Asker (Muasker) → Bağdat (Cemâziye'l-evvel 484) → Hicaz (488 Zilkade ayında Hacca gitti) → Bağdat → Dimeşk (Şam) → Kudüs (Şam) → İskenderiye (Mısır) → Tûs → Nisabûr → Tûs (bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 217-218).

⁸³ Gazzâlî, *Munkız*, s. 23, 61-62.

⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîh*, XLV, 200-202. İbn Asâkir, Abdulğâfir'den icâzet yoluyla rivâyette bulunmuştur (bk. Zehebî, *Târîh*, XI, 489).

sahasında istifade etmiştir. İlmî seyahatleri itibari ile Horasan, Irak, Hicaz ve Şam bölgelerini ziyaret etmesi de onun ilim tahsili konusunda dönemin önemli mezheplerini ve ulemasını dolaşp istifade ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte özellikle tasavvuf ve felsefe sahalarında yazılmış eserleri mütalaa etmek suretiyle tahsil-i ilm ettiği anlaşılmaktadır. Gazzâlî'nin "Hadis Tahsili" başlığı altında hadis hocalarına temas edileceği için burada değinilmeyecektir. Diğer alanlarda ilim tahsil ettiği belli başlı hocaları şu şekilde tespit edilmiştir.

1. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî et-Tûsî' (ö. ?). Gazzâlî, Tûs'ta bu zattan fıkıh dersi almıştır.⁸⁵

2. Ebû Nasr el-İsmâilî (ö. ?). Cürcân'da ondan ders almıştır.⁸⁶ Bu âlimin kimliği tam olarak tespit edilememiştir. Bu isimle tanınan ve muhaddis olan Ebû Nasr Muhammed b. Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmâilî'nin (ö. 405/1014)⁸⁷ vefat tarihi itibariyle Gazzâlî'nin hocası olması mümkün görülmemektedir. Gazzâlî ile aynı dönemde yaşayan Ebü'l-Kâsım İsmail b. Mes'ade b. İsmail el-İsmâilî el-Cürcânî'nin (ö. 477/1084)⁸⁸ Gazzâlî'nin hocası olma ihtimali vardır. Ancak bu bilgi, kaynaklarda teyid edilememiştir. Ayrıca Ebû Nasr, Ebü'l-Kâsım'ın babasının amcasıdır.⁸⁹ Bu açıdan bakıldığında künyeleri birbirine karıştırılmış olması da ihtimal dâhilindedir.

3. Ebü'l-Meâlî⁹⁰ İmamü'l- Haremeyn⁹¹ Abdümelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (ö. 478/1085).⁹² Gazzâlî, fıkıh başta olmak üzere birçok dalda bu hocasından eğitim almıştır. İlmî derinliklerine Nîsâbü'r'da İmamü'l- Haremeyn'in yanında ulaşmıştır.⁹³ Gazzâlî,

⁸⁵ Zehebî, *Târîh*, XI, 62; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 91.

⁸⁶ Zehebî, *Târîh*, XI, 70; Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

⁸⁷ Zehebî, *Târîh*, IX, 87.

⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, X, 404; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, IV, 296. *DİA*'da vefat Târîhi 487 olarak kaydedilmiştir (bk. Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490). Kaynaklarda ise 477'de Cürcân'da vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.

⁸⁹ Zehebî, *Târîh*, IX, 650.

⁹⁰ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, 207; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124.

⁹¹ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, 266.

⁹² Zehebî, *Siyer*, XVIII, 468; *Târîh*, XI, 62.

⁹³ Zehebî, *Târîh*, XI, 62.

Minhâcu'l-âbidîn adlı eserinde Cüveynî'den bahsederken bazen isminin yerine “el-İmâm”, “Şeyhunâ el-İmâm” ve “Şeyhî el-İmâm” gibi ifadeler kullanmıştır.⁹⁴

4. Ebü'l-Hüseyn Erdeşîr b. Ebî Mansûr el-Ubâdî el-Vâiz (ö. 497/1104). Gazzâlî, 486'da Bağdat'ta bu zatın sohbetlerinde bulunmuştur.⁹⁵

5. Ebû Alî Fazl b. Muhammed b. Ali el-Fârmezî el-Horâsânî (ö. 477/1084). Hocasının nisbesi bazı kaynaklarda, “el-Farmedî” yani “dâl” harfiyle; bazılarında ise “el-Fârmezî” yani “zâl” harfi ile kaydedilmiştir. Gazzâlî, Nisâbûr'da onun sohbetlerinde bulunmuştur.⁹⁶ Ayrıca *İhyâ* adlı eserinde “şeyh-mürîd ilişkisinin güzel olması gerektiğini” ifade eden sözü Ebû Ali el-Fârmezî'den işittiğini zikretmiştir.⁹⁷

6. Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim b. Nasr b. İbrahim b. Dâvûd en-Nâblusî el-Makdisî el-İmâm, el-Fakîh, el-Muhaddis, ez-Zâhid (ö. 490/1096). Gazzâlî, Dîmeşk'ta bu zat ile buluşmuştur.⁹⁸ Ayrıca Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde Şâfî'nin hakkında naklettiği menkıbelerinin çoğunu Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin eserinden aldığını belirtmiştir.⁹⁹ Makdisî muhaddis bir âlimdir. Ancak kaynaklarda Gazzâlî'nin bu zattan hadis alıp almadığı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmadığı için Makdisî, Gazzâlî'nin hadis hocaları arasında zikredilmedi.

7. Ebû Bekir Muhammed b. Sâbık es-Sakallî (الصَّنَّالِي) el-Vâiz (ö. 493/1099).¹⁰⁰

8. Me'mûn b. Ahmed¹⁰¹

⁹⁴ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, 214, 231, 233. *Minhâcu'l-âbidîn*'i, *Sirâcu't-tâlibîn* adıyla şerh eden Dehlân el-Kedirî, Gazzâlî'nin “Şeyhî”, “Şeyhunâ” ve “Şeyhî el-İmâm” gibi ifadeleri arasında ayırım yapmadan farklı şahıslar için kullanmıştır. Örneğin bazı yerlerde “Şeyhî el-İmâm” ifadesini, Ebû Bekr el-Verrâk (bk. *age*, I, 202, 235; II, 188); bir yerde ise İmâmu'l-Harameyn (bk. *age*, II, 181) olduğu şeklinde açıklamıştır. Keza “Şeyhunâ” tabirini de bazı yerlerde Ebû Bekr el-Verrâk (bk. *age*, I, 250; II, 180); bir yerde ise Ebû Bekr et-Tûsî (bk. *age*, I, 203) olduğu şeklinde beyanda bulunmuştur. *Minhâcu'l-âbidîn* üzerine yaptığımız araştırmaya göre ise Gazzâlî'nin “Şeyhî”, “Şeyhunâ” lafızlarından kastı Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Verrâk; “Şeyhî el-İmâm” tabirinden muradı ise İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî olduğu söylenebilir. el-Üstâz” ifadesini ise Ebû İshâk el-İsferâyînî için kullanmıştır (bk. *Sirâcu't-tâlibîn*, II, 181, 188).

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 3; Zehebî, *Târîh*, X, 787.

⁹⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 203; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 565; *Târîh*, X, 411; XI, 64.

⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2771. Ayrıca Gazzâlî, Ebû Alî el-Fârmezî'ye *el-Maksadü'l-esnâ* adlı eserinde de atıfta bulunmuş ve kendisinden işittiği bir bilgiyi naketmiştir (bk. s. 120).

⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, XIX, 136-139; *Târîh*, X, 454-455. Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*'de “Nasr el-Makdisî” diye bir âlimden bahseder (bk. *age*, s. 233). Muhtemelen bu kişi, Nasr b. İbrahim el-Makdisî adındaki hocasıdır.

⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ* I, 88. *DİA*'da Makdisî'nin *Menâkibü'l-İmâmi's-Şâfî* adında bir risalesi bulunduğu belirtilmiştir (bk. Döndüren, “Makdisî”, *DİA*, XXVII, 434).

¹⁰⁰ Gazzâlî, bu zattan Şam'da bir şiir işittiğini belirttiği için hocaları arasında zikredildi (bk. *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 207). Zehebî, kelam âlimi olarak tanıtmakta, fakat Gazzâlî'nin hocası olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemiştir (bk. *Târîh*, X, 745).

9. Ebû Muhammed¹⁰²

10. Ebü'l-Hasen¹⁰³

C. HADİS TAHSİLİ

Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin hadis konusundaki ilk eğitimini küçük yaşlarda aldığı söylemek mümkündür. Zira henüz 16 yaşındayken kendisinden Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlediği hocası Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed (ö. 466/1074) vefat etmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde, hadis meclislerinde cereyan eden işlemleri detaylı bir şekilde ele alması;¹⁰⁴ onun buralarda bulunduğu dair bir delil olarak sayılabilir. Bunun yanında Cürcân'a eğitim için gittiğinde eğer kaynaklarda geçen Ebü'l-Kâsım el-İsmâilî hocası ise ondan hadis eğitimi de almış olabilir. Çünkü Ebü'l-Kâsım hadis ile de ilgilenmiştir. Ayrıca W. Montgomery Watt, Gazzâlî'nin döneminde Tûs ve Cürcân da özellikle hadis ve fıkıh alanlarında eğitim düzeyinin hayli yüksek olabileceğini, Gazzâlî'nin de her iki şehirdeki öğrenimi sırasında bu alanlara yönelmiş olabileceğini belirtmektedir.¹⁰⁵ Bazı çalışmalarda ise Gazzâlî'nin hadis ilminde zayıf kalmanın nedenini daha çok kelim, fıkıh, fıkıh usûlü, mantık ve cedel ilimlerinin okunduğu İmâmü'l-Harameyn Medresesi'nde bulunmasına bağlanılmıştır. Ayrıca bu medresede hadis ve hadis ilmine dair dört dörtlük bir eğitim ve gayretin olmadığı ifade

¹⁰¹ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 98. Gazzâlî'nin bu eserinde künyesiyle zikrettiği hocasının kim olduğu kaynaklarda tespit edilemedi. Söz konusu eserde (ذكر لي مأمون بن أحمد) şeklinde kaydedilen bir bilgiye dayanarak bu zat Gazzâlî'nin hocaları arasında sayılmıştır.

¹⁰² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 196. Gazzâlî'nin bu eserinde künyesiyle zikrettiği hocasının kim olduğu kaynaklarda tespit edilemedi. Söz konusu eserde (سمعت من شيعي أبي محمد) şeklinde kaydedilen bir bilgiye dayanarak bu zat Gazzâlî'nin hocaları arasında sayılmıştır.

¹⁰³ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 308. Gazzâlî'nin bu eserinde künyesiyle zikrettiği hocasının kim olduğu kaynaklarda tespit edilemedi. Söz konusu eserde (سمعت الاستاذ ابا الحسن يحيى عن الاستاذ ابي الفضل) şeklinde kaydedilen bir bilgiye dayanarak bu zat Gazzâlî'nin hocaları arasında sayılmıştır. Bununla birlikte Gazzâlî'nin döneminde yaşayan Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî en-Nisaburî (ö. 468/1076) adında meşhur bir müfessir bulunmakta ve Gazzâlî, bu âlimin tefsir alanında *el-Besîd*, *el-Vasîd* ve *el-Vecîz* adında yazdığı eserlerin isimlerini taklid ederek fıkıh sahasında bu üç isimle eser kaleme almıştır. Bunun yanında Zehebî, Vâhidî'nin lügat ilmini Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Arûdî'den aldığını belirtmiştir (bk. Zehebî, *Târîh*, X, 264). Ancak bu bilgileri kitabında kaydeden Zehebî, söz konusu âlimin Gazzâlî'nin hocası olduğuna dair herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin kendisi de bu âlimin *el-Vasîd* ve *el-Vecîz* adındaki kitaplarına *İhyâ*'da değinmiş ve normal ile orta derecede bir tefsir bilgisi için bu kitaplara vakıf olmanın yeterli olacağını belirtmiştir. (bk. *İhyâ*, I, 113). Bu bilgiler ışığında Gazzâlî'nin *Minhâc*'ta adını zikrettiği zatın bu âlim olma ihtimali hayli yüksektir.

¹⁰⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2382-2385.

¹⁰⁵ Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

edilmiştir.¹⁰⁶ İbn Teymiyye ise şöyle demiştir: “Ebû Hâmid hadis ehlinin yoluna rucu etti ve Buhârî’nin *Sahîh*’i ile meşgulken öldü.”¹⁰⁷ İbn Teymiyye bir yerde de şöyle der: “ (Gazzâlî), Ömrünün sonunda Buhârî ve Müslim’in (kitaplarını) okumaya yöneldi.”¹⁰⁸ Ayrıca İbn Teymiyye, bazılarının Gazzâlî’nin Buhârî ve Müslim’in kitaplarını mütalaa ederken öldüğü söylediklerini belirtmektedir.¹⁰⁹

Günümüz araştırmacılarından Mehdelî ise Gazzâlî’nin hadis eğitiminin üç merhaleden oluştuğunu ifade etmiştir. Birinci merhalede hadis ilmindeki genel bilgilerin eğitimini almıştır. İkinci merhale ise *İhyâ*’nın telifinden önce vicade usûlü ile elde ettiği bilgilerdir. Son merhale ise en son Tûs’a dönerken semâ yoluyla hadis eğitimini almasıdır.¹¹⁰ Ayrıca Mehdelî, “*eski ve yeni araştırmacılara göre meşhur olan Gazzâlî’nin rivâyetü’l-hadis ilmine aşina olmadığını*” belirtmiştir.¹¹¹ Kendisi ise rivâyet, dirayet ve hadisleri yorumlama bilgisine sahip olduğu iddiasında bulunmuştur.¹¹² Ancak Gazzâlî’nin hadisleri özellikle sened açısından tenkid etme konusunda, hayli zayıf kaldığı söylemek mümkündür. Çünkü yaptığı tenkidlerin çoğu bir iki kelimeyi geçmemektedir. Ayrıca yapılan bu tenkidlerin çoğu da kaynaklarında aynen geçtiği tespit edilmiştir. Hadisleri tenkid etme metodu ilgili detaylı bilgiye, üçüncü bölümde yer verilecektir.

1. Hadis Bilgisinin Az Olduğu Yönündeki İfadesi

Gazzâlî’nin “hadis ilminde sermayem azdır”¹¹³ sözü, birçok kaynakta ve araştırmada onun hadis ilminde zayıf olduğunun delili olarak kabul edilmiştir.¹¹⁴ Yapılan bir araştırmada ise “kaynaklarda Gazzâlî’nin ‘hadis alanında zayıf kaldığı’ yönündeki ifadeden kastedilen

¹⁰⁶ Bk. Karadâvî, *el-İmâm el-Ğazzâlî beyne mâdihîhi ve nâkidihî*, s. 150.

¹⁰⁷ İbn Teymiyye, *Der’u ta ‘âruği’l-‘aql ve’n-naql*, I, 162.

¹⁰⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, XVII, 122.

¹⁰⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, XXIX, 380.

¹¹⁰ Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu’l-hadîs*, s. 83.

¹¹¹ Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu’l-hadîs*, s. 72.

¹¹² Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu’l-hadîs*, s. 76.

¹¹³ Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 132. Bazı matbû nüshalarda ise bu söz “hadisde sermayem azdır” şeklinde olup “ilim” lafzı kaydedilmemiştir.

¹¹⁴ Nitekim İbn Teymiyye, Gazzâlî’nin hadis ve âsâr bilgisi ile bunları yorumlama konusunda kabiliyetinin az olduğunu ifade etmiş ve devamında şöyle demiştir: “Kendisi de ‘hadis ilminde sermayesinin az olduğunu’ söylemiştir” (bk. *Beyânu telbîsü’l-Cehmiyye*, VI, 125-127).

hadis senedleri, cerh ve ta'dîl gibi konular olabileceğini belirtilmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin söz konusu alanlarla hemen hiç uğraşmadığını; bunun yerine yer yer metin tenkidçiliğine yöneldiğini" şeklinde ifade edilmiştir.¹¹⁵ Bazıları ise net bir cevap verme imkânına sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir.¹¹⁶

Gazzâlî sempozyumunda Gazzâlî'nin hadis tenkid yöntemi hakkında bir tebliğ sunan Yahya Zekeriya Ali Me'âbide ise Gazzâlî'nin "hadis ilminde sermayem azdır" sözünü birkaç açıdan tahlil etmek mümkün olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri Gazzâlî'nin bu sözden maksadının, az hadis bildiği yönünde olması ihtimali; fakat Ali Me'âbide *İhyâ*'da yaklaşık 4500 hadis bulunduğundan dolayı, bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Diğer bir değerlendirmeye göre bu sözden maksat Gazzâlî, sahih ile zayıf hadis arasında temyiz edememektedir. Ali Me'âbide bunun da doğru olmadığını, çünkü kendisi (hadis) ilmi talep etmek isteyen ilk merhalede *Sahihayn*'e vakıf olması yeterli olduğunu dile getirdiğini ifade etmiştir. Üçüncü bir ihtimal ise dirayet ilminde zayıf kalmasıdır. Ali Me'âbide bunun da doğru olmadığını, çünkü eserlerinde hadis usûlü ile ilgili yeteri derecede bilgi bulunduğunu söylemiştir. Bunun yanında Ali Me'âbide, ilmi ilminde ve buna bağlı olarak ricâl bilgisi konusunda, sahih olan Gazzâlî'nin aşına olmadığı kanaatine varmıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin "hadis ilminde sermayem azdır" sözünden bunu kastetmiş olabileceğini ifade etmiştir.¹¹⁷

Zikredilen açıklamaların çoğu Gazzâlî'nin mevzu bahis olan sözünün geçtiği kaynaktaki konumuna göre değil de genel anlamda onun hadis ilmine vukufiyetinin az olup olmadığı düşüncesiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla Gazzâlî'nin bu sözünün daha iyi anlaşılması için söz konusu cümleyi siyak-sibakı ile birlikte zikretmek gerekir. Gazzâlî'nin konuyla ilgili *Kânûnu't-te'vil* adlı eserinde özetle şunlar kaydedilmiştir:

Şeytanların (cinlerin) gıdası, kemiklerden olduğunu ve ezan sesinden kaçtığını ifade eden hadis ile (kevser) havuzu ve "berzah" hadisi hakkında benim nezdimde, bu hadislerden murat edilen şey ile ilgili gerçek anlamda detaylı bir (bilgi) yoktur. Bilakis bu tür haberlerin bir kısmı, tevil etmekten sakınmayı tavsiye ettiğim haberlerdendir. Bazılarının anlaşılması ise

¹¹⁵ Apaydın, "Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*, s. 39.

¹¹⁶ Bk. Uysal, "Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (*İhyâ* Örneği)", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 334.

¹¹⁷ Bk. Yahya Zekeriya Ali Me'âbide, "Hucetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin Hadis Tenkid Yöntemi", *900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, s. 228-229.

sadece nakli bilgilere bağlıdır. Oysa *hadis ilmindeki sermayem azdır*. (Kevser) havuzunun yeri sadece nakli bilgilerle bilinebilir. Dolayısıyla bu konuda hadislere başvurulsun. “*Berzah ise deliler gibi iyiliği ve kötülüğü olmayan kimselerin veya kendilerine İslam’a davet tebliğinin ulaşmadığı kimselerin yer alacağı, cennet ile cehennem arasında bir mertebe olması mümkündür. Ancak nakli bir delil olmadan bunlardan birini hüküm diye öne sürmek sadece tahmin olur.*”¹¹⁸

Bu cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla Gazzâlî’nin “hadis ilminde sermayem azdır” sözünden muradı, rivâyet konusunda ya da söz konusu meselelerde elinde yeteri sayıda hadis olmadığı için kendini yeterli görmemiş ve bu nedenle böyle bir açıklamada bulunmayı uygun görmüştür. Ancak hadis ilmi açısından bakıldığında, sadece *İhyâ*’da dört binden fazla hadise yer vermesi, onun hadislere vukufiyetinin az olmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla az önce belirtildiği gibi berzah âlemi ve kevser havuzunun yeri hakkında, kendisini tatmin edecek yeteri derecede hadislere ulaşmadığı için böyle bir beyanda bulunmuş olma ihtimali hayli yüksektir. Ayrıca bu cümleden yola çıkarak, onun cerh-ta’dîl ilminde zayıf kaldığı; diğer ilimlerde ise normal düzeyde bir bilgiye sahip olduğu tezi savunmak pek isabetli gözükmemektedir. Çünkü Gazzâlî, burada hadislerin sahîhliği ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bunun yanında sahîh ile zayıf hadisleri birbirinden ayıramıyor şeklinde yorumlamak da pek makul görünmemektedir.

2. Hadis Hocaları

Gazzâlî’nin hadis tahsili ile ilgili en önemli konulardan biri de onun kimlerin yanında hadisleri öğrendiği meselesidir. Kaynaklara bakıldığında bu konuda tatmin edici bilgilere rastlanılmamaktadır. Çünkü bu konuda kesin olarak kendilerinden hadis öğrendiği ve de kaynaklarda biyografilerine yer verilen sadece iki hocası tespit edilmiştir. Burada zikredilen diğer hadis hocaları ise ya kaynaklarda biyografilerine ulaşılmamış veyahut Gazzâlî’nin kendilerinden hadis tahsil ettiği bilgisi kesinleşmemiştir.

a. Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Mervezî el-Hafsî (ö. 466/1074). Gazzâlî, Buhârî’nin *Sahîhi*’ni bu hocasından işitmiş ve rivâyet etmiştir. Ebû Sehl

¹¹⁸ Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 132; Görmez, *Gazâlî’de Sünnet*, s. 92 (tercüme).

ise Firebrî'nin dostu olan Ebü'l-Heyssem el-Kuşmîhenî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivâyet etmiştir.¹¹⁹

b. Ebü'l-Fityân Ömer b. Abdilkerîm b. Sa'daveyh b. Mehmet (مهت) el-Hâfız, ed-Dihistânî er-Ravvâsî (ö. 503/1109). Ebü'l-Fityân, ömrünün sonlarına doğru Tûs'a geldiğinde Gazzâlî, ondan Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'ini dinlemiştir.¹²⁰ Ebû Hafs b. Ebi'l-Hasan olarak da ismi anılmaktadır.¹²¹

c. Ebü'l-Feth Nasr b. Ali b. Ahmed b. Mansur b. Şazeveyh el-Hâkimî et-Tûsî el-Fakîh hicri 470'ten sonra vefat etmiştir.¹²² Gazzâlî'nin bu âlimden Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin semâi hakkında farklı bilgiler nakledilmiştir.¹²³ Ebü'l-Feth ise Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini Ebû Ali er-Rûzbârî'den rivâyet etmiştir.¹²⁴ Yapılan bazı çalışmalarda bu âlimin ismi, el-Hâkim Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim et-Tûsî (ö. 504/1110) olarak zikredilir.¹²⁵ Ancak kaynaklarda, Gazzâlî'nin hocaları arasında bu isimle herhangi bir şahıs tespit edilememiştir. Muhtemelen Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdîsî (ö. 490/1097) ile karıştırılmıştır.

d. eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hıvârî (ö.?). Gazzâlî, bu âlimden İbn Ebî Âsım'ın Hz. Peygamerin doğumu hakkında yazdığı *el-Mevlid* adlı kitabını rivâyet etmiştir.¹²⁶ Sübkî, Söz konusu esere izafe yaparak Gazzâlî vasıtasıyla gelen bir rivâyeti, isnadı vererek zikretmiştir.¹²⁷

¹¹⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 200; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 244; *Târîh*, XI, 69. İbn Kesîr *Tabakât*'ta, bu âlimin adını Ebû Sehl Muhammed b. Abdullah olarak kaydetmiştir (bk. *age*, II, 535).

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 118; Zehebî, *Siyer*, XIX, 317; *Târîh*, XI, 45. İbnü'l-Cevzî ve Zehebî'nin kaydettikleri cümlenin Arapçası şöyledir: (وصح عليه الصحيحين أبو حامد الغزالي). İbn Asâkir ise "وقرأ عليه الصحيح ثم شرحه" = "onun yanında *Sahîh*'i okudu ve daha sonra şerh etti" şeklinde açıklamada bulunmuştur (bk. *Târîh*, XLV, 276, 279).

¹²¹ İbn Asâkir, *Târîh*, XLV, 276.

¹²² Zehebî, *Siyer*, XVIII, 519; *Târîh*, X, 466; Zebîdî, *İthâf*, I, 26.

¹²³ Bk. Ebû İshak es-Sayrefinî, *el-Muntehab min Kitâbi's-siyâk*, s. 84; Zehebî, *Târîh*, XI, 65; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VII, 47; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 535. Zehebî, Sübkî ve İbn Kesîr, kaynaklarındaki bilgileri, Abdulgâfir el-Fârisî'den alıntı yapmışlardır. *Zehebî'nin* yaptığı alıntı şöyledir: Gazzâlî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini bu âlimden işittiğini duydum. *Sübkî'nin* yaptığı alıntı şöyledir: Gazzâlî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini bu âlimden işittiğini söylenilir. Fakat ben buna muttali olamadım. *İbn Kesîr'in* yaptığı alıntı ise şöyledir: Gazzâlî'nin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin bir kısmını bu âlimden işittiğini söylenilir.

¹²⁴ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 519; *Târîh*, X, 466.

¹²⁵ Paksoy, *İmâm Gazâlî'nin Hadîsçilik Yönü*, s. 22.

¹²⁶ Ebû İshak es-Sayrefinî, *el-Muntehab min Kitâbi's-siyâk*, s.84; Zehebî, *Târîh*, XI, 65; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 213; İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 535.

¹²⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 213.

e. Muhammed b. Yahya b. Muhammed es-Sucâ'î ez-Zevzenî.¹²⁸ (ö. 474/1080).¹²⁹

Bu âlimin biyografisi, kaynaklarda tespit edilememiştir.

f. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kattân (ö. ?). Kaynaklarda biyografisi hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

3. Hadis Rivâyet Zincirleri

Hicrî V. asırda hadisleri senedle rivayet etme geleneği daha önceki dönemlere nazaran çok az olduğu için, Gazzâlî de eserlerinde hadisleri isnadlı olarak nakletmemiş olabilir. Hatta teliflerinde bir hadis dahi isnadlı olarak nakledildiği tespit edilememiştir. Ancak bazı kaynaklarda, Gazzâlî'ye ait iki isnad zinciri tespit edilmiştir. Bunlardan biri şöyledir: Gazzâlî dedi ki: eş-Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hıvârî (ö. ?) bize haber verdi. O da Ebû Bekir (Muhammed) b. Hâris el-Isbahânî'den (ö. 430/1038-39) haber verdi. O da Ebû Muhammed b. Hayyân'dan haber verdi. O da Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım'dan haber verdi. O da dedi ki: Bize İbrahim b. el-Münzir el-Hızâmî tahdis etti. O da Abdülaziz b. Ebî Sâbit'ten tahdis etti. O da Zübeyr ibn Musa'dan tahdis etti. O da Ebü'l-Hâris'ten rivâyet etti. O da dedi ben Abdumelik b. Mervân'dan işittim. O, Kubâs b. Eşyem el-Kinânî'ye sormuş: “Sen mi daha büyüksün yoksa Resûlullah (s.a.) mı?” O da şöyle dedi: “Resûlullah (s.a.) benden daha büyük ama ben ondan daha yaşıyım. Resûlullah (s.a.) fil vakası olduğu yıl doğmuştur.”¹³⁰ Ancak bu rivâyette Gazzâlî'nin hocası olarak adı geçen Ebû Abdullah el-Hıvârî'nin biyografisi, kaynaklarda tespit edilememiştir.

Kaynaklarda tespit edilen diğer isnad zinciri ise şu şekildedir: Zebîdî → ...¹³¹ → Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî → Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed eş-Şucâ'î ez-Zevzenî → Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb el-Mufessîr → Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed → Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah b. Âmir et-Tâ'î → Ali b. Musa er-Radî (الرضي) → Babası Musa b. Ca'fer → Babası Ca'fer b. Muhammed → Babası Muhammed b. Ali → Babası Ali b. Hüseyin → Babası Hüseyin b. Ali → Babası Ali b. Ebî Tâlib isnadıyla rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “

¹²⁸ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 220; Zebîdî, *İthâf*, I, 26.

¹²⁹ Paksoy, *İmâm Gazâlî'nin Hadîsçilik Yönü*, s. 21.

¹³⁰ Ebû İshak es-Sayrefinî, *el-Muntehab min Kitâbi's-siyâk*, s.84; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 213; Zebîdî, *İthâf*, I, 28.

¹³¹ Bu rivâyet zinciri, Zebîdî ile Gazzâlî arasındaki râviler düşürülerek yeniden inşa edilmiştir.

*Dünyada, ahlâktan yoksun bir topluluk ortaya çıkacaktır. Gençleri, fasık; ihtiyarları, sapıtmuş (dinden çıkmış); çocukları ise kötü ahlâklıdır. Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker görevini içlerinde zayıf olanlar yapar. İçlerinde fasık ve münafık olanlar şeref sahibi olacaklar. Eğer zengin isen sana saygı gösterirler; fakir isen seni tahkir ederler...).*¹³² Söz konusu rivâyet Gazzâlî'nin eserlerinde ve asıl kaynaklarda tespit edilememiştir. Bunun yanında Sübkî, bu rivâyet için “ضعيف واه” = “çok zayıftır” şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.¹³³ Ayrıca bu rivâyette Gazzâlî'nin hocası olarak adı geçen Muhammed b. Yahyâ eş-Şucâ'î ez-Zevzenî'nin biyografisi kaynaklarda tespit edilememiştir.

Bunların yanında İbn Kesîr de isnadında Gazzâlî'nin adı da geçen kendi senediyle eserinde iki rivâyet zikretmiştir. Bu isnadlardan biri şöyledir: “İbn Kesîr → Ebu'l-Haccâc Yusûf el-Mizzî →...¹³⁴ Ebû Ali Fazl b. Muhammed el-Fârmedî (الفارمدي) → el-İmâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî el-Fakîh → Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kattân (ö. ?) → Sa'd b. İsmâil b. Muhammed b. Abdulaziz el-Halâl (الحلال) el-Cürcânî → Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Hasan → Kuteybe → Muhammed b. Ebî Mecmed (محمد) el-Leys el-Askalânî → el-Ma'mer b. Süleyman → babası Süleyman b. Mehrân → Zeyd b. Vehb → İbn Mes'ûd → Hz. Peygamber.¹³⁵ Ancak bu rivâyette Gazzâlî'nin hocası olarak adı geçen Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kattân'ın biyografisi, kaynaklarda tespit edilemedi. Bunun yanında Murtazâ ez-Zebîdî, İbn Kesîr'in Gazzâlî'ye izafe yaparak naklettiği bu isnadın Gazzâlî'nin Ahmed adındaki amcasına ait olduğunu belirtmiştir. Bunu da iki temel nedene dayandırmıştır. Bunlardan biri, İsnâdda yer alan râvinin adı Ahmed olarak geçmesi ve bu da Gazzâlî'nin Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed adındaki amcası olduğunu belirtmiştir.¹³⁶ Ancak matbu olan kitapta isim Muhammed olarak kaydedilmiştir.¹³⁷ Diğer neden ise Gazzâlî'den hadisi alan kişi, Gazzâlî'nin hocası Farmezî olmasıdır.¹³⁸

¹³² Zebîdî, *İthâf*, I, 27.

¹³³ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 220.

¹³⁴ Bu rivâyet zinciri, İbn Kesîr ile Gazzâlî arasındaki bazı râviler düşürülerek yeniden inşa edilmiştir.

¹³⁵ İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 537-538.

¹³⁶ Zebîdî, *İthâf*, I, 28.

¹³⁷ Bk. İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 538.

¹³⁸ Zebîdî, *İthâf*, I, 28.

Diğer rivâyet zinciri ise Gazzâlî'ye kadar ki kısım, bir önceki isnadda yer alan râvilerdir. Devamı ise şöyledir: (Gazzâlî)¹³⁹ → Ahmed b. Ömer el-Haffâf (الحفاف) → Ebü'l-Abbâs b. Ressâc (الرساج) → İshak b. İbrahim → Ebü'l-Velîd → Ebû Avâne → Hilâl el-Vezzân → Urve → Hz. Âişe → Hz. Peygamber.¹⁴⁰ Zebîdî, yukarıda zikredilen iki nedenden dolayı bu isnadda da yer alan kişinin Gazzâlî değil, bilakis amcası olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Zebîdî, İbn Kesîr'in "Gazzâlî ile Ahmed b. Ömer el-Haffâf arasında bir râvi düşmüş"¹⁴¹ şeklindeki değerlendirmesini de doğru bulmadığını dile getirmiş ve şöyle demiştir: "Söz konusu rivâyette yer alan Gazzâlî, Muhammed ise İbn Kesîr'in dediği gibidir. Fakat burada ismi zikredilen Gazzâlî, meşhur Gazzâlî'nin amcası olan Ahmed'dir. Dolayısıyla isnadda herhangi bir râvi düşmemiştir."¹⁴²

Özetle isnadlı olarak bu rivâyetleri eserlerinde zikreden müellifler dahi söz konusu rivâyetlerde geçen Gazzâlî'nin hadis hocalarının biyografilerine değinmemişler ve başka kaynaklarda da bu hocaların biyografileri tespit edilememiştir. Bu itibarla Gazzâlî'nin bu hocaları, cerh-ta'dîl ve başka açılardan değerlendirmek mümkün görülmemektedir.

D. TALEBELERİ

Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin talebelerinin sayısının 300 kişiyi aştığı bilinmektedir. Burada ise öğrencilerinden bazılarının ismi kaydedilecektir. Ayrıca burada isimleri zikredilen talebelerinin tamamına yakını Gazzâlî'den fıkıh dersi aldıkları kaynaklarda tespit edilmiştir.

1. Ebû Sa'd Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîsâbûrî el-Fakîh eş-Şâfiî Muhyiddin (548/1153-54). Gazzâlî'nin *el-Vasît* adlı eserini *el-Muhît fî şerhi 'l-Vasît* adındaki eseriyle şerh etmiş ve Gazzâlî'den fıkıh dersi almıştır.¹⁴³ Ayrıca Gazzâlî'nin ikinci Şâfiî olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴

¹³⁹ Bu rivâyet zinciri, bir önceki senedte isimleri geçen (İbn Kesîr ile Gazzâlî arasındaki) râviler düşürülerek yeniden inşa edilmiştir.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 538.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *Tabakât*, II, 539.

¹⁴² Zebîdî, *İthâf*, I, 28-29.

¹⁴³ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 223; Zehebî, *Siyer*, XX, 312-313; *Târîh*, XI, 946-947, 975; Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi 'iyyeti 's-suğrâ*, I, 274.

¹⁴⁴ Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, VI, 202.

2. Ebü'l-Feth Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Vekîl el-Fakîh eş-Şâfiî (ö. 518/1124-25). İbn Berhân olarak bilinmektedir.¹⁴⁵ Gazzâlî'den fıkıh dersi almıştır.
3. Ebû Said Muhammed b. Es'ad b. Muhammed b. Halil en-Nûkânî (ö. 556/1160-61).¹⁴⁶
4. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî el-Endelusî el-İşbilî el-Mâlikî (ö. 543/1148-49). Gazzâlî'den fıkıh dersi almıştır.¹⁴⁷ İbnü'l-Haddâd el-Fâsî'nin (ö. ?) naklettiğine göre İbnü'l-Arabî, Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'ini Gazzâlî'den rivâyet etmiştir. Fakat Zehebî (ö. 748/1347) tarafından, bu bilginin doğru olmadığı belirtilmiştir.¹⁴⁸
5. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Nebhân el-Ğanevî es-Sûfî el-Fakîh (543/1148-49). Gazzâlî'den fıkıh dersi almış ve onun birçok eserini istinsah etmiştir. Ayrıca bu eserleri Gazzâlî'ye arz etmiş ve bir müddet onun sohbetlerinde bulunmuştur.¹⁴⁹
6. Ebü'l-Hasan Sa'dü'l-Hayr b. Muhammed b. Sehl el-Ensârî el-Mağribî el-Endulusî (ö. 541/1146-47).¹⁵⁰
7. Ebû Mansûr Sa'îd b. Muhammed b. Ömer b. Mansûr el-İmâm er-Rezzâz (ö. 539/1144-45).¹⁵¹
8. Muhammed b. Es'ad b. Muhammed et-Tûsî (ö. ?).¹⁵²
9. Muhammed b. Abdulmelik b. Muhammed el-Cevsikânî (ö. ?).¹⁵³
10. Muhammed b. Fazl b. Ali el-Mâreşkî (ö. 549/1154-55).¹⁵⁴
11. Ebu'n-Nasr Hâmid b. Sâlih b. Abdullah (ö. ?).¹⁵⁵
12. Ebû Abdullah Hüseyin b. Nasr b. Muhammed el-Cühenî el-Ka'bî (ö. 552/1157-58).¹⁵⁶

¹⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 99; Zehebî, *Târîh*, XI, 285; Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyeti's-suğrâ*, I, 85.

¹⁴⁶ Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 94, 216.

¹⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 296; Zehebî, *Siyer*, XX, 198.

¹⁴⁸ Zehebî, *Târîh*, XI, 71.

¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 66-67; Zehebî, *Târîh*, XI, 822.

¹⁵⁰ Sübkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyeti's-suğrâ*, I, 384.

¹⁵¹ Sübkî, *age*, I, 388.

¹⁵² Sübkî, *age*, I, 170.

¹⁵³ Sübkî, *age*, I, 222.

¹⁵⁴ Sübkî, *age*, I, 170.

¹⁵⁵ Sübkî, *age*, I, 325.

13. Ebû Abdullah Şâfi (شافع) b. Abdurreşîd b. Kasım el-Cîlî (الجيلي) (ö. 541/1146-47).¹⁵⁷
14. Ebû Muhammed Âmir b. Dağş (دغش) b. Hıdr (ö. 531/1136-37).¹⁵⁸
15. Ebû Tâlib Abdülkerim b. Ali b. Ebî Tâlib er-Râzî (ö. 553/1158-59).¹⁵⁹
16. Ebü'l-Feth Abdulvâhid b. Hasan b. Muhammed b. İshak el-Bâkarhî (البأقرحي) (ö. 553/1158-59).¹⁶⁰
17. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hammuveyh es-Sûfî (ö. 539/1144-45).¹⁶¹
18. Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mutahhar b. Mekkî b. Miklâs ed-Dineverî (ö. 533/1138-39).¹⁶²
19. Ebü'l-Kasım Ömer b. Muhammed b. İkrime el-Cezerî (ö. 560/1164-65).¹⁶³
20. Ömer Sultân, Ebû Sa'd Ömer b. Ali b. Sehl (ö. 549/1154-55).¹⁶⁴
21. Mervân b. Ali b. Selâme b. Mervân et-Tanzî (ö. 540'ten sonra).¹⁶⁵
22. Ebü'l-Feth Nasrullah b. Mansûr b. Sehl el-Cenzî ed-Düvenî (ö. 546/1151-52).¹⁶⁶

E. GAZZÂLÎ'YE YÖNELTİLEN TENKİDLER

Gazzâlî'nin eserleri ve görüşleri geçmişten bugüne çeşitli şahsiyetler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Burada daha çok en fazla eleştirildiği saha olan hadis ilmiyle ilgili tespit edilenlere yer verilecektir. Ayrıca yapılan tenkidlerin çoğu Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eseri esas alınarak ele alındığı tespit edilmiştir. Nitekim bir çalışmada şu bilgilere yer verilmiştir: “*Gazzâlî'ye yöneltilen bu eleştirilerin tamamı, İslam dünyasında büyük bir karizma elde eden*

¹⁵⁶ Sübkî, *age*, I, 362.

¹⁵⁷ Sübkî, *age*, I, 398.

¹⁵⁸ Sübkî, *age*, I, 414.

¹⁵⁹ Sübkî, *age*, I, 498.

¹⁶⁰ Sübkî, *age*, I, 516.

¹⁶¹ Sübkî, *age*, I, 567.

¹⁶² Sübkî, *age*, I, 574.

¹⁶³ Sübkî, *age*, I, 590-591.

¹⁶⁴ Sübkî, *age*, I, 594.

¹⁶⁵ Sübkî, *age*, II, 633.

¹⁶⁶ Sübkî, *age*, II, 659.

meşhur eseri *İhyâu ulûmi'd-dîn* daha çok göz önünde bulundurarak yapılmıştır. Oysa *İhyâ*'da zayıf ve uydurma hadisler bulunsa da muhteva bakımından münker addedilecek, ilk bakışta *Resul-i Ekrem*'e izafesi fahiş bir hata olarak görülebilecek hadis sayısı nispeten azdır.¹⁶⁷

1. Hadis Bilgisine Yönelik Tenkidler

a. Maliki fakihlerinden olan Ebû Bekir Muhammed b. Velîd et-Turtûşî (ö. 520/1126), İbn Muzaffer'e (ö. ?)¹⁶⁸ gönderdiği risalede Gazzâlî hakkında şöyle der:

Gazzâlî'nin durumundan bahsetmişsin. Kendisiyle konuştum ve ilim ehli olduğumu gördüm. Akıl ve zekâ kendisinde toplanmış ve ömrünün çoğunu ilimle geçirmiş biridir. Ancak daha sonra tasavvufa yönelerek ilimleri terk etti. Tasavvufa aşına olmadığı için, öyle bir duruma geldi ki nerdeyse dinden çıkacaktı. *İhyâ*'daki hadisler hakkında ise şunları kaydetmiştir: “Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserini uydurmalarla doldurdu. Yeryüzünde, bu kitap kadar Hz. Peygamber'e yalan isnad eden bir eser bilmiyorum.”¹⁶⁹

b. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî es-Sakallî (الصَّكَّالِي) (ö. 536/1141) kendisine Gazzâlî hakkında sorulan sorulara, *el-Keşfu ve'l-inbâ an Kitâbi'l-İhyâ* adlı eserinde özetle şöyle cevap vermiştir:

İhyâu ulûmu'd-dîn hakkında olumlu ve olumsuz şeyler söylenmektedir. Bana da bu eserden soruyorsunuz. Ancak bu kitabın bir kısmının dışında okumadım. Fakat onun arkadaşlarını ve talebelerini gördüm, her biri bana bir yönüyle onun yolunu ve durumunu anlattı. Anlatılan bilgiler sayesinde gözle gören gibi Gazzâlî'nin mezhebi/görüşleri ve hayatı (benim için) açığa kavuştu. Mâzerî söz konusu risalede, *İhyâ*'nın içeriğinin Gazzâlî'nin ilmi kişiliği, *İhyâ*'nın durumu ve filozof ile mutasavvıfların görüşleri arasında gidip geldiğini belirtmiş ve bu üç açıdan *İhyâ*'yı değerlendirmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 60.

¹⁶⁸ Söz konu âlimin kim olduğu kaynaklarda tespit edilememiştir. Ancak Zehebî hicrî 500'de vefat eden ve Gazzâlî ile birlikte Cüveynî'den ders alan, ayrıca Gazzâlî gibi Tûs şehrinin âlimlerinden olan Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Havvâfi eş-Şâfiî (ö. 500) diye bir şahsın biyografisine yer vermiştir (bk. *Târîh*, XI, 823). Söz konusu âlimin İbn Muzaffer olması muhtemeldir.

¹⁶⁹ Zehebî, *Târîh*, XI, 68.

¹⁷⁰ Zehebî, *Târîh*, XI, 66. Mâzerî'nin eserine ulaşılmadığı için tali kaynaklar kullanılmıştır.

Bunun yanında Mâzerî, Gazzâlî'nin fıkıh alanında, usûl-i fıkha nazaran daha fazla bilgi sahibi olduğunu belirtmiş; usûlü'd-dîn (kelam) konusunda ise böyle bir seviyeye ulaşmadığını ifade etmiştir. Bunu da Gazzâlî'nin kendini felsefeye kaptırmasına bağlamıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin felsefede İbn Sinâ'nın (ö. 428/1037) ve 51 müstakil risaleden oluşan *Resâilu İhvan Safâ*'nın etkisi altında kaldığını söylemiştir.¹⁷¹ Tasavvufta ise tam olarak kimin etkisi altında kaldığını bilmediğini, fakat kendi nezdinde Gazzâlî'nin, Ebû Hayyân (Ali b. Muhammed) et-Tevhîdî es-Sûfî'den (ö. 400/1010) etkilendiğini belirtmiştir.¹⁷²

İbn Teymiyye ise Mâzerî'nin tasavvuf kitaplarıyla iç içe olmadığı için Gazzâlî'nin kimin etkisi altında kaldığını tam kestiremediğini söylemiştir. İbn Teymiyye'ye göre Gazzâlî'nin tasavvuf bilgi birikiminin çoğu Ebû Hayyân'a dayanmıyor. Zira İbn Teymiyye, tasavvufta Gazzâlî'nin kaynağı genellikle Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı kitabı, Hâris el-Muhâsibî'nin eserleri ve Kuşeyrî'nin *Risale*'si ile ilim erbabının sözlerinden Gazzâlî'ye ulaşan bilgiler olduğunu söylemiştir. Ayrıca *İhyâ*'da imamların kelâm ilmi hakkındaki olumsuz sözlerini, Ebû Ömer İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) ilim ve ilim ehlinin fazileti hakkındaki (*Câmiu beyani'l-ilmi ve fazlihi*) kitabından aldığını dile getirmiştir. Dua ve zikirlerle ilgili bilgileri ise İbn Huzeyme'nin *Kitâbu'z-Zikr* adlı eserinden naklettiğini belirtmiş ve bunun için bu bölümde yer alan hadislerin sağlam olduğunu ifade etmiştir.¹⁷³

Mâzerî, Gazzâlî'nin dayanağı olmayan bazı şeyleri güzelleştirdiğini belirtildikten sonra şöyle demiştir: “*Bu itibarla Gazzâlî'nin naklettiği her şeye güvenmemek ve kişinin kendi nezdinde sahih olduğunu tespit edemediği sürece Gazzâlî'nin rivayette mütesahil olduğu zannında bulunması daha uygundur.*”¹⁷⁴ *İhyâ*'daki hadislere gelince çoğu zayıftır. Ayrıca

¹⁷¹ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 255-257; Zehebî, *Târîh*, XI, 66-67. Ancak Gazzâlî'nin İbn Sina'yı küfür ile itham ettiği bilinmektedir (bk. Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 247). Nitekim Gazzâlî *Munkız* adlı eserinde Sokrates, Eflatun ve Aristoteles ile İbn Sina ve Farabi gibi Müslüman filozofları tekfir edilmesi gerektiğini ifade eder (bk. *Munkız*, s. 36). Dolayısıyla bütün yönüyle İbn Sinâ'nın etkisi altında kaldığını söyleme iddiası zayıf kalmaktadır.

¹⁷² İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 257-258; Zehebî, *Târîh*, XI, 67.

¹⁷³ İbn Teymiyye, *Şerhu'l-Akideti'l-İsfahâniyye*, s. 222. Sübkî de bu olayı özetleyerek İbn Teymiyye'nin görüşüne benzer şeyler dile getirmiştir (bk. *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 247).

¹⁷⁴ Bk. İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 258-259; Zehebî, *Târîh*, XI, 67. Cümlelerin Arapçası şöyledir: (فحقيق أن لا يوثق بكل ما (نقل، وأن يظن به التساهل في رواية ما لم يثبت عنده صحته). Mâzerî'nin *el-Keşfu ve'l-inbâ an Kitâbi'l-İhyâ* adında bir kitabı vardır. İbnü's-Salâh, nakillerini bu esere dayandırmış, ancak kitabın ismini zikretmemiştir. Zehebî ise *Siyer*'de kitabın ismini zikretmiştir (bk. *Siyer*, XIX, 330).

sabit olan hadisi sabit olmayan hadislere karıştırmıştır. Keza seleften naklettiği bilgilerin hepsinin sabit olması, mümkün değildir.¹⁷⁵ Yani onlarda da problemler mevcuttur.

c. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam* adlı eserinde özetle şöyle der:

Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserini Kudüs'te yazmaya başladı, Dimeşk'ta bitirdi. Sûfilerin mezhebine göre telif etti. Fıkıh kurallarına riâyet etmedi. Ebû Tâlib el-Mekkî ve eski mutasavvıfların sözlerine baktı.

İbnü'l-Cevzî *İhyâ*'daki rivâyetler hakkında ise şöyle demiştir: “(Gazzâlî), *İhyâ*'da mevzû/uydurma rivâyetleri zikretti. Bunun yanında sahîh olmayan hadisler de az değildir. Bu da nakli ilimlerde az bilgi sahibi olmasından kaynaklanıyordu. Keşke bu hadisleri bilen birisine arz etseydi. Fakat o, gece odun toplayan kişi gibi her şeyi topladı.” İbnü'l-Cevzî bazı insanların kendilerini bu kitaba kaptırmalarından dolayı, onlara *İhyâ*'nın kusurlarını öğrettiğini ve daha sonra da yazdığını, ayrıca *İhyâ* üzerine düzeltmeler ve ilaveler yaptığını ifade etmiştir.¹⁷⁶

İbnü'l-Cevzî, *Telbîs* adlı eserinde ise şöyle demiştir: “*Ebû Hâmid el-Gazzâlî, sûfilere göre İhya'yı telif etti; batıl hadislerle doldurdu ve bunların batıl olduklarını da bilmiyordu.*”¹⁷⁷

d. İbn Teymiyye (ö. 728/1357), bazı eserlerinde hadis başta olmak üzere birçok açıdan Gazzâlî'ye tenkidler yöneltmiştir. Burada ise sadece hadis ilmi bağlamından yaptığı eleştirilerden tespit edilenler kaydedilecektir. İbn Teymiyye, Gazzâlî ve bazı âlimlerin, hadis bilgilerinin yetersiz olduğunu özetle şu cümlelerle dile getirir: Ebü'l-Meâlî, Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve benzerleri bırakın hadis ilminin uzmanları olmaları; normal hadis bilgisi

¹⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, XIX, 330; Sübkî, *Tabakâtu'sh-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 241. Görmez, (وَكُنَّا مَا أورد عن السلف لا يمكن ثبوته) (كله) cümlesini “Hatta seleften naklettiği eserlerin de tamamı sahih değildir.” şeklinde Tercüme etmiştir (bk. *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 39).

¹⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124-127.

¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 205. Bazı araştırmalarda da İbnü'l-Cevzî'nin “Bil ki *İhyâ*, ancak âlim olanların kavrayabileceği afetlerle doludur. Söz konusu afetlerin en hafifi Gazzâlî'nin merfû olarak naklettiği mevzû, mevzû ve batıl hadislerdir. *İhyâ*'yı farkında olmadan batıl haberlerle doldurdu” şeklindeki beyanatına yer verilmiştir (Uysal, “Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri [*İhyâ* Örneği]”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 333). Ancak söz konusu bilgilere, İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîs* adlı eserinde ulaşılmamıştır.

olanlardan dahi sayılamayacak kadar hadis ilminden yoksundurlar. Bunların, Buhârî ve Müslim ile hadisleri hakkındaki bilgileri, normal insanlar gibi sema'dan başka bir şey değildir. Hadis ilmi ehlinin yanında sahîh ve mütevâtir olan hadis ile uydurma ve iftira ürünü olan rivâyet arasındaki ayrımı/farkı ayırt edemezler. Bunun en sağlam şahidi kitaplarıdır. Mutasavvıf ve mütekellim selefın yolundan çıkan bu tür şahısları ölümünden önce veya ölüm yatağında iken selefın yolundan çıktıklarını itiraf ederler. Nitekim Gazzâlî, keskin zekâya sahip ve kelim ile felsefeye hâkim olduğu halde bu tür konularda (müteşâbih âyetlerde) hayretler içinde kalmış ve tevekkuf etmiştir. İşin sonunda ise keşif ehlinin yoluna dönmüştür. Daha sonra ise hadis ehlinin tarikine rucu etmiş ve *İlcâmü'l-'avâm an ilmi'l-keîâm* adlı eserini telif etmiştir.¹⁷⁸ Ayrıca İbn Teymiyye, Gazzâlî ve benzerleri değışken (muttarib) oldukları için belli bir görüş üzerine sebat etmediklerini belirtmiştir.¹⁷⁹ Gazzâlî, söz konusu eserinde teşbih ile ilgili âyet ve hadisleri, selefın metoduyla analiz etmiştir.

İbn Teymiyye, *Der'ü ta'ârudi'l-'akl ve'n-naql* adlı eserinde de şöyle demiştir: “Ebü'l-Hasan el-Basrî ve onun gibi olan Mu'tezililer ile Gazzâlî, Râzî ve onlar gibi olan Cehmiyyeler, nebevî hadisler, usûlü'd-dîn (kelam) alanındaki selefın sözleri, Kur'ân'ın manaları ve kendilerine ulaşan hadisler konusunda en az bilgiye sahip olanlardır. Hatta bunların çoğu, bu tür konularda selefın konuştuğunu (görüş beyan ettiklerini) akıllarına bile gelmez.”¹⁸⁰

İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsü'l-Cehmiyye* adlı eserinde de Gazzâlî hakkında şunları söylemiştir: “Gazzâlî'nin hadis ve âsâr ile bunları yorumlama kabiliyeti az idi. Hatta kendisi de hadis ilminde sermayesinin az olduğunu söylemiştir. Bunun için bu konularda (teşbih ile ilgili rivâyetlerde) yeteri ve doyurucu sahîh hadisler bulunmasına rağmen kitaplarında maşallah (Allah'ın dilediği kadar) yalan ve uydurma nakiller bulunmaktadır. Ebü Hâmid, Resûlullâh (s.a.), ashâb ve tâbiînden nakillerde bulunduğunda, ancak Allah'ın sayabilecek miktarda, mevzû rivâyetleri zikreder. Ahmed (b. Hanbel) gibi birisinin (sözünü) naklettiğinde ise nasıl yalan olmasın? Ancak bütün bunlara rağmen kasten yalan söyleyenlerden değildi.

¹⁷⁸ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 71-72.

¹⁷⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 65.

¹⁸⁰ İbn Teymiyye, *Der'ü ta'ârudi'l-'akl ve'n-naql*, VII, 31.

En çok hakkı isteyendir. Fakat sahîh bir şekilde Resûllullah'tan gelen (hadislere) ulaşamadığı için kendisine ulaşıldığı gibi nakillerde bulunurdu.”¹⁸¹

İbn Teymiyye, *İhyâu ulûmi'd-dîn* hakkında ise şöyle demiştir: “İçinde zayıf olan hadis ve âsâr vardır. Hatta uydurma haberler de çoktur. Ayrıca sûfîlerin bazı yanlış düşünceleri de mevcuttur. Bunun yanında Kitap ve sünnete uygun bilgiler de bulunmakta ve bunlar, reddilen şeylerden daha fazladır. Bu iki çelişkili bilgiden dolayı insanların ictihadları bu kitap hakkında farklılık arz etmiş ve insanlar bu kitap üzerinde tartışmışlardır.”¹⁸² Ayrıca İbn Teymiyye, “*Ebû Abdullah el-Mâzerî, Ebû Bekir et-Tartûşî, Ebü'l-Hasan el-Merğînânî, eş-Şeyh Ebü'l-Beyân, eş-Şeyh Ebû Amr İbnü's-Salâh, Ebû Zekiriyâ en-Nevevî, İbn Akîl, İbnü'l-Cevzî ve Ebû Muhammed el-Makdisî*”¹⁸³ gibi ilim ehlinin Gazzâlî'yi tenkid ettiklerini ifade etmiştir.

e. Zehebî (ö. 748/1347), Gazzâlî'nin çok yanlış olduğunu, akla dayalı eserlerinde zıtlıklar bulunduğunu ve bu eserleri mütalaa eden, çok garip/tuhaf şeyler göreceğini belirtmiştir. Ayrıca ilminin çeşitliliğine rağmen rivâyet ilminde sermayesinin az olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁴ Zehebî, *Sîyer* adlı eserinde de “rivâyet bilgisi ve akla hükmeden nebevî sünnetler konusunda mahir olmadığını” söylemiştir.¹⁸⁵ *İhyâ* hakkında ise şöyle der: “İçinde hayli batıl hadis vardır. Bununla birlikte faydalı şeyler de az değildir.”¹⁸⁶

f. Sübkî (ö. 771/1369-70), özetle şöyle der: Bilindiği gibi Gazzâlî'nin hadis ilminde fazla sermayesi yoktur. *İhyâ*'daki hadis ve eserlere (rivâyetlere) gelince, Gazzâlî'den önce yazılan tasavvuf ve fıkıh kitaplarında yer almaktadırlar ve Gazzâlî, bir hadisi dahi isnadlı olarak getirmemiştir. Ayrıca Sübkî *İhyâ* üzerine yapılan bazı çalışmalarda çok az sayıda şaz rivâyetin olduğu tespit edildiğini belirtmiştir. Gazzâlî'nin hadisleri naklederken cezm

¹⁸¹ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsü'l-Cehmiyye*, VI, 125-127.

¹⁸² İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, X, 552.

¹⁸³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 66.

¹⁸⁴ Zehebî, *Târîh*, XI, 71.

¹⁸⁵ Zehebî, *Sîyer*, XIX, 328.

¹⁸⁶ Zehebî, *Sîyer*, XIX, 339. Görmez, *Sîyer*'de yer alan (فُلْتُ: أَمَا إِحْبَاءُ فَعِيهِ مِنَ الْأَحَادِيثِ الْبَاطِلَةِ جَمَلَةً، وَفِيهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ) cümlesini şu şekilde tercüme etmiştir: “Onda tamamen batıl hadisler vardır” (bk. *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 40). Uysal ise şöyle Tercüme etmiştir: “*İhyâ*'da pek çok meziyetler bulunmakla birlikte, batıl hadisler de bulunmaktadır.” (bk. Uysal “Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri [İhyâ Örneği]”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 333).

sıygasını az kullandığını ve genellikle “an” lafzıyla rivâyette bulunduğunu söylemiştir. Gazzâlî'nin cezim sıygasıyla getirdiği hadisler hakkında ise “eğer ona göre sağlam olmasaydı, bu şekilde nakilde bulunmayacaktı” şeklinde değerlendirmiştir.¹⁸⁷ Ancak tespit edilebildiği kadarıyla Gazzâlî, rivâyet lafızlarına pek dikkat etmemiştir. Çünkü bazen *müttefakun aleyh* olan bir hadis için temriz sığası kullanmakta,¹⁸⁸ öte taraftan mevzu rivâyetler için cezim sığasını istimal etmektedir.¹⁸⁹ Ayrıca “an” lafzı ile naklettiği rivâyetler, diğer ifadelerle naklettiği haberlere nazaran çok azdır.

g. İbn Kesîr (ö. 774/11373), Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmu'd-dîn* adlı eserinde birçok garîb, münker ve mevzu hadis olduğunu söyler. Ayrıca furua dair eserlerinde de bu tür hadisleri, helal-harama delil olarak getirdiğini zikreder.¹⁹⁰

h. İbn Hacer (ö.848/) ise Gazzâlî'nin *Keşfu ulûmu'l-âhire* adlı eserinde yer alan rivâyetler hakkında şöyle genel bir değerlendirmede bulunmuştur “Gazzâlî, bu kitapta aslı olmayan birçok hadisi getirmiştir. Bu itibarla herhangi bir şekilde kanmayın.”¹⁹¹

i. Süyûtî (ö. 911/1505), *Mirkâtu's-suûd* adlı eserinde “Hz. Peygamber'in sakallarını günde iki kere taradığını” ifade eden habere yer verdikten sonra şöyle demiştir: “İsnadlı olarak buna vakıf olmadım. Sadece Gazzâlî, *İhyâ'da* zikretmiştir. *İhyâ'da* aslı olmayan hadislerin varlığı ise gizli değildir.”¹⁹² Yani herkesin bildiği bir şeydir. Ayrıca Gazzâlî'nin kendisi de söz konusu rivâyeti, “وي خبر غريب” = ‘garîb bir haberde’ şeklinde naklettiği için sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹³

¹⁸⁷ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, VI, 249-250.

¹⁸⁸ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 822; III, 1675 (روي عن النبي صلى الله عليه وسلم).

¹⁸⁹ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 201-204 (dp). Burada yer alan rivâyetlerin tümünü “kâle Resûlullâh s.a.” sığasıyla nakletmiştir. Bu rivâyetlerin hemen hepsi Dâvûd b. Muhabber'in *Kitâbu'l-akl* adlı eserinde de geçmekte (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 201 [dp]). Hâkim, İbn Muhabber'in *Kitâbu'l-akl* adında bir eseri olduğunu ve bu kitapta yer alan hadislerin çoğunun uydurma olduğunu ifade etmiştir (bk. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 229). Ayrıca bk. Kandemir, “Dâvûd b. Muhabber” *DİA*, IX, 35-36.

¹⁹⁰ İbn Kesir, *Bidâye*, XII, 174.

¹⁹¹ İbn Hacer, *Feth*, XIV, 530. İbn Hacer, Gazzâlî'nin “mahşerde bekleyen insanların Âdem a.s. ile Nûh'a a.s. gelişleri arasında bin yıl vardı ve aynı şekilde Peygamberimize varıncaya denk her Peygamber ile bir önceki Peygamber'e gelişleri arasında da bin yıl vardır.” tespitinden şöyle demiştir: “Bunun aslına vakıf olmadım.” Devamında ise yukarıda zikredilen değerlendirmeyi yapmıştır. (ولقد أكثر في هذا الكتاب من إيراد أحاديث لا أصول لها فلا يغتر بشيء). Ancak İbn Hacer'in zikrettiği ilaveler, çalışma için takip edilen matbu baskıda tespit edilmemiştir. Ayrıca İbn Hacer, bu eserin adını *Keşfu ulûmu'l-âhire* olarak kaydetmiştir.

¹⁹² Süyûtî, *Mirkâtu's-suûd*, I, 56-57.

¹⁹³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 318.

j. Abdulfettah Ebû Ğudde (ö. 10 Şevval 1417/17 Şubat 1997), Muhammed Abdulhay el-Leknevî'nin (ö. 1304/1887) *el-Ecvibetü'l-fâdile* adlı eserine yaptığı talikte şöyle der: "Gazzâlî, hadis ilmi dışındaki ilimlerde benzeri olmayan bir şahsiyettir. Hadise ise yönelmedi. Bu nedenle kitapları zayıf ve mevzû hadislerle doludur. Özellikle *İhyâ* adlı eserinin hemen hemen her konusunda zayıf ve mevzû hadis vardır. Bunun nedeni de Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserine itimat etmesi olabilir."¹⁹⁴

2. Diğer alanlardaki tenkidler

Gazzâlî'ye diğer alanlarda yapılan tenkidlerden bir kısmı ise şunlardır:

a. Abdulğafir b. İsmail el-Fârisî en-Nîsâbûrî (ö. 529/1135)¹⁹⁵, Gazzâlî'ye yapılan eleştirilerden birinin, onun konuşmaları esnasında gramer açısından yaptığı hatalar olduğunu ve kendisinin de bunu itiraf ettiğini belirtmiştir. Diğer bir eleştiri de *Kimyâ-ı saadet*'te İslami literatüre uygun olmayan, Farsça zikrettiği kelimeler olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

b. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Gazzâlî'yi *Tabakât* adlı eserinde bazı fıkhi meseleler ve mantık ilmine verdiği aşırı önemden dolayı eleştirmiştir.¹⁹⁷ Ayrıca Gazzâlî'nin mantık ilmini, usul-i fıkıh alanına sokarak bir bidat işlediğini de söylemiştir.¹⁹⁸

Bu tenkidlerin yanında, Gazzâlî'nin lehinde beyanda bulunan nice şahsiyetler de bulunmaktadır. Mesela Ebû Abdullah İbn Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245), Gazzâlî'nin mutlak olarak fukahanın imamı; ittifakla ümmetin mürebbsi; zamanının müctehidi ve asrının gözdesi olduğunu ve mezhebinde (Şafii mezhebi), usulde, mantıkta, cedel ve münazara ilminde uzmanlaştığını ifade etmiştir. Ayrıca felsefe'yi okuduğunu ve felsefecilerin söylediklerini kavradığını belirtmiştir.¹⁹⁹

Gazzâlî, "ilimlerin mahiyetini kavrayacak derecede kuvvet bulmamış ve kalp gözleri mezheplerin yüksek gayelerine doğru açılmamış bir zümrenin kendisine itirazda bulduklarını" belirtmiştir. Söz konusu kişiler, Gazzâlî'nin "din ilimlerinin sırlarına dair

¹⁹⁴ Leknevî, *el-Ecvibe*, s. 118 (dp).

¹⁹⁵ Abdulğafir de Gazzâlî gibi İmamı'l-Harameyn'den ders almıştır (bk. Zehebî, *Târîh*, XX, 17).

¹⁹⁶ Zehebî, *Târîh*, XI, 65.

¹⁹⁷ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 250-252.

¹⁹⁸ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 254.

¹⁹⁹ Zehebî, *Târîh*, XI, 70.

eserlerinde kaydettiği bazı noktalara itirazda bulunmuşlar ve söz konusu kelimelerin (tespitlerin) eski (felsefecilerin) sözlerinden alındığını iddia etmişlerdir.” Gazzâlî ise bu iddialara karşı şöyle cevap vermiştir: “*Hâlbuki onların bir kısmı bizim kendi fikirlerimizdir. Zira (bir kişi), evvelce geçen (bir şahsın ayak) izine basması uzak bir ihtimal değildir. İtiraz olunan sözlerin bir kısmı da şer’i kitaplarda, çoğunun manası ise tasavvuf kitaplarında mevcuttur.*” Gazzâlî, kendisine itirazda bulunanlara, “farz edelim ki o sözlerin hepsi sadece felsefecilerin eserlerinde vardır” şeklinde bir soru yöneltmiş ve şöyle demiştir: “*Bir söz haddi zatında makul ve burhân/delil ile de sapit ise ve de Kur’ân ve sünnete mühalif değilse terk edilmesi gerekmez. Çünkü bu kapıyı açarsak, daha önce bozuk (fikirli) birinin aklına gelen her hakk olanı da terk etmeye bizi sürükler ve birçok doğruyu terk etmemiz gerekecektir. Hatta Kur’ân âyetlerinden bir kısmı, Hz. Peygamber’in haberleri, seleflerin hikâyeleri ve hükemâ ile sûfîlerin sözlerini de terk etmemiz gerekecektir.*” Gazzâlî, bunun nedenini ise şöyle açıklamıştır: “*Zira İhvân-ı Safâ kitabının sahibi bunları, eserinde delil olarak getirmiş ve ahmakların kalplerini bu sayede kendi batıl görüşlerine çelbetmeye çalışmıştır. Ayrıca hakkı ortadan kaldıran kişilerin, bu sözleri kitaplarına koymaları ile elimizden almalarına sebep olur.*”²⁰⁰ Gazzâlî’nin döneminde kendisine yöneltilen bu eleştiriler hadis ilminde yetersiz kalması ile ilgili olmayıp daha çok fikirlerine karşı dile getirilen tenkidlerdir.

Yukarıda Gazzâlî’ye yöneltilen tenkidlerin tümüne yakını ise onun *İhyâ* adlı eseriyle ilintili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Teymiyye gibi bazı âlimler genelleme yaparak Gazzâlî’nin hadis alanında zayıf kaldığı ifade etmişlerdir. Bu alanda bir takım eleştirilere maruz kalmasının sebebi ise eline geçen bir kısım tasavvuf kitaplarına itimat ederek, o eserlerden rivâyetler nakletmesi veyahut teliflerine aldığı hadislerin genel olarak İslamın temel prensiplerine ters düşmediği için araştırma ihtiyacı hissetmemesinden kaynaklanmış olabilir. Bu itibarla onun eserlerinden herhangi bir hadis delil olarak kullanmak istenildiğinde ya eserleri üzerine yapılan tahrir çalışmalarına bakılmalı ya da söz konusu hadisin tekrar tahriri yapılarak sıhhat derecesi tespit ettikten sonra itibara alınmalıdır.

²⁰⁰ Gazzâlî, *Munkız*, s. 45-46; *Munkız* (trc. Güngör), s. 40-41.

II. ESERLERİ

Gazzâlî'nin hemen hemen her alanda kitap yazdığı ve yüzlerce eser telif ettiği bilinmektedir. Bunun yanında sadece eserlerinin isimleri üzerine çalışmalar da yapılmıştır. Burada tezin konusu çerçevesinde hadisle ilgili bilgilerin yer aldığı eserleri ile çalışma için okunan telifleri üzerinde durulacaktır.²⁰¹ İlk yazdıkları ise Cürcân'a ilim tahsili için gittiğinde tuttuğu notlardır.²⁰² Nitekim kaynaklarda bu mesele bir menkıbe olarak nakledilmektedir.²⁰³ Ayrıca bazı araştırmalarda Bağdat'tan ayrılmadan önce yirmi beşten fazla eser kaleme aldığı bilgisi yer almaktadır.²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî de Gazzâlî'nin usûl ile fûru alanında ve tertip, düzen ile konu tespiti açısından güzel kitaplar yazdığını belirtmiştir.²⁰⁵ Ayrıca Gazzâlî, tasavvuf ile ilgili konuları işlerken genellikle varsa ayetlerle başlar. Akabinde ise hadis, sahâbe kavli ve tâbiûnin ile diğer selef-i sâlihîn âlimlerinin görüşlerini nakleder. İhtiyaca göre kendi görüşünü kısa veya detaylı bir şekilde beyan eder.

Bunun yanında Gazzâlî, bazen eserlerinde bir konuyu işlerken fazla uzamasın diye daha önce yazdığı bir kitabına atıfta bulunur ve konuyla ilgili detaylı bilgiye söz konusu eserde ulaşılabileceğini belirtir. Nitekim *el-Mustasfâ* ve *Minhâcu'l-Âbidîn* gibi eserlerinin birçok yerinde ele aldığı konuların daha önce yazdığı kitaplarında, daha detaylı geçtiğini belirtmiştir. *İhya*'da az da olsa bu yola başvurmuştur. Ayrıca Gazzâlî, *İhyâ*'dan sonra kaleme aldığı eserlerinin çoğunda *İhyâ*'ya atıflar yapmaktadır.

Hucetü'l-İslam diye ün salan Gazzâlî'ye pek çok eser nispet edilmiştir. Maurice Bouges, eserlerinden 404, Bedevî ise 450'sinin adını kaydetmektedir.²⁰⁶ Diğer taraftan Gazzâlî'ye nispet edilen bazı eserlerin ona ait olmama ihtimali vardır. Nitekim *es-Sirru'l-*

²⁰¹ Gazzâlî'nin eserlerinin kronolojik sıralaması için bk. Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, s. 49-70. Abdurrahman Bedevî ise *Müellifâtü'l-Gazzâlî* adlı çalışmasında Gazzâlî'nin eserlerini 7 ayrı kategoride değerlendirmiştir. İlk etapta Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan eserlere yer vermiş ve burada 72 kitap hakkında bilgi vererek isimlerini zikretmiştir (bk. Bedevî, *age*, 3-238). Gazzâlî'ye aidiyeti şüpheli olan eser sayısını ise 22 olarak kaydetmiştir (bk. *age*, 241-275). Gazzâlî'ye ait olmaması tercih edilen kitap adedini de 32 olarak belirtmiştir (bk. *age*, 279-302).

²⁰² Zehebî, *Târîh*, XI, 70; Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 490.

²⁰³ Bk. Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 195-196.

²⁰⁴ Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 491.

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 124-125.

²⁰⁶ Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 518.

*mektûm fî esrari 'n-nücûm, Tahsinu 'z-zunûn, en-Nefh ve 't-tesviye,*²⁰⁷ *el-Madrûn bihî alâ ğayri ehlih,*²⁰⁸ *Tibru 'l-mesbûk fî nasihâti 'l-mülûk, Sirru 'l-âlemeyn ve Maâricü 'l-kuds'* gibi eserlerin ona ait olmadığı ileri sürülmüştür.²⁰⁹

A. HADİS RİVÂYETLERİ VE HADİS USÛLÜ BİLGİLERİNİN YER ALDIĞI ESERLERİ

Gazzâlî'nin doğrudan hadisle ilgili bir eser kaleme aldığı bilinmemektedir. Ancak *Mecmua resâilu 'l-İmâm el-Gazzâlî* adlı kitapta sadece “kudsî” hadisleri içeren *el-Mevâiz fî 'l-ehâdîsi 'l-kudsiyye* adında bir risale Gazzâlî'ye nispet edilmektedir. Fakat kaynaklarda bunun Gazzâlî'ye aidiyeti tespit edilememiştir. Otuz sekiz öğütten oluşan bu kitapta, isnad ve yorum bulunmamaktadır. Bunun haricinde Gazzâlî'ye aidiyeti sahih olan eserlerden *Kânunu 't-Te'vîl* adlı kitap esasen kendisine şeytanla ilgili bir kaç hadisin sorulması üzerine kaleme almıştır. Hadis tevil yöntemiyle ilgili küçük bir eser ve bu risalede 7 rivayet yer almaktadır. Daha önce de değinildiği gibi Gazzâlî'nin “*hadis ilminde sermayem azdır*”²¹⁰ sözü, bu eserde geçmektedir. Bunların dışında Gazzâlî hemen hemen bütün eserlerinde hadislere yer vermiştir. Ancak herhangi birisinde tam isnadlı bir hadis naklettiği tespit edilememiştir. Ayrıca Gazzâlî, eserlerine aldığı hadislerin çok azının kaynaklarına işaret etmiştir. Bunun yanında Muhammed Akîl, Gazzâlî'nin eserlerinde yer verdiği hadislerin çoğunu vicade metodu ile aldığını belirtmiştir.²¹¹

Gazzâlî'nin hadis-sünnet ve haber konusundaki teorik görüşleri, daha çok usûl-i fıkıh eseri *el-Mustasfâ*'da bulunur. Ayrıca *el-Menhûl* adlı usûl eseri de bu çerçevede kabul edilebilir. Hadis konusundaki teorisinin pratiğe ne ölçüde yansıdığı ise bol miktarda hadis kullandığı *İhyâ, Minhâcu 'l-âbidîn* gibi eserleriyle *İlcâmü 'l-'avâm, İktisâd* gibi kelami eserlerinde görülmektedir. Bu sebeple burada bu başlık altında Gazzâlî'nin doğrudan hadis

²⁰⁷ Zebîdî, *İthâf*, I, 60.

²⁰⁸ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 263; Zebîdî, *İthâf*, I, 60. Zehebî, kitap hakkında İbnü's-Salâh'ın sözünü nakleder (bk. *Târîh*, XI, 68). Fakat Zehebî, Gazzâlî'nin eserlerinin isimlerini zikrederken bu kitabı da sayar (bk. *Târîh*, XI, 69).

²⁰⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, VI, 19; Orman, *Gazzâlî*, s. 54.

²¹⁰ Gazzâlî, *Kânunu 't-te'vîl*, s. 132.

²¹¹ Mehdelî, *el-İmâm el-Gazzâlî ve ilmu 'l-hadîs*, s. 82.

eserleri yerine bu tezde esas alınan ve onun hadis anlayışını ortaya çıkartabilecek kitapları tanıtılacaktır.

1. *İhyâu ulûmi'd-din*.²¹² Söz konusu eserin muhtevası ibâdât, âdât (İslam örf ve gelenekleri), mühlikât (insanları helak eden şeyler) ve müniciyât (kurtuluşa vesile olan hasletler) olmak üzere dört ana bölümden oluşur. Gazzâlî, Şam'da kaleme aldığı²¹³ bu eserini altı yılda tamamlamıştır (hicrî 489-495).²¹⁴ İbnü'l- Cevzî ise Zilkade ayında Gazzâlî'nin Nizâmiyye medresesindeki müderrisliğini bırakarak Bağdat'tan Beytü'l-Makdîs'e doğru yola çıktığını ve Bağdat'tan ayrılışının üçüncü yılında, *İhyâ* adlı eserini telif etmiş olarak, (Bağdat'a) geri döndüğünü ifade etmiştir.²¹⁵ Yani üç yılda söz konusu eseri yazdığını dile getirmektedir.

Gazzâlî, *İhyâ*'nın temel özelliklerini şu şekilde açıklamıştır: “Daha önce müelliflerden bir kısmı bu hususları (ibâdât, âdât, mühlikât ve müniciyât'ı) beyan eden bazı kitaplar yazmış iseler de elinizdeki bu kitap, kendinden önceki kitaplardan beş hususta ayrılmaktadır. Bunlardan biri, onların muğlâk bıraktığı her meseleye açıklık kazandırır, kısa olarak aldığı her meseleyi ise daha geniş bir şekilde izaha kavuşturur. İkincisi, dağınık olarak ele aldıkları meseleleri bir tasnife tâbi tutarak tedkik eder. Üçüncüsü, onların uzattığı bazı kısımları ise kısaltır, zabtu rabt altına alır. Dördüncüsü, tekrar tekrar ele aldıklarını atar, delili olmayan iddiaları delile bağlar. Sonuncusu ise hiçbir kitapta çözümüne imkân bulunmayan, zihinlere anlaşılması zor gelen meseleleri tedkik edip açığa kavuşturur, anlaşılır hâle sokar. Evet, her âlim aynı şeyleri yapmaya çalışmıştır. Fakat her sâlikin kendisine hoş gelen meseleyi ele alması ve arkadaşlarının o meseleden gafil olması veya o meselelerden habersiz değil de kitaplarına o meseleyi yazmayı unutmaması veya unutmamış olsa bile, o meseleden perdeyi kaldırmak için başka engeller bulunması, ihtimâl dâhilinde olan keyfiyetler arasındadır.” Gazzâlî, zâhir ile bâtın ilimlerinin tümünü ihata eden bu kitabın, zikredilen özelliklere sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca zâhir ilminden maksadı, azaların

²¹² Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 33, 35, 58, 67, 70, 77, 88; *ed-Dürretü'l-fâhire*, 111, 117, 123, 126, 131, 140; *Eyyühe'l-veled*, s. 106, 113, 114; *Hulâsatu't-tasânif*, s. 109, 119; *İlcâmü'l-'avâm*, s. 67; *Kıstâsu'l-mustakîm*, s. 23; *Minhâcu'l-âbidîn*, 49, 61, 78, 131, 147, 157, 168, 170, 177, 271, 320; *Mişkâtü'l-envâr*, s. 7; *Munkız*, s. 64; *Mustasfâ*, I, 33; II, 218.

²¹³ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 201; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 174.

²¹⁴ Karlığa, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 523.

²¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 18.

hareketlerini bildiren ve bu hareketlerin de ya ibadet veya adetler olduğunu belirtmiştir. Bâtin ilminden gayesinin ise kalplerin nasıl olması gerektiğini bildiren ilim olduğunu dile getirmiştir.²¹⁶

Bu eser üzerine yapılan ilk çalışma ise Irâkî (ö. 806/1404) tarafından kaleme alınmıştır. En kapsamlı çalışma ise Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) tarafından telif edilen *İthâfu's-sâdeti'l-muttakîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-din* adlı kitaptır. En kapsamlı ikinci çalışma ise Yusuf Sıdkî el-Mardinî'nin (ö. 1319/1902) Osmanlıca Türkçesi ile yazdığı *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn şerhu terceme-i Kitâb-ı İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserdir.²¹⁷ Ebü'l-Hasan İbn Sükker (ö. ?) ise Gazzâlî'nin *İhyâ'sına İhyâu meyyiti'l-ahyâi fi'r-reddî alâ Kitâbi'l-İhyâ* adıyla bir reddiye yazmıştır.²¹⁸ Bunun yanında Mâzerî *İhyâu ulûmi'd-din*'e yaptığı övgüler karşısında hiç kimse etkilemesin diye, “dini bilgi birikimi olmayan kişilerin bu kitabı okumalarını uygun görmediğini” belirtmiştir.²¹⁹ Buna mukabil İbn Hallikân, *İhyâ'nın* kitapların en harikası ve en güzeli olduğunu söylemiştir.²²⁰ Katib Çelebi de şöyle demiştir: “Bu kitap (*İhyâ*), mev'ize (vaaz) kitaplarının en büyüklerindedir.”²²¹

İhyâ'da yer alan hadislerin sayısı hakkında ise farklı rakamlar dile getirilmiştir. Kadir Paksoy tezinde *İhyâ*'da yaklaşık **4760** Nebevî hadis; 70 kadar da kutsî hadis olduğunu belirtmiştir.²²² Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Heddâd'ın Irâkî, Sübkî ve Murtazâ ez-Zebîdî'nin tahriçlerini esas alarak yaptığı hadis numaralandırmasına göre *İhyâ*'da **4251** hadis vardır.²²³ Muhammed Akîl ise yapılan bir çalışmanın fihristine dayanarak tekrarsız olarak **4848** hadisin yer aldığını zikretmiştir.²²⁴ Mahmud Sa'îd Memdûh, *İs'âfu'l-mulihhîn bi tertîb-i ehâdis-i İhyâ-i ulûmi'd-dîn* adıyla *İhyâ*'da yer alan hadisler üzerine yaptığı fihrist

²¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 38-39; *İhyâ* (trc. Arslan), I, 53-54.

²¹⁷ Bk. Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn*, I, 16. Latin Türkçesi ile ilk cildi İstanbul 2015'te basılmış ve hadislerinin tahrici dipnotta gösterilmiştir. Mardinî ise bazen hadislerin kaynaklarına değinmiş, bazen de değinmemiştir.

²¹⁸ Zehebî, *Siyer*, XIX, 342.

²¹⁹ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 259.

²²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 217.

²²¹ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 101.

²²² Paksoy, *İmâm Gazzâlî'nin Hadîsçilik Yönü*, s. 29.

²²³ Ebû Abdullah el-Heddâd, *Tahricu ehâdisi İhyâi ulûmi'd-dîn*, s. 13-2816.

²²⁴ Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 116.

çalışmasına göre tekrarlarla birlikte yaklaşık 4748 rivâyet kaydedilmiştir.²²⁵ Muhammed Vehbi Süleyman'ın (elimizdeki nüsha) dipnotta verdiği rakamlara göre **4754**; kitabın sonuna ilave ettiği hadis fihristine göre ise **4806** rivâyet olduğu tespit edilmiştir. Yahya Zekeriya Ali Me'âbide ise tekrarlarla birlikte 4597 hadisin yer aldığını belirtmiştir.²²⁶

Irâkî'nin genel anlamda *İhyâ*'da yer alan rivâyetlere ve Gazzâlî'nin hadis ilmindeki yerine dair herhangi bir açıklaması tespit edilememiştir. Ancak Irâkî *İhyâ* üzerine yaptığı tahrir çalışmasında takip ettiği metodu özetle şöyle izah etmiştir: Hadisi ihtisar/takti ederek bir kısmını rivâyet etmekle ve rivâyeti nakleden sahâbi ile haberin geçtiği kaynağı belirtmekle yetindim. Ayrıca (sihhat açısından) hadisleri, sahih, hasen veya zayıf diye beyan ettim. Bunun yanında asl-i kaynaklarda aslı olmayan rivâyetleri de açıkladım. Hadislerin kaynağına gelince; şayet hadis *Sahîhayn*'de veya birisinde geçiyorsa buna işaret etmekle yetindim. *Sahîhayn*'de tespit edilmeyip, diğer altı kitapta²²⁷ yer alıyorsa sadece onlarla iktifa ettim. Ancak bu kaynakların dışındaki kitaplardaki metnin lafzı *İhyâ*'dakine daha çok benziyorsa söz konusu eserleri de zikrettim. Tekrar edilen hadislere gelince eğer aynı başlık altında yer alıyorsa bir kere tahririni yapmakla yetindim. Fakat bazen bir gaye veya daha önce geçtiğini hatırlamadığım için tekrar tahriri yaptığım rivâyetler de bulunmaktadır. Tekrar edilen haber farklı bir bölümde yer alıyorsa genel olarak “daha önce geçmiş” şeklinde tenbihte bulundum. Hadisin kaynağını birisine nispet ettiğimde, söz konusu rivâyetin aynı lafızla söz konusu eserde geçiyor anlamına gelmez. Bilakis bazen aynı lafızla, bazen ise o manada bir hadisin geçtiği anlamına geliyor.²²⁸

2. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*.²²⁹ Gazzâlî, usûl-i fıkha dair olan bu eserini, Nîsâbûr'da hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı tahmin edilmektedir.²³⁰ Bu eserinin

²²⁵ Mahmud Sa'id Memdûh, *İs'âf*, s. 7-180.

²²⁶ Yahya Zekeriya Ali Me'âbide, “Huccetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin Hadis Tenkid Yöntemi”, 900. *Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, s. 226.

²²⁷ Irâkî'nin bu altı kitaptan maksadı muhtemelen *Sünen-i Erbaa*, *Muvatta* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'idir.

²²⁸ Bu bilgiler *İhyâ*'nın başına ilave edilen mukaddimeden (Irâkî'nin mukaddimesinden) alınmıştır (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 33-34).

²²⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 34. Gazzâlî, *Mi'râcü's-sâlikîn* adlı eserinde fıkıh usulü ile ilgili *Risâletü'l-aktâb* adında bir kitap telif ettiğini ifade etmiştir. Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'yı dört kutub'tan (bölümden) oluşturduğunu düşünüldüğünde, bu eserin *Mustasfâ* olma ihtimali hayli yüksektir (bk. *Mi'râcü's-sâlikîn*, s. 112).

²³⁰ Karlığa, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 519.

yazmasını ise hicrî 6 Muharrem 503 yılında bitirmiştir.²³¹ Bu kitabın sonuna ilave edilen hadislerin indeksine göre toplamda 194; tekrarsız ise 150 rivâyet yer almaktadır. *Mustasfâ*'yı Türkçeye çeviren Apaydın'ın tercümenin sonunda kaydettiği hadis fisristine göre ise tekrarsız 187 rivayet yer aldığı tespit edilmiştir.²³² Bunun yanında Gazzâlî'nin hadis bilgisi ile ilgili en çok malumatın yer aldığı eserdir. Gazzâlî, *Mustasfâ*'da konuları işledikten sonra genel olarak, konu ile ilgili meselelere soru-cevap şeklinde değinir ve delil olarak birçok hadis getirir.²³³ Ayrıca bu “*eser, gerek muhtevası gerekse de etkileri bakımından düşünürün en önemli eserlerinden birisidir. Burada Gazzâlî, mantık ile fıkıh usulünü ustaca mezcetmiştir. Birçok şerh ve ihtisarı mevcuttur.*”²³⁴ Bunun yanında Gazzâlî, *Mustasfâ*'yı telif ettikten sonra, yapılan tenkidlerden dolayı ona ilaveler de yapmıştır.²³⁵

3. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl.*²³⁶ Gazzâlî'nin ilk telif ettiği eser kabul edilen bu kitap da fıkıh usûlü ile ilgilidir. Gazzâlî, daha 28 yaşına varmadan usûl-i fıkıha dair bu eseri yazdığında hocası Cüveynî şöyle dediği nakledilir: “Diri diri beni gömdün, ecelim gelinceye kadar sabredemez miydin?”²³⁷ Ancak Gazzâlî, bu eserini Cüveynî'nin notlarını esas alarak ve bu notları da belli bir süzgeçten geçirdikten sonra telif ettiğini belirtmiştir.²³⁸ Dolayısıyla hocasının bu sözleri ya medih için veya Gazzâlî'nin söz konusu eseri tertib düzen ve anlaşılması bakımında çok güzel bir şekilde telif ettiği için söylemiş olabilir. Ayrıca *Menhûl* ile Cüveynî'nin *el-Burhân fî usûli'l-fikh* adlı eserini birbiryle karşılaştırdığımızda genel olarak ana başlıkların aynı olduğu ve *Menhûl*'da yer alan bilgilerin çoğu *Burhân*'da geçtiği tespit edilmiştir. Bu itibarla Gazzâlî'nin Cüveynî'nin notlarından kastı, bu kitap olduğu söylenebilir. *Menhûl*'da yer alan hadislere gelince, söz konusu eser üzerine Nâcî Süveyd'in yaptığı tahrir ve hadis fihristi esas alınarak şu tespitler yapılmıştır. Bu eserde toplamda 93; tekrarsız ise 73 hadis yer almaktadır. Bu rivâyetlerden 27'si *Sahîhayn*'de; 29'u da *Sünen-i Erbaa*'da; 16'sı

²³¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 217-218.

²³² Bk. Gazzâlî, *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 421-441.

²³³ Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'da kullandığı soru-cevap kipleri şunlardır: (فإن قلت، فإن قيل، فإن قال قائل - قلنا، فاقول، فاعلم).

²³⁴ Işık, *Gazzali'nin İhyâu Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinin "Kitabu'l-İlim" Kısmında Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 23. İlk baskısı Bulak'ta iki cilt halinde 1922'de yayımlanmıştır (bk. Işık, *age*, s. 23). Yunus Apaydın tarafından iki cilt olarak Türkçeye tercüme edilmiştir.

²³⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 437.

²³⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 34; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 168;

²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, 125.

²³⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 322-323.

diğer hadis kitaplarında; bir rivayet ise kaynaklarda mevzû olduğu tespit edilmiştir.²³⁹ Bu itibarla bu kitaptaki rivâyetlerin tamamına yakını sahîh ve ahkâmla ilgili olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca Gazzâlî, bu eserinde *Sahîhayn*'e atıfta bulunmuştur.²⁴⁰

4. *Minhâcu'l-âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-âlemîn*.²⁴¹ Gazzâlî'den bu kitabı rivâyet eden, Abdülmelik b. Abdullah'tır. Abdülmelik, Gazzâlî'nin bu eserini, kendisine imlâ yoluyla rivâyet ettiğini ve bu kitabın Gazzâlî'nin en son telif ettiği eser olduğunu beyan etmiştir.²⁴² Buna mukabil bu kitabın Gazzâlî'ye aidiyeti tartışılmıştır. Bu tartışma ilk olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserin Ebü'l-Hasan es-Sebtî'ye ait olduğunu ileri sürmesiyle başlamıştır. Zebîdî ise kendi zamanında *Minhâcu'l-âbidîn*'in Gazzâlî'nin son yazdığı eser olarak kabul edildiğini söylemektedir. İlk defa (1288/1871) Kâhire'de basılan eseri, Mahmûd Mustafa Halâvî üç ayrı nüshaya dayanarak yeniden neşretmiştir (Beyrut 1984).²⁴³ Bu eserde yer alan hadislerin tahrici, yüksek lisans tezi olarak Medine Kaplan tarafında yapılmıştır. Ayrıca Mahmûd Mustafâ Halâvî de yaptığı tahkik çalışmasında, bu eserde geçen rivâyetlerin tahriçlerine, kitabın sonunda yer vermiştir. Kaplanın tahric çalışmasına göre bu eserde yer alan 90 hadisten 37'si Kütüb-i Tis'a'da; 40'ı ise diğer kaynaklarda geçmektedir. Tespit edilemeyen rivâyet sayısı ise 13'tür. Sıhhat bakımında ise 36'sı makbul; 54 rivâyet ise merduddur.²⁴⁴ Halâvî'nin yaptığı çalışmaya göre ise toplamda 113; tekrarsız ise 106 rivâyet yer almaktadır.²⁴⁵ Gazzâlî, bu eserinde hadisleri naklederken (وحدثت، بلغنا، روي، روي، ذكر، قال) gibi ibareleri kullanmıştır. Ayrıca hadis diye belirtmeden (ذكر عن عيسى عليه السلام، وقد رويانا أنّ الله تعالى) gibi kelimelerle bazı rivâyetlere de yer vermiştir. Kullandığı soru-cevap kipleri ise şunlardır: (فإن قلت، فإن قيل: فاعلم، يقال له اعلم، قيل له، قلت، قلت أنا، فلعمرى، فاقول لعمرى، يقال لك) En çok kullandığı cevap kipi ise (فاعلم) lafzıdır.

²³⁹ Mevzû olduğu söylenen rivâyet için bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 309. Hadis metni ise şöyledir: (أصحابي كالتجوم بأبيهم) (أفتدبئتم اهتدبئتم). Cüveynî de eserinde, bu rivayete yer vermiştir (bk. *Burhân*, II, 889). İbn Mulakkîn, bu hadisin ğarîb olduğunu ve kitaplara itimat edilen hiç kimsenin bu haberi rivayet etmediklerini belirtmiştir (bk. *Bedru'l-munîr*, IX, 584). İbn Hazm ise bâtil olduğunu söylemiştir (bk. *İhkâm*, V, 642).

²⁴⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 178.

²⁴¹ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 57; İbn Teymiyye *Mecmû'u'l-fetâvâ*, VIII, 524.

²⁴² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 47.

²⁴³ Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 524.

²⁴⁴ Kaplan, *Gazzâlî'nin Minhâcü'l-Abidîn Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahriç ve Değerlendirmesi*, s. 65-66.

²⁴⁵ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 357-405 (birinci ek).

Kitabın muhtevasına gelince, eserine cennete giden yolun engellerle dolu olduğunu belirterek başlayan Gazzâlî, bu yolun nasıl geçilebileceğini, daha önceki eserlerinde anlatmış olmakla beraber, konuyu burada biraz daha farklı biçimde ele alacağını ifade etmiştir. Bu yoldaki yedi engeli ve bu engellerden kurtulma çarelerini gösterdikten sonra âhiret yolculuğunun mânevî bir yolculuk olduğunu ve bunun sonunda Allah'ın insana yirmisi bu dünyada, yirmisi âhirette olmak üzere kırk çeşit ihsanda bulunacağını belirtir.²⁴⁶

5. *İlcâmü'l-'avâm an ilmi'l-keîâm*. Gazzâlî, bu eserini hadise yöneldiği dönemde telif etmiş²⁴⁷ ve teşbih ile ilgili rivâyetlerin nasıl tevil edilmesi gerektiğini bu kitapta belirtmiştir. Bu eserde, biri tekrar olmak üzere toplamda 20 hadis yer almaktadır.

B. DİĞER ESERLERİ

Bu başlık altında Gazzâlî'nin eserleri iki kategoride ele alınacaktır. Bunlardan biri, çalışma için okunan ve gözden geçirilen eserleri, diğeri ise okunan kitaplarda Gazzâlî'nin atıfta bulunduğu diğeri telifleridir. Gazzâlî'nin eserleri üzerine detaylı bir şekilde çalışmalar yapıldığı için burada yer alan eserler tanıtılmamıştır. Fakat okumalar esnasında bu kitaplarla ilgili tespit edilen önemli bilgiler varsa onlara temas edilmiştir. Bu çalışma için aşağıdaki eserlerinden çoğu okunmuş, bir kısmı ise gözden geçirilmiştir.

1. *Bidâyetü'l-hidâye fî'l-mev'iza*.²⁴⁸ *İhyâ'*'nin özeti gibi olan bu eserde, 58 hadis tespit edilmiştir. Gazzâlî, birçok yerde konularla ilgili daha detaylı bilgi elde etmek isteyenleri, *İhyâ'*'ya atıfta bulunarak onları bu esere yönlendirir.

2. *Cevâhiru'l-Kur'ân*.²⁴⁹

3. *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire*.²⁵⁰ Süyûtî, bu kitabın Gazzâlî'ye aidiyeti hakkında özetle şöyle demiştir: *ed-Dürretü'l-fâhire*, Gazzâlî adına uydurulmuştur diyen kişilerin dediği gibi değildir. Çünkü büyük âlimler bu eseri, ona nispet etmişlerdir. Ancak şu an mevcut olan *ed-Dürretü'l-fâhire*, lafızları rekik olan ve irabı düzgün olmayan şeyleri kapsamaktadır. Bunun temel nedeni ise kitabı tensih edenlerden kaynaklandığı ortadadır. Çünkü bu eser üzerinde avâmın eli çok gezmiştir. Bu itibarla bu eserde ilaveler,

²⁴⁶ Karlığa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 524.

²⁴⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 72.

²⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 287.

²⁴⁹ Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avâm*, s. 58; *Kıstâsu'l-mustakîm*, s. 22, 23, 31, 36, 38, 39; *Mustasfâ*, I, 33.

²⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 90.

eksiltmeler, tahrifler ve değiştirmeler yapılmıştır. Örneğin Hafız İbn Hacer'in bu eserden naklettiği bazı şeyler, şu anki (nüshalarında) mevcut değildir.²⁵¹ Söz konusu eserde yaklaşık 47 rivâyet yer almaktadır. Ayrıca Gazzâlî, bu kitapta yer verdiği bazı bilgileri, hadislerin lafzı ile nakletmektedir. İbn Hacer ise bu eserde geçen rivâyetler hakkında şöyle genel bir değerlendirmede bulunmuştur “*Gazzâlî, bu kitapta aslı olmayan biręok hadisi getirmiştir. Bu itibarla (bu eserde yer alan rivâyetler karşısında) herhangi bir şekilde kanmayın (araştırın).*”²⁵² Aynî ise İbn Hacer'e reddiye mahiyetinde şöyle cevap vermiştir: “*Gazzâlî'nin değerinin büyük olması, onun (İbn Hacer'in) zikrettiği şeyi ortandan kaldırmaktadır. Ayrıca onun, bu tespitin (Gazzâlî'nin zikrettiği bilginin) aslına vakıf olmaması, başkalarının da vakıf olmadığı anlamına gelmez. Çünkü bu sözleri söyleyen kişinin (İbn Hacer'in) ilmi, varid olan ve nakledilen her şeyi ihata etmez. Ta ki böyle bir iddiada bulunsun.*”²⁵³ İbn Hacer, daha sonra yazdığı bir eserinde ise Aynî'ye şöyle cevap vermiştir: “*Gazzâlî'nin kıymetinin yüksek olması, onun bazı kitaplara karşı hüsn-i zanda bulunup, söz konusu eserlerde yer alan şeyleri nakilde bulunması ve naklettiği bu bilginin de tespit edilmeyenlerden olması menfi (düşünölmeyecek) bir şey değildir. Nitekim İhyâ'da Kûtu'l-kulûb'tan yaptığı nakillerde onun başına bu gelmiştir (tespit edilemeyen rivâyetler yer almıştır). Ayrıca (hadis) hafızlarından birden fazla kişi buna işaret etmişlerdir. Bunun yanında kendisi de hadiste sermayesinin az olduğunu itiraf etmiştir.*”²⁵⁴

4. *Esâsu'l-kıyâs.*²⁵⁵ Gazzâlî, bu eserde tekrarsız 30 hadise yer vermiş ve bu rivâyetlerin çoğu ahkâmıla ilgilidir. Bu kitapta kaynağı tespit edilmeyen sadece bir rivâyet yer almaktadır.²⁵⁶

²⁵¹ Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, II, 13.

²⁵² İbn Hacer, *Feth*, XIV, 530. İbn Hacer, Gazzâlî'nin “maşherde bekleyen insanların Âdem a.s. ile Nüh'a a.s. gelişleri arasında bin yıl vardı ve aynı şekilde Peygamberimize varıncaya denk her Peygamber ile bir önceki Peygamber'e gelişleri arasında da bin yıl vardır.” şeklinde yaptığı tespiti karşı şöyle demiştir: “Bunun aslına vakıf olamadım.” Devamında ise yukarıda zikredilen değerlendirmeyi yapmıştır. Ancak İbn Hacer'in zikrettiği ilaveler, çalışma için takip edilen matbu baskıda tespit edilememiştir. Ayrıca İbn Hacer, bu eserin adını *Keşfu ulûmu'l-âhire* olarak kaydetmiştir.

²⁵³ Aynî, *Umde*, XIX, 91.

²⁵⁴ İbn Hacer, *İntikâzu'l-itirâz*, II, 645.

²⁵⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 86; II, 13, 84, 245, 335.

²⁵⁶ Gazzâlî, söz konusu rivâyeti, adı geçen eserde 10 defa zikretmiştir (bk. *Esâsu'l-kıyâs*, s. 45, 46, 47). Rivâyetin Arapçası ise şöyledir: (حكمی فی الواحد حکمی/حکم فی الجماعة). Bu rivayet, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Usûl-i fıkha dair bazı kitaplarda ise tespit edilmiştir. Bu kaynaklardan biri Gazzâlî'den önce yaşayan Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Mu'tezilî'nin (ö. 436) *el-Mu'temed* adlı eseridir (bk. *el-Mu'temed*, II, 227).

5. *Eyyühe'l-veled* ve *Halâsatu't-tasânîf fi't-tasavvuf*. Bu iki eser, Gazzâlî'nin farsça olan bir risalesinden tercüme edilmiştir. İçeriklerinin yüzde doksan dokuz ayndır. Bununla birlikte *Halâsatu't-tasânîf* biraz daha detaylıdır. Kitapların içeriğine baktığımızda ise ikisinin farklı yazmalardan tercüme etmiş olma ihtimali hayli yüksektir. Çünkü her iki eserde de var olan bazı âyet ve hadisler diğesinde mevcut değildir. Nitekim *Eyyühe'l-Veled*'de 18 âyet ve 13 hadis bulunurken; *Halâsatu't-tasânîf*'ta 29 âyet ve 19 hadis yer almaktadır. Ayrıca *Eyyühe'l-veled* adlı eseri tercüme eden kişi kendini tanıtmamış; *Halâsatu't-tasânîf*'i çeviren kişi ise kendini Muhammed Emin en-Nakşibendî el-Kurdî el-Erbilî olarak tanıtmıştır. Bunun yanında yapılan bazı çalışmalarda *Eyyühe'l-veled* adlı eserin Gazzâlî'ye aidiyeti şüpheli olduğu dile getirilmiştir.²⁵⁷

6. *Faysalü't-tefrika beyne'l-islâm ve'z-zendaka*.²⁵⁸ Akaidle ilgili olan bu eserde 18 hadis yer almaktadır.

7. *el-İktisâd fi'l-itikâd*.²⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*'da bu eserinin elli varak civarında olduğunu belirtmiştir.²⁶⁰

8. *Kîmyâu's-saâde ve'l-ulûm*.²⁶¹ Yaklaşık 225 sayfadan oluşan bu eserde, sadece 5 hadisin yer aldığı tespit edilmiştir.

9. *el-Kıstâsu'l-mustakîm*.²⁶² Şam'da telif etmiş²⁶³ ve 8 hadis yer almaktadır.

10. *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâillâhi'l-husnâ*.²⁶⁴

11. *Mi'râcu's-sâlikîn*.²⁶⁵ Bu eserde, 13 rivâyetin yer aldığı tespit edilmiştir.

12. *Mişkâtü'l-envâr*.²⁶⁶ Biri tekrar olmak üzere toplamda 14 rivâyet, bu eserde yer almaktadır.

Gazzâlî, usûl-ı fıkha dair eserlerinde zaman zaman bu âlime atıfta bulunmaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin muasırı olan İbn Akîl de eserinde bu rivayete yer vermiştir (bk. *el-Vâzih*, II, 122).

²⁵⁷ Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, s. 61.

²⁵⁸ Gazzâlî, *Munkız*, s. 43; *Mustasfâ*, I, 345.

²⁵⁹ Gazzâlî, *Esâsu'l-kıyâs*, s. 26; *İhyâ*, I, 114, 233; II, 1096; IV, 2909; *Kıstâsu'l-mustakîm*, s. 37.

²⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 233.

²⁶¹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 77; *Mustasfâ*, I, 33.

²⁶² Gazzâlî, *Esâsu'l-kıyâs*, s. 26; *Faysal*, s. 86, 92; *İlcâmü'l-'avâm*, s. 83; *Munkız*, s. 52, 54, 77.

²⁶³ Zehebî, *Târîh*, XI, 63.

²⁶⁴ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 12. Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-'avâm* adlı eserinde ise bu kitabının ismi *el-Maksadü'l-aksâ fi ma'ânî esmâillâhi'l-husnâ* şeklinde kaydedilmiştir (bk. *İlcâmü'l-'avâm*, s. 62).

²⁶⁵ Gazzâlî, *Mi'râcu's-sâlikîn*, s. 59; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, III, 302.

²⁶⁶ Gazzâlî, *Mi'râcu's-sâlikîn*, s. 97; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VI, 22.

13. *el-Munkız mine'd-dalâl.*²⁶⁷ Otobiyografik nitelikli bir eser olan bu kitapta 14 hadis yer almaktadır. Gazzâlî bu eserini telif ettiğinde yaşı elliye geçmişti. Ayrıca bu eserinde Bağdat'tan ayrılma serüveni ile son olarak Nisâbü'r'a dönüşü arasında geçen hayatından kısaca bahsetmiştir.

14. *er-Risâletü'l-kudsiyye fî kavâ'idi'l-akâid.*²⁶⁸ Gazzâlî, Kudüs ehli için kaleme aldığı bu eserini, *İhyâ'*'nin bir bölümü içinde zikretmiş ve bunu *İhyâ'* da belirtmiştir.²⁶⁹

15. *el-Vasît.*²⁷⁰

Bunların yanında Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olmayan aşağıdaki kitaplar da tez için gözden geçirilmiştir.

1. *el-Ecvibetü'l-Ğazzâliyye fî'l-mesâili'l-uhreviyye*
2. *el-Edeb fî'd-dîn*
3. *El-Hikme fî mahlûkâti'l-lahi azze ve celle*
4. *el-Kavâidü'l-aşera*
5. *el-Keşf ve't-tebyîn fî ğurûri'l-halkı ecmêin*
6. *el-Madnûn bihi alâ ğayri ehlihi*
7. *el-Mevâiz fî'l-ehâdîsi'l-kutsiyye*
8. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn*
9. *er-Risâletü'l-leduniyye*
10. *Risâletü't-tayr*
11. *er-Risâletü'l-va'ziyye*
12. *Sırru'l-âlemeyn ve keşfu mâ fî'd-dâreyn*

İkinci kategori ise Gazzâlî'nin eserlerinde, daha önce yazdığı kitaplarına atıfta bulunması ile ilgilidir. Bu kaideden yola çıkarak, onun eserlerinin kendisine aidiyetlerinin ve kronolojik sıralamalarının tespiti açısından önemli derecede katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu itibarla böyle bir çalışma yapmak isteyenlere kolaylık olsun diye

²⁶⁷ Gazzâlî, *Munkız*, s. 24.

²⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 232, 245. Gazzâlî, bir yerde ise sadece *Kavâ'idi'l-akâid* olarak kaydetmiştir (bk. *İhyâ'*, I, 114).

²⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 245. Söz konusu bölüm *ihyâ'* da yaklaşık 23 sayfa yer tutmaktadır (bk. *age*, I, 246-269).

²⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 114, 339; *Vasît*, I, 103.

kitaplarında atıfta bulunduğu tespit edilen eserleri burada kaydedilmiştir. Bu şekilde tespit edilen eserleri aşağıda alfabetik olarak sıralanmıştır.

1. *A'câibu'l-kalb.*²⁷¹
2. *Ahlâku'l-ebrâr ve'n-necâtu mine'l-eşrâr.*²⁷²
3. *el-Basît.*²⁷³
4. *ed-Derc.*²⁷⁴ Tûs'ta kendisine arz edilen bir konuşmaya cevap olarak kaleme almıştır.²⁷⁵
5. *Esrâr-u muâmelâti'd-dîn.*²⁷⁶ Gazzâlî, bu eser hakkında şöyle demiştir: “Müstakil bir eser olan bu kitap, faydası büyüktür ve sadece ilimde derinleşen âlimler yararlanabilir.”²⁷⁷
6. *el-Ğâyet ü'l-kusvâ.*²⁷⁸
7. *Halâsatu'l-muhtasar*²⁷⁹ fıkıhla ilgili bir eserdir.
8. *Huccetü'l-hak.* Bağdat'ta kendisine arz edilen bir konuşmaya cevap olarak kaleme almıştır.²⁸⁰
9. *el-İstidrâc.*²⁸¹
10. *el-Kurbetu ilallâh.*²⁸²

²⁷¹ Gazzâlî, *Kânunu't-te'vîl*, s. 130, 131.

²⁷² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 94.

²⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 114, 339; *Vasît*, I, 103.

²⁷⁴ Gazzâlî, *Munkız*, s. 54.

²⁷⁵ Gazzâlî, *Munkız*, s. 54.

²⁷⁶ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 49, 142, 144, 147, 157, 168, 177, 282. *Minhâcu'l-âbidîn*'i *Sirâcü't-tâlibîn* adıyla şerh eden Dehlân el-Kedîrî, *Esrâr-u Muâmelâti'd-Dîn*'i, bazen *İhyâ*'nın bir bölümü olarak açıklamıştır (bk. *Sirâcü't-tâlibîn*, I, 389, 403). Ancak Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*'de bazen *Esrâru Muâmelât* ile *İhyâ*'yı birlikte zikretmiştir (bazı örnekler için bk. *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 157, 168, 177, 282). Hatta bir yerde, müstakil bir eser olduğunu ve faydasının da büyük olduğunu ifade etmiştir. Dehlân el-Kedîrî ise söz konusu yerde *İhyâ*'nın bir bölümü olup olmadığı hakkında herhangi bir şey zikretmemiştir (bk. *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 147; *Sirâcü't-tâlibîn*, I, 411-412). Ayrıca Katib Çelebi de *Esrâr-u Muâmelât* adıyla müstakil bir eser olarak Gazzâlî'ye nispet etmiştir (bk. *Keşfu'z-zunûn*, I, 156). Dolayısıyla *İhyâ*'dan farklı bir eser olduğunu rahatlıkla söylenebilir.

²⁷⁷ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 147.

²⁷⁸ Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 49, 78.

²⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 114.

²⁸⁰ Gazzâlî, *Munkız*, s. 54.

²⁸¹ Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 133.

²⁸² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, s. 49, 78, 177.

11. *el-Mebâdî ve 'l-ğâyât mine 'l-hilâfiyât.*²⁸³
12. *Mihakku 'n-nazar*²⁸⁴ Şam'da telif etmiştir.²⁸⁵ Gazzâlî, bazı eserlerinde ise bu kitabının ismini *Kitâbu 'l-mihak*²⁸⁶ olarak kaydetmiştir.
13. *Mi 'yâru 'l-ilm.*²⁸⁷
14. *Mufassılu 'l-hilâf.*²⁸⁸ Hemedân'da kendisine arz edilen bir konuşmaya cevap olarak kaleme almıştır.²⁸⁹
15. *el-Mustazherî.*²⁹⁰ Gazzâlî, bu eserini batını gruplarından biri olan Râfizîler'e reddiye gayesiyle Kâdî Ebû Tayyib'in (ö. 450/1058)²⁹¹ *Keşfu 'l-esrâr ve hetku 'l-estâr* adlı kitabından derlediğini belirtmiştir.²⁹² Ayrıca Gazzâlî'nin en çok etkilendiği kişilerden biri olan Kâdî el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) de bu isimde bir eseri bulunmaktadır.²⁹³
16. *Şifâu 'l-ğalîl.*²⁹⁴ Usul-i fıkıh ile ilgili bir eserdir.
17. *Tahkîku 'l-kavleyn.*²⁹⁵ Kaynaklarda, *Hakikatü 'l-Kavleyn* olarak da kaydedilmiştir.²⁹⁶
18. *Tehzîbu 'l-usûl.*²⁹⁷
19. *Tehâfütü 'l-felâsife.*²⁹⁸
20. *Telbîsu 'l-iblîs.*²⁹⁹

²⁸³ Gazzâlî, *Esâsu 'l-kıyâs*, s. 87, *Mustasfâ*, II, 84.

²⁸⁴ Gazzâlî, *Esâsu 'l-kıyâs*, s. 26, 27, 29; *Faysal*, s. 86, 92; *Mişkâtü 'l-envâr*, s. 7; *Kıstâsu 'l-mustakîm*, s. 24; *Mustasfâ*, I, 45, 61, 88, 92, 110; *Zehebî, Siyer*, XIX, 335.

²⁸⁵ *Zehebî, Târîh*, XI, 63.

²⁸⁶ Gazzâlî, *Kıstâsu 'l-mustakîm*, s. 24.

²⁸⁷ Gazzâlî, *Esâsu 'l-kıyâs*, s. 26-27; *İhyâ*, I, 138; *Kıstâsu 'l-mustakîm*, s. 24; *Mişkâtü 'l-envâr*, s. 7; *Mustasfâ*, I, 45, 51, 61, 88, 92, 110;.

²⁸⁸ Gazzâlî, *Munkız*, s. 54.

²⁸⁹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 54.

²⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 107; II, 1095; *Munkız*, s. 54.

²⁹¹ Tam ismi şöyledir: Tâhir b. Abdillâh b. Tâhir b. Ömer el-Kâdî Ebû Tayyib et-Taberî el-Fakîh eş-Şâfî (bk. *Zehebî, Târîh*, IX, 745).

²⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1095.

²⁹³ Bk. Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 535.

²⁹⁴ Gazzâlî, *Esâsu 'l-kıyâs*, s. 60; *Mustasfâ*, II, 301, 308, 364.

²⁹⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 198.

²⁹⁶ *Zehebî, Târîh*, XI, 69; Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-zunûn*, II, 36.

²⁹⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 33, 328, 351; II, 326, 353.

²⁹⁸ Gazzâlî, *Munkız*, s. 41, 42; *Mustasfâ*, I, 96.

21. *Tenbîhu 'l-ğâfilîn*.³⁰⁰
22. *el-Vecîz*³⁰¹

²⁹⁹ Gazzâlî, *Minhâcu 'l-âbidîn*, s. 111. Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde ise “fırsat bulursam *Telbîsu 'l-iblis* adında bir eser telif edeceğim” diye belirtmektedir (bk. *age*, III, 1653). Dolayısıyla *Minhâcu 'l-âbidîn*'in Gazzâlî'ye aidiyeti doğru ise, Gazzâlî'nin daha sonra *Telbîs* adında bir eser telif ettiğini söylenebilir.

³⁰⁰ Gazzâlî, *Minhâcu 'l-âbidîn*, s. 255.

³⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 339.

İKİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'DE HADİS USÛLÜ VE KAVRAMLARI

I. SÜNNETİN BAĞLAYICILIĞI VE DİNDEKİ YERİ

Sünnetin bağlayıcılığı ve dindeki yeri konusuna geçmeden önce şer’i ilimlerinin kaynaklarına değinmekte yarar vardır. Âlimlerin çoğuna göre şer’i ilimlerinin usûlleri Kitap, sünnet, icmâ’ ve kıyas olmak üzere dördtür. Gazzâlî ise kıyas yerine bazen akli delili;³⁰² bazen ise “sahâbenin âsârı”nı zikretmiştir.³⁰³ Bir yerde ise “celî kıyâs”ı = “aşikâr kıyas”ı zikretmiştir.³⁰⁴ Ancak Gazzâlî’nin “kıyası”, daha çok Kitap ve sünnete dayanarak hüküm çıkartma yöntemlerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim *Mustasfâ*’da “kıyası”, bu şekilde ele almıştır. Bunun yanında Gazzâlî, nassa muhalif olan kıyasın kesinlikle geçersiz/batıl olduğunu belirtmiştir.³⁰⁵

Akıl-nakil ilişkisi bağlamında ise Gazzâlî, akli delilin asıl; nakli delilin ise onun alternatifi yapılmasından sakınılması gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁶ Ona göre ikisi de asıl olarak ele alınmalıdır.³⁰⁷ Ayrıca nasstan kastının Hz. Peygamber’in sözüyle veya fiiliyle izhar ettiği şeyler olduğunu belirtmiştir.³⁰⁸ Bir yerde ise nassın Kur’ân ve hadis olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁹ Ayrıca şer’i ilimlerle ilgili telif ettiği eserlerinde âyet, hadis gibi nakli delilleri çokça zikretmiştir. Bunların tümü Gazzâlî’nin en az akli delil kadar nakli delile de önem verdiğini göstermektedir.

Sünnetin bağlayıcılığı ve dindeki yeri konusuna gelince Gazzâlî, asli delillerden olan Hz. Peygamber’in sözünün hüccet³¹⁰ ve mütevâtir sünnetin Kur’ân-ı Kerim’le aynı derecede olduğunu belirtmiştir.³¹¹ Başka bir vesile ile sünnetin önemini dile getirirken Allah’ın hitabı

³⁰² Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 189, 389.

³⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 68.

³⁰⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 172. Söz konusu yerde Gazzâlî “ahiret âlimlerinin on iki özelliği olduğunu ve bunlardan biri de hemen fetvâ vermemesi gerektiğini, eğer Allah’ın Kitabı veya hadisin nassı veyahut icma ya da “celî kıyas”=“aşikâr kıyas” ile kesin olarak bildiği bir şeyden soruluyorsa fetvâ versin” şeklinde bir beyanda bulunarak kıyastan bahsetmiştir.

³⁰⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 375.

³⁰⁶ Gazzâlî, *Kıstâsu’l-mustakîm*, s. 44.

³⁰⁷ Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 126.

³⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1351.

³⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2433; *Mustasfâ*, II, 90.

³¹⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 246.

³¹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 472.

ya Resulûllah'dan (s.a.) duymakla ya da Hz. Peygamber'in fiili veya sükûtu olduğunu ifade eden kati bir delilin delâlet etmesiyle bilinebileceğini ifade etmiştir.³¹² Ayrıca Kitap ve sünnet ile desteklenmeyen hiçbir görüşe itimad edilmeyeceğini belirterek sünnetin önemine değinmiştir.³¹³ Yine Gazzâlî, ilim ehli için sadece şer'in sahibi Hz. Peygamber'i (s.a.) taklid etmeleri gerektiğini söylemiştir. Bunun yanında sahâbenin uygulamaları, Hz. Peygamber'den işittiklerine delalet ettiği için onları da taklid edebileceklerini belirtmiştir.³¹⁴ Hadisin delil oluşunun nedenini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü mucizeler, Onun doğruluğuna delâlet eder ve Allah (c.c.) ona tabi olmayı emretmiştir. “O, kendi hevesinden konuşmaz, bilakis konuştuğuları vahiyden başka bir şey değildir.”³¹⁵ Fakat bu vahiylerden bir kısmı gayr-ı metlûvdur. O da sünnettir.”³¹⁶ Buradan Gazzâlî'nin sünneti gayr-i metlûv vahiy kapsamında gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gazzâlî'ye göre hüküm koyucu sadece Allah'tır. Hz. Peygamber, hüküm koyucu değildir.³¹⁷ Resulûllah (s.a.) ise Allah'tan aldığı emirleri tebliğ eder.³¹⁸

Bunun yanında Gazzâlî, Hz. Peygamber'in yaptığı fiilin, delil olabilmesi (herkesi bağlayabilmesi) için, sözünden (kavli hadisle) bu fiille hükümleri izah etmeyi kastettiği anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in “*Benim namaz kıldığım gibi namaz kılın*” sözü bu şekilde olduğunu belirtmiştir.³¹⁹ Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre fiili hadisler, mutlak olarak delil değillerdir. Yani fiili bir hadisten, hüküm çıkartılabilmek için söz konusu fiilin delil olduğuna dair kavli bir hadisin işaret etmesi gereklidir. Nitekim *el-Menhûl* adlı eserinde Hz. Peygamber'den bir fiil nakledildiğinde, söz konusu fiilden hüküm alınabilir mi? şeklindeki soruya özetle şöyle cevap vermiştir: Ebû Hanîfe (ö. 150/767)³²⁰ ve

³¹² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 431; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 353.

³¹³ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2450.

³¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 191.

³¹⁵ en-Necm, 53/3-4. Gazzâlî, *İhyâ* 'da da bu ayeti bu bağlamda delil olarak zikretmiştir (bk. IV, 2803).

³¹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 246.

³¹⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 40.

³¹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 189.

³¹⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 155, 219.

³²⁰ Hanefiler'den Serahsî ise Ebû Hanîfe'nin görüşüne temas etmeden konuyla ilgili özetle şöyle demiştir: Sehih sonucu veya gündelik hayata dair bir eylem değilse, Kerhî'ye göre “Hz. Peygamber'in yaptığı eylemin vücub, nedb (sünnet) veya mubah gibi özellikleri biliniyorsa ona tabi olunur, aksi takdirde tabi olunmaz. Cessâs'a göre ise Hz. Peygamber hakkında sabit olan bir hükmün, ona has olduğuna dair delil ikame

İbn Süreyc'e (ö. 249/863-64) nispet edilene göre Hz. Peygamber'in fiilleri, mutlak olarak vücubiyeti gerektirir. Bize göre Hz. Peygamber'in fiillerinin vücubiyetine delâlet edecek bir karine varsa vücub içindir. Eğer karine yoksa ve yapılan fiil yemek-içmek, oturmak-kalkmak, yaslanmak ve uyumak gibi gündelik hayata dairse (el-af'âlu'l-mu'tâde ise), kesin olarak buna hüküm taalluk etmez. Bazı muhaddislerin, Hz. Peygamber'e bütün fiillerinde benzemeyi sünnet sanmaları ise yanlıştır.³²¹ Ayrıca Gazzâlî'ye göre Hz. Peygamber hakkında sabit olan bir şeyin ona has olması asıldır. Ancak O (s.a.), fiilinin herkesi ilgilendirdiğini söylerse o zaman umum ifade edeceğini belirtmiştir.³²²

Özetle Gazzâlî, teorik olarak fiili rivâyetleri her ne kadar belli kıstaslar çerçevesinde kabul etse de uygulamada her fırsatta bu tür haberlere de yer vermektedir. Örneğin fakir ve miskinlerin davetine icabet etmeyenlerin, "Hz. Peygamber'in, köle ve miskinlerin davetine icabet ettiği" için O'nun sünnetine göre hareket etmediklerini ifade etmiştir.³²³

II. HADİS, HABER VE SÜNNET KAVRAMLARI

Gazzâlî, eserlerinde hadis, haber, sünnet ve müsned gibi temel kavramlara yer vermiştir. Ancak bu terimlerin çoğunun tanımlarını yapmamıştır. Bunları, hangi anlamlarda kullandığı ise verdiği örneklerden yola çıkarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında Gazzâlî, usul-i fıkha dair olan eseri *Mustasfâ*'nın "sünnet" bölümünde Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin hükmünü, bunların tevâtür veya ahâd şeklindeki sübût yollarını, müsned veya mürsel şeklindeki rivâyet yollarını ve râvilerin vasıflarını açıklığa kavuşturacağını belirterek hadis usûlü ile ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır.³²⁴

Öte taraftan Gazzâlî'nin usûl-i fıkıh kitaplarında temas ettiği hadis usûlüne dair bazı görüş ve açıklamalarına daha sonraki bazı usûl-i hadis yazarları da atıfta bulunmuşlardır.

edilmediği müddetçe ona tabi olunacağını ifade etmiştir. Konunun sonunda Serahsî, sahih olan Cessâs'ın görüşü olduğunu belirtmiştir (bk. *Usûl*, s. 355, 357).

³²¹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 149.

³²² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 137, 225.

³²³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 837-838. Benzer bilgiler için bk. Mekkî, *Kûtû'l-kûlûb*, II, 312. Hadisin tahriri için bk. Tirmizî, Cenâiz, 32 (hadis no: 1017). Tirmizî'nin rivâyetinde miskinlerle ilgili kayıt yer almaz.

³²⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 41; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 8.

Mesela İbnü's-Salâh *Ulûmu'l-hadis* adlı eserinin i'lâmu'r-râvî³²⁵ ile ilgili 24. bölümde Gazzâlî'ye şöyle bir atıfta bulunmuştur: “Muhaddis ve onların dışındakilerin birçoğuna göre tercih edilen görüş (i'lâm) yoluyla elde edilen rivâyetlerin nakledilmesinin caiz olmamasıdır. Şâfiîlerden olan Ebû Hâmid et-Tûsî de bu şekilde hüküm vermiş ve bunun dışında hiç bir şey de zikretmemiştir.”³²⁶ Ayrıca İbn Hacer³²⁷ ve Süyûtî³²⁸ gibi bazı muhaddisler de usûl alanında yazdıkları eserlerde az da olsa Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'da değindiği bir takım açıklamalarına atıfta bulunmuşlardır. Hatta Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*'te ve Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar* adlı eserinde yirmiden fazla yerde Gazzâlî'nin beyanatına atıfta bulunmaktadırlar. Bu değerlendirmelerin çoğunun ise mütevâir ve âhâd haberle ilgili olduğu tespit edilmiştir.

A. HADİS VE HABER

Sözlükte yeni ve konuşma gibi anlamlara gelen hadis, ıstılahta “söz, fiil, taktîr, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e veya sahâbe ve tâbiûn'a izafe edilen her şeydir.”³²⁹ Haber kelimesine gelince hadis ehli nezdinde “hadis” lafzı ile eş anlamlı olarak kullanıyor. Bununla birlikte ikisinin arasında ayırım yapanlar da bulunmaktadır.³³⁰

Gazzâlî ise “hadis” teriminin tanımını yapmazken; “haber”i geniş anlamda “doğru veya yalan olma ihtimali (meyli) bulunan söz” ya da “doğru veya yalanın dâhil olduğu söz”³³¹ şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca Gazzâlî, haberi bu şekilde yani atıf harflerinden olan “,” ile

³²⁵ İ'lâm: Hocanın, bir hadisi veya hadis kitabını kendi hocasından tahammül ettiği için dolayı rivâyet hakkına sahip olduğunu talebesine bildirmesidir (bk. Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 149).

³²⁶ İbnü's-Salâh *Mukaddime*, s. 356. Gazzâlî'ye atfedilen bilgi, *Mustasfâ* adlı eserde yer almaktadır (bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 310).

³²⁷ Bk. İbn Hacer, *Nüket*, s. 200-201. Söz konusu yerde İbn Hacer'in Gazzâlî'ye yaptığı atıflar, mürsel hadis ile ilgilidirler. Ayrıca İbn Hacer, Gazzâlî'nin sahîh hadisin bilgi değeri hakkındaki görüşlerine de temas etmiştir (bk. *Nüket*, s. 114-115).

³²⁸ Bk. Süyûtî, *Tedrib*, s. 265, 266, 288, 314, 346.

³²⁹ Çakan, *Hadîs Usûlü*, s. 25.

³³⁰ Bk. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 153-154.

³³¹ Hatîb *el-Kifâye* adlı eserinde haberi bu şekilde tarif etmiştir (bk. Hatîb, *age*, I, 88).

tarif etmenin; “doğru ve yalanın dâhil olduğu söz” şeklinde yani atıf harflerinden olan “و” ile yapılan tanımdan daha evla olduğunu belirtmiştir.³³²

Öte taraftan Gazzâlî, haber kelimesini doğrudan olmasa da dolaylı yönde merfû hadis anlamında da tanımlamıştır. Mesela sahâbenin beş farklı metotla haberleri naklettiklerini zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bu mukaddimeden (metotlardan) yola çıkarak hangi rivâyetin Hz. Peygamber’den gelen bir haber olduğunu ve neyin de Hz. Peygamber’den gelen haber olmadığı ortaya çıkmıştır.”³³³ Bu itibarla ona göre bu rivâyet yöntemlerinden biriyle nakledilen haberler merfûdur. Bu şekilde nakledilmeyen rivâyetler ise merfû haber olamazlar.

Yine Gazzâlî, Kur’ân-ı Kerim de dâhil nakli delillerin mercii Resulûllah (s.a.) olduğunu ve Hz. Peygamber’den ahkâmıla ilgili gelen bilgilerin ya “söz, fiil veya sükût ile takrir” olduğunu belirtmiştir.³³⁴ Bir yerde de Hz. Peygamber’in bir meseleyi bildiği halde sükût etmesi, inkâr etmemesi veya tebessüm etmesinin söz konusu fiilin cevazına delil olduğunu ifade etmiştir.³³⁵ Gazzâlî, *Mi ‘râcü’s-sâlikîn* adlı eserinde de şöyle demiştir:” Hz. Peygamberden gelen sözler ya talep ya da haberdur. Talep içerikli olanlar da ya emir veya nehiydirlere. Haber olanlar ise ya eski ümmetlerle veyahut bu ümmet ve âhiretle ilgilidirler.”³³⁶

Yukarıda zikredilen bilgilerden hareketle ona göre haber/hadis, “Hz. Peygamber’in sözleri, fiilleri ve takrirleri” olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu bağlamda eserlerinde kavli, fiilî ve takrirî hadislere çokça yer vermiştir. Örneğin takrirî hadis için getirdiği misallerden biri şöyledir:

İbn Ömer şöyle dedi: “*Biz, Resûlullah’ın zamanında insanları, birbirine tafdil ederdik. Hz. Peygamber’den sonra insanların en hayırlısı (Hz.) Ebû Bekir; daha sonra (Hz.)*

³³² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 251. Gazzâlî’nin hocası olan Cüveynî de eserinde, yukarıda zikredilen açıklamalara benzer değerlendirmelerde bulunmuştur (bk. *Burhân*, I, 367).

³³³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 250. Gazzâlî, bu beş metodu da en muteberden başlayarak şöyle sıralamıştır: **1-** Sahâbenin, “semi’tu Resûlullah (s.a.) yekûlu kezâ”, “ahbereni”, “haddesenî” veya “şâfihenî”; **2-** Sahâbenin “kâle Resûlullah (s.a.) kezâ”, “ahbere” veya “haddese”; **3-** Sahâbenin “emere Resûlullah (s.a.) bi kezâ” veya “nehâ an kezâ”; **4-** Sahâbenin “umirnâ bi kezâ”, “nuhinâ an kezâ” veya “mine’s-sünneti kezâ” ve **5-** Sahâbenin “kânû yef’alûne kezâ” diyerek rivâyette bulunmasıdır. (bk. *Mustasfâ*, I, 247-250). Gazzâlî’nin bu rivâyet lafızlarıyla ilgili değerlendirmeleri ise “SAHÂBE” başlığı altında analiz edilmiştir.

³³⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 7.

³³⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 231.

³³⁶ Gazzâlî, *Mi ‘râcü’s-sâlikîn*, s. 100.

Ömer; daha sonra da (Hz.) Osman'dır, derdik. Bu konuşmalar, Resûlullah 'a (s.a.) ulaşırdı ve bir şey de demezdi.”³³⁷ Gazzâlî, bu rivâyeti, sahâbenin “Onlar şöyle yaparlardı” cümlesinden sonra getirmiş ve şöyle demiştir: “Eğer bu ifade Hz. Peygamber'in zamanına izafe edilirse, yapılan fiilin cevazına delil olur.”³³⁸

Ayrıca Ebû Hâmid el-Gazzâlî, “hadis” lafzına nazaran daha çok “haber” kelimesini istimal etmektedir. Bunun temel nedeni ise Horasan bölgesinde yaşadığı için olabilir. Çünkü kaynaklarda da belirtildiği üzere Horasan fakihleri, merfû hadis için “haber”, mevkûf hadis için ise “eser” kelimesini kullanmışlardır.³³⁹ Gazzâlî de *İhyâ* adlı eserinde bu anlamda bazen sırayla “el-âyât”, “el-ahbâr” ve “el-âsâr” şeklinde nakli delilleri kaydederek, merfû hadisler için “haber”, mevkûf için ise “eser” kelimesini kullanmaktadır.³⁴⁰ Ancak Gazzâlî, az da olsa “eser” kelimesini merfû hadis anlamında da istimal etmiştir.³⁴¹

Bunun yanında “hadis” terimini genel olarak merfû hadis; bazen ise mevkûf rivâyet anlamında kaydetmiştir. Bu durumda ise hadis kelimesiyle beraber genellikle sahâbenin ismini de zikretmiştir. Örneğin İbn Ömer'in bir sözünü iki farklı yerde zikretmiş ve ilk geçtiği yerde “قال ابن عمر” = “İbn Ömer söyledi” daha sonra ise “في حديث ابن عمر” = “İbn Ömer'in hadisinde” şeklinde nakletmiştir.³⁴² Ancak Gazzâlî'nin eserlerinde bazı rivâyetlerin başında “hadis” lafzı geçtiği halde bundan kesin olarak merfû haberi kastetmiştir demek zordur. Buna mükabil rivâyetlerle beraber “haber” terimini zikrettiğinde, onun genellikle merfû hadisi kastettiği anlaşılmaktadır. Ancak haber lafzını diğer Peygamberlerin isimleriyle beraber getirdiğinde genellikle merfu hadis olarak değerlendirmemiştir.³⁴³ Bazen de mevkûf

³³⁷ Hadisin tahriri için bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IX, 320 (hadis no: 8697). Birçok kaynakta bu hadisin sadece başı yer almaktadır. “Bu konuşmalar, Resûlullah 'a (s.a.) ulaşırdı ve bir şey de demezdi.” kısmı ise kaynakların çoğunda geçmemektedir.

³³⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 249-250.

³³⁹ Bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 194-195; Süyûtî, *Tedrib*, s. 147; Abdullah Sirâcu'd-dîn, *Şerhu'l-Menzûmetu'l-beykûniyye*, s. 21.

³⁴⁰ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 50-52, 53-56; III, 1642.

³⁴¹ Hadis anlamında kullandığı “eser” lafzı için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 320, 796; II, 415, 878, 1165.

³⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 187, 618. Diğer örnekler için bk. *İhyâ*, I, 438; II, 1090, 1180; III, 2450; IV, 3217. Bir yerde ise mevkûf olan rivâyet için “uzun bir hadiste” ifadesini kullanmıştır (bk. *İhyâ*, IV, 2540). Ancak Gazzâlî'nin bu ifade ile naklettiği bütün rivâyetlerin mevkûf olduğunu söylemek oldukça zordur.

³⁴³ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1134; IV, 2734, 2736, 2752, 2590.

rivâyetlerin başında haber kelimesini kullanmıştır.³⁴⁴ Ayrıca Irâkî, Gazzâlî'nin (حاء في الخير) ifadesi ile söz konusu rivâyetin İsrailiyât'tan olduğunu kastetmiş olabileceğini, çünkü bu ifadenin, çoğu kez merfu olmayan İsrâiliyât haberler için kullanıldığını belirtir.³⁴⁵

Gazzâlî'nin eserlerinde istimal ettiği bir diğer kavram ise müsned lafzıdır. Hadis literatüründe “müsned” tabiri, genellikle merfû ve muttasıl olan hadisler için kullanılır.³⁴⁶ Gazzâlî ise müsned ve sünnet terimlerinin beşinci asırda yaygın olarak bilinmeleri nedeniyle tarif etmemiş olabilir. Bununla birlikte Gazzâlî'nin de “müsned” lafzını merfû ve muttasıl olan hadisler için kullandığı, getirdiği örneklerden anlaşılmaktadır. Mesela *İhyâ*'da mürsel ile müsned hadisi birbirinden ayırt edebilmek için râvilerin ömürlerinin (vefatları) bilinmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁴⁷ Ayrıca Gazzâlî, namazla ilgili bir hadis için İbn Cüreyc'in söz konusu haberi, mürsel olarak rivâyet ettiğini söyledikten sonra konuyla ilgili müsned bir hadisin de bulunduğunu zikretmiştir.³⁴⁸ Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Gazzâlî de muhaddislerin çoğu gibi müsned kelimesinden merfû ve muttasıl olan hadisi kastetmiştir. Bunun yanında yine namazla ilgili bir konuda selef ve sahâbenin sözlerini naklettikten sonra konuyla ilgili müsned bir rivâyetin de bulunduğunu söylemiştir.³⁴⁹ Keza bir hadis için İbn Mesûd'dan mevkûf ve müsned olarak rivâyet geldiğini belirtmiştir.³⁵⁰ Bu örneklerden ise onun müsned ile en azından merfû hadisi kastettiği anlaşılmaktadır.³⁵¹ Dolayısıyla Gazzâlî, müsned terimini bazen özel anlamda merfû ve muttasıl; bazen ise genel anlamda merfû olan hadis için kullandığı anlaşılmaktadır.

³⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 188.

³⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2734.

³⁴⁶ İbnü's-Salâh, “müsned” lafzının daha çok merfû ve muttasıl olan hadisler için istimal edildiğini belirtmiştir (bk. *Mukaddime*, s. 190). İbn Hacer ise ehl-i hadise göre merfû ve muttasıl olan hadisler için kullanıldığını ifade etmiştir (bk. *Nüzhetü'n-nazar*, s. 609).

³⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 69.

³⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 417-418. Mekkî de bu ifadeleri, eserinde zikretmiştir (bk. *Kûtû'l-kûlûb*, I, 120).

³⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 371-372.

³⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 194.

³⁵¹ Ayrıca konuyla ilgili diğer örnekler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 70, 513, 546, 547.

B. SÜNNET

Gazzâlî sünnet lafzını fikhî bir bakışla taksime tabi tutmuş ve naklettiği örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla sünnetten kastı genel olarak Hz. Peygamber'in uygulamaları/fiilleridir. Örneğin nafile namazların sünnet, müstehab ve tatavvû olmak üzere üç kısım olduğunu zikrettikten sonra sünnetten kastının Hz. Peygamber'in devamlı kıldığı namazlar olduğunu belirtmiştir.³⁵² Diğer bir tespite göre “Hz. Peygamber'in, köle ve miskinlerin davetine icabet etmesinden” hareketle kişinin zenginlerin davetine icabet edip, fakirlerinkine gitmemesinin sünnete muhalif olduğunu belirtmiştir.³⁵³ Bunun yanında Gazzâlî'nin eserlerinde zikrettiği örneklerden hareketle, onun sünneti bazen de genel anlamda yani hem kavli hem de fiili hadisleri de kapsayan merfû hadis manasında kullandığı anlaşılmaktadır.³⁵⁴

III. KAYNAĞI AÇISINDAN HABERLER

A. MERFÛ HADİS

Hadis ıstılahında genel olarak “Hz. Peygamber'e izafe edilen söz, fiil ve takrir” şeklinde tarif edilen merfû hadis, Gazzâlî'nin eserlerinde doğrudan bu terime dair bir tanım tespit edilememiştir. Fakat daha önce değinildiği gibi o da merfû hadisi bu anlamda kullanmıştır. Bunu da “merfû”, “rafaa” ve “rafaahu” gibi lafızlarla ifade etmiştir.

Gazzâlî, eserlerinde genel olarak merfû hadis için “el-hadis” “el-haber”, “müsned”, “merfû”, “rafaa” ve “rafaahu” lafızlarını ve bazen de “el-eser” kelimesini kullanmıştır.³⁵⁵ Ancak “el-eser” ve “el-âsâr” tabirlerini çoğunlukla sahâbe, tâbiîn ve selef-i salihinin sözleri için zikretmiştir.³⁵⁶ Nitekim riyanın haram olduğunu belirttikten sonra şöyle der: “Buna âyet,

³⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 438.

³⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 837-838. Benzer bilgiler için bk. Mekkî, *Kûtû'l-kûlûb*, II, 312. Hadisin tahriri için bk. Tirmizî, *Cenâiz*, 32 (hadis no: 1017). Tirmizî'nin rivâyetinde miskinlerle ilgili kayıt yer almaz.

³⁵⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1064; IV, 3257; *Mustasfâ*, II, 41-42.

³⁵⁵ Hadis anlamında kullandığı eser lafzı için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 320, 796; II, 415, 878, 1165.

³⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 156, 353, 549; II, 1478; IV, 2515, 2524, 2543, 2811.

hadisler ve ‘âsâr’ delildirler.”³⁵⁷ Bir rivâyet için de “eser veya haberde rivâyet ediliyor” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.³⁵⁸

B. MEVKÛF VE MAKTÛ HADİS

Mevkûf hadis, sahâbeye izafe edilen söz, fiil ve takrirler;³⁵⁹ maktû ise tâbî’ye nispet edilen söz ile fiildir.³⁶⁰ Gazzâlî ise bu iki terimi açıklamamış, fakat eserlerinde hem mevkûf hem de maktû’u kapsayan “el-eser” ve “el-âsâr” lafızları ile örnekler vermiştir. Ayrıca zaman zaman merfû lafzıyla birlikte mevkûf’u da istimal etmiştir. Mesela bazı rivâyetler için “merfû ve mevkûf olarak gelmiştir”³⁶¹, diğer bazı haberler için ise “merfû veya mevkûf olarak rivâyet edilmiştir”³⁶² şeklinde açıklamalarda bulunarak merfû hadisin karşısında, mevkûf habere yer vermiştir. Bir yerde de eser ve haber lafzını peşpeşe iki ayrı rivâyetin başında zikrederek, eserden merfû olmayan rivâyeti kastettiği anlaşılmaktadır.³⁶³

Mevkûf hadisin hükmüne gelince, Gazzâlî’ye göre sahâbenin masum olmaması, ashâbın arasında ihtilafın vuku bulması ve kendilerine açık bir şekilde muhalefet edilebileceğini söylemeleri gibi kesin deliller, sahâbenin sözünün hüccet olmadığına kanıttır.³⁶⁴ Ayrıca Gazzâlî, Bâkîllânî’nin (ö. 403/1013) bir âlimin sahâbeyi ve sonraki nesilleri taklit edemeyeceği görüşünü tercih ettiğini ve kendisine göre de bunun daha uygun olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁵ Ancak Gazzâlî, teoride her ne kadar sahâbenin sözünün hüccet olmadığını söylese de pratikte eserlerinde zikrettiği örneklerden yola çıkarak aslında tanınan sahâbilerin sözlerini delil olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Mesela sultanlardan mal almayı caiz görenlerin delilleri sahâbeden bir grubun sultanlardan mal alması olduğunu belirtmiştir.³⁶⁶ Ayrıca Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde en az merfû hadis kadar ashâbın sözüne de

³⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2179.

³⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 353.

³⁵⁹ Süyûtî, *Tedrîb*, s. 147; Abdullah Sirâcu’d-dîn, *Şerhu ’l-Menzûmeti ’l-beykûniyye*, s.72

³⁶⁰ Süyûtî, *Tedrîb*, s. 158.

³⁶¹ Bazı örnekler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 158, 159; II, 998; III, 1967, 1995.

³⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 353.

³⁶³ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 185.

³⁶⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 400.

³⁶⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 458.

³⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1087.

yer vermiş ve bazen fikhî konularda delil olarak da zikretmiştir. *Menhûl*'de de kıyasa muhalif olan sahâbenin görüşlerine tabi olunacağını, “zira ashâbın bir nassa dayandıkları biliyoruz” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.³⁶⁷ Yine Gazzâlî, daha önce zikredildiği gibi, ilim ehli için sadece şer’ın sahibi Hz. Peygamber’i (s.a.) taklid etmeleri gerektiğini ve bunun yanında sahâbenin uygulamaları, Hz. Peygamber’den işittiklerine delalet ettiği için onları da taklid edebileceklerini belirtmiştir.³⁶⁸ Hatta bir yerde şöyle demiştir: “Gördüğümüze göre sahâbenin sözü hücuttur ve (merfû) haber gibidir.”³⁶⁹

Gazzâlî’nin eserlerinde maktû hadis terimi ile ilgili ise herhangi bir şey tespit edilememiştir. Ancak bir yerde tâbîînın “umirnâ” sözünün Hz. Peygamber’in veya bütün ümmetin emri olması muhtemel olduğunu ve bununla hüccetin oluştuğunu belirtmiştir. Bunun yanında sahâbenin emri de olması ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁰ Başka bir yerde ise maktû lafzını inkita anlamında kullandığı tespit edilmiştir.³⁷¹ Bununla birlikte kitaplarında tâbîîn başta olmak üzere selef-i sâlihînin sözlerine de sıkça yer vermiştir.

IV. RÂVİ SAYISI AÇISINDAN HABERLER

Genel olarak muhaddisler, usulcüler ve kelim âlimleri râvî sayısı açısından haberi, mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kategoride değerlendirmişlerdir. Gazzâlî de Hz. Peygamber’in sözünün, bize (sonrakilere) ancak haber verenler vasıtasıyla ulaştığını ve bunun da ya tevâtür veya âhâd yoluyla geldiğini belirterek iki kısımda ele almıştır.³⁷²

Bunun yanında Gazzâlî, kendisi gibi Şafîî ve kelim âlimi olan Ebû İshâk el-İsferâyînî’nin (ö. 418/1027) haberi, mütevâtir, müstefiz ve âhâd şeklinde taksim ettiğini belirtmiş ve devamında şöyle demiştir: “Ebû İshâk’a göre müstefiz hadis, muhaddisler arasında yaygın (iştihar) olandır. Bu da mütevâtir gibi kesin bilgiyi ifade eder.” Ancak

³⁶⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 309.

³⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 191.

³⁶⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 117.

³⁷⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 249.

³⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2980. Gazzâlî, burada “maktû bir haberde” şeklinde bir beyanda bulunmuştur.

³⁷² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 111; *Mustasfâ*, I, 246. Gazzâlî’nin hocası Cüveynî ve Hatîb el-Bağdâdî de haberi mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kategoride ele almışlardır (bk. Hatîb, *Kifâye*, I, 88; Cüveynî, *Burhân*, I, 368).

Gazzâlî “müstefîz” ile ilgili durumun (hükümün) böyle olmadığını ifade etmiştir. Nedenini ise şöyle açıklamıştır: “Çünkü müstefîz haber, mütevâtirin seviyesine ulaşmayınca, onda yalan üzere birleşme ve ğalat tasavvur edilebilir. Zira adil kişinin yalan söylemesi muhal değildir.”³⁷³ Bu itibarla Gazzâlî’nin müstefîzi, âhâd haberin bir alt maddesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Gazzâlî’nin mütevâtir ve âhâd haber meseleleri hakkındaki açıklamalarına geçmeden önce, bilgi değeri açısından haberin kısımlarına değinmek gerekir. Ona göre bir haber, ya kesin doğru ya da kesin yanlış veya ikisinin arasında kalandır.³⁷⁴

Kesin Doğru Olan Haberler: Mütevâtir haberler, Allah’ın Kelâmı, Hz. Peygamber’in ve ümmetin haberi, Allah’ın (c.c.), Resûlullah ’ın (s.a.) ve ümmetinin verdiği habere muvafakat eden haberlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber’in, huzurunda duyacak şekilde nakledilen habere karşı sükût etmesi ile bir topluluğun, yalan olma ihtimali halinde susmamaları gereken bir olay karşısında tekzip etmedikleri haberlerdir.³⁷⁵

Kesin Yalan Olan Haberler: Aklın zaruri bilgileri, aklın düşünce ve muhakemesi, duyular, müşahede veya mütevâtir haberlere muhalif olduğu bilinen haberlerdir. Keza Kitap ve mütevâtir sünnetin kati olan nassına ve ümmetin icmainsine zıt düşen haberlerdir. Ayrıca yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun tekzip ettiği haber ile kalabalık bir grubun önünde vuku bulması halinde rivâyet etmeleri gereken bir vâkıyı, kalabalığın nakletmediği haberlerdir.³⁷⁶

Bunların dışında kalan haberler ise hem doğru hem de yalan olma ihtimali yönünde eşittirler. Gazzâlî, bu tür haberler karşısında tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁷⁷

³⁷³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 162. Gazzâlî’nin Ebû İshâk’ın haberin taksimine dair yaptığı değerlendirmelerin benzerini, onun hocası olan Cüveynî’nin de eserinde geçmektedir (bk. *Burhân*, I, 378-379).

³⁷⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 162; *Mustasfâ*, I, 264.

³⁷⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 264-265.

³⁷⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 267.

³⁷⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 271.

A. MÜTEVÂTİR HABER

İslâm bilginleri, zorunlu bilgileri oluşumu bakımından, duyuların idrakiyle elde edilen bilgiler, nefiste bedihi/apriori olarak var olan bilgiler ve mütevâtir haberlere dayanan bilgiler olmak üzere üç kısımda değerlendirmişlerdir.³⁷⁸ Bu başlık altında ise Gazzâlî'ye göre mütevâtir haberin tanımı, şartları, tespiti, bilgi değeri ve hükmü tespit edilecektir.

1. Tanımı

Mütevâtir haber, “bütün tabakaları itibariyle yalan üzerine anlaşmaları âdeten imkânsız sayıda kişiler tarafından rivayet edilen mahsusa dair haber”dir.³⁷⁹ Gazzâlî, eserlerinde en çok zikrettiği kavramlardan biri olan mütevâtiri bu anlamda kullanmakta ve şöyle tarif etmiştir: “Peygamberler ile meşhur şehirlerin varlığı gibi malum olan ve içinde asla şüphe söz konusu olmayan ve bu tevâtür Nübüvvet zamanına varıncaya dek her asırda mevcut olmalıdır.”³⁸⁰ Bunun yanında Gazzâlî zaman zaman bir konuyla ilgili birkaç rivayet zikrettikten sonra “mütevâtir” yerine “sayılamayacak kadar haberler var” ifadesini kullanmaktadır.³⁸¹

2. Tevâtürün Şartları

Gazzâlî de ehl-i hadis gibi bir haberin mütevâtir olabilmesi için dört şart taşıması gerektiğini belirtmiştir.³⁸² Ancak muhaddisler, “âdeten kizb üzerine birleşmeleri mümkün olmayacak” kaidelerini bu dört şarttan biri olarak sayarlarken,³⁸³ Gazzâlî ise bu şarta değinmeden ve bunun yerine “bilgiyi nakledenler, zan ve tahmin ile değil, bildikleri bir şeyden haber vermelidirler” şeklinde başka bir maddeyi zikretmiştir.³⁸⁴ Gazzâlî'nin tevâtürün oluşumu için zikrettiği şartlar şunlardır:

³⁷⁸ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 38.

³⁷⁹ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, I, 108; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 90.

³⁸⁰ Gazzâlî, *Faysal*, s. 91.

³⁸¹ Mütevâtir anlamında istimal ettiği cümleler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2435, 2451, 2516, 2546, 2659, 2720, 3098.

³⁸² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 254.

³⁸³ Bk. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 170-172; Abdullah Siracuddîn, *Şerhu Menzûmeti'l-beykûniyye*, s. 97.

³⁸⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 254.

a. Bilgiyi nakledenler, zann ve tahmin ile değil, bildikleri bir şeyden haber vermelidirler. Yukarıda da belirtildiği gibi hadis kaynaklarında genellikle bu şarta değinilmemektir. Bunun yerine “âdeten kizb üzerine birleşmeleri mümkün olmayacak” kaidesi yer almaktadır

b. Nakledilen bilgi, duyulara (işitme, görme) dayalı ve zaruri bir bilgi olmalıdır. Bu itibarla Gazzâlî, nazari bilgiler ve âlemin hâdis olduğu bilgisi gibi malumat, tevâtür derecesine ulaşılar da kesin bilgiyi ifade etmeyeceklerini belirtmiştir.³⁸⁵

c. Haberi nakledenler, tevâtürü oluşturacak bir sayıya da ulaşmalıdırlar. Gazzâlî, net bir sayı vermekten kaçınmış ve doğru da bulmamıştır. Ayrıca bunun bilinmeyeceğini, sayı ile tevâtürün oluşmayacağını, belki, kesin ilim/bilgi oluştuktan sonra, o haberin sayısal olarak tekâmül etmiş olacağını söylemiştir. Bunun yanında Gazzâlî, “Tevâtürün sayısı tamamlanırsa ve kesin bilgi hâsıl olmamışsa, o haberi nakledenlerin içinde yalancılar vardır”³⁸⁶ diye bir değerlendirmede bulunmuştur. İlk anda bu cümleden, Gazzâlî’nin tevâtür için belli bir sayıyı öngördüğü anlamı çıkartılabilir. Ancak az önce belirtildiği gibi Gazzâlî’nin zihnindeki rakam tekâmül sayısıdır. Ayrıca Gazzâlî, tevâtürün oluşumundaki adedin, olaylara ve kişilere göre değiştiğini ve kesin bilgiyi ifade edecek alt sınır sayıyı bilmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Mesela Gazzâlî, dört kişinin bile naklettiği sözün, karinelerle kesin bilgi ifade edebileceğini söylemiştir.³⁸⁷ Hatta *Menhûl* adlı eserinde karinelerle birlikte bir kişinin sözülle de tevâtürün olabileceğini dile getirmiştir.³⁸⁸

d. Yukarıda sayılan özellikler haberin başında, sonunda ve ortasında da mevcut olmalıdırlar.³⁸⁹ Ayrıca Gazzâlî, “herhangi bir asırda mütevâtir yeter sayısının eksilip eksilmediğini tasavvur edilebilir mi?” şeklindeki bir soruya “Tevâtürün şartı Kur’ân-ı Kerim’de olduğu gibi böyle bir ihtimalin olmamasıdır”³⁹⁰ tarzında cevap vermiştir. Dolayısıyla ona göre tevâtür yeter sayısı Nübüvvet zamanına varıncaya dek her asırda mevcut olmalıdır. Gazzâlî, bu sebepten dolayı kendi dönemine işaret ederek “bu dönemlerde sayıları çok da olsa Şîa, Abbâsî ve Hz. Ebu Bekir taraftarlarının Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve Hz.

³⁸⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 254.

³⁸⁶ Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 255-260.

³⁸⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 258-259.

³⁸⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 159.

³⁸⁹ Bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 162; *Mustasfâ*, I, 254.

³⁹⁰ Gazzâlî, *Faysal*, s. 91.

Abbâs'ın imameti hakkında naklettikleri haberler, imametlerinin doğruluğuna delâlet etmeyeceğini belirtmiş ve şöyle demiştir: “Çünkü bu rivâyetlerin bir kısmı ilk başta bir kişi tarafından uydurulmuş ve daha sonra yayılmıştır. Haber, uydurulduğu asırdan itibaren nakledenleri çoğalmıştır. Dolayısıyla tevâtürün bu şartı bütün asırlarda değil, sadece bazı dönemlerde gerçekleşmiştir.”³⁹¹ Diğer bir vesile ile Gazzâlî, Şîa'nın imamet hakkında dayandığı nassın kesin bilgi ifade etmediğini belirtmiş ve nedenini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü onlar, bu bilgileri, müşahede ve işitme yoluyla haber vermemişlerdir. Bilakis onlar, bu bilgileri seleflerinden almışlar ve bu açıdan doğru söylüyorlar. Ancak bu haberleri uyduran selefleridir ve yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir sayıdan daha az idiler.”³⁹² Buna mukabil Gazzâlî, kâmette ifradın (kâmet lafızlarının bir bir söylenilmesi) birinci asırda mütevâtir ve yaygın olduğu için nakledilmediğini belirtmiştir.³⁹³ Dolayısıyla ona göre ilk asırlarda mütevâtir olan bazı şeylerin zamanla âhâd olabileceği anlaşılmaktadır.

Bunun yanında Gazzâlî, haberi nakledenlerin nesepleri, memleketleri ve mezheplerinin farklı olması, haberin rivâyeti ikrah yoluyla elde edilmemesi gibi şartlar ile haberi nakledenlerin içinde masum bir imamın bulunması gerekir diyen Râfizilerin şartlarının, geçersiz olduğunu zikretmiştir.³⁹⁴

3. Tevâtürün Tespiti

Hadis usûlü kitapları dâhil kaynaklarda pek temas edilmeyen konulardan biri mütevâtir haberin tespit meselesidir. Gazzâlî ise herhangi bir haberin mütevâtir olup olmadığını anlamanın yolu, söz konusu alandaki araştırmacıların tespitine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Mesela, kıraat ilminde kurrânın, hadiste ise muhaddislerin görüşlerinin esas olduğunu söylemiştir.³⁹⁵

Başka bir vesile ile de “herhangi bir asırda mütevâtir yeter sayısının eksilip eksilmediğini tasavvur edilebilir mi?” şeklinde bir soruya şöyle cevap vermiştir: “Tevâtürün şartı Kur'ân-ı Kerim'de olduğu gibi böyle bir ihtimalin olmamasıdır. Kur'ân'ın dışında ise

³⁹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 254-255.

³⁹² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 261.

³⁹³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 165.

³⁹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 262-264.

³⁹⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 225.

bunun mahiyetinin anlaşılması gerçekten çok müşkildir (zordur). Bunu (mütevâtir yeter sayısının eksilip eksilmediğini bilmek) ise ancak ve ancak tarih kitaplarını, geçmiş asırların durumlarını, hadis kitaplarını, ricalin/ravilerin durumlarını ve (ravilerin) sözleri (hadisleri) naklederken gayelerinin ne olduğunu araştıranlar müstakil bir şekilde idrak edebilirler.”³⁹⁶

Dolayısıyla Gazzâlî’ye göre genel olarak hadis ilmindeki mütevâtir haberlerin tespiti muhaddislerin araştırması ile mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bilgilerden hareketle Gazzâlî’nin mütevâtiri iki kategoride değerlendirdiğini söylenebilir. Bunlardan biri hiçbir araştırmaya ihtiyaç duymadan doğruluğu (mütevâtir olduğu) bilinen haber, diğeri ise karinelerle birlikte kesin bilgi olduğu anlaşılan haberlerdir.

Bunun yanında Gazzâlî, delillerin toplanmasıyla kesin bilginin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Bu da aslında muhaddislerin “manevi mütevâtir”³⁹⁷ dedikleri şey ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Mustasfâ*’da mütevâtiri oluşturan kişilerin sözleri fert olarak düşünüldüğünde kati olmaktan çıkacağını, kesinliğin ise bunların sözlerinin birleştirilmesiyle meydana geleceğini ifade etmiştir.³⁹⁸ Gazzâlî, buna benzer bilgileri *İhyâ* adlı eserinde mucizelerle ilgili bir kısım rivâyetleri naklederken de dile getirmiş ve şöyle demiştir: “Biz sadece müstefiz olan rivâyetlerle iktifa ettik. Bazıları ise bu olayların her birinin mütevâtir olarak nakledilmediğini düşünmekte ve tevâtür yoluyla gelen mucizesinin sadece Kur’ân olduğunu söylemektedirler. Evet, bu vâkaların her biri mütevâtir değildir. Fakat bu olayların tümü, zaruri bir bilgiyi veriyor.”³⁹⁹

İlcâmü’l-‘avâm adlı eserinde de Hz. Peygamber’in bid‘ati zemmetmesinin her ne kadar rivâyetler tek tek ele anıldığında haber-i vâhid olma ihtimali taşısada da haberlerin toplamı itibarıyla kesin bilgi ifade ederek tevâtür derecesine ulaşmış bir bilgi olduğunu belirtir.⁴⁰⁰ Bu itibarla Gazzâlî’nin eserlerinde değindiği mütevâtir haber, muhaddislerin

³⁹⁶ Gazzâlî, *Faysal*, s. 91.

³⁹⁷ Manevi mütevâtir, yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun, muhtelif olaylar vesilesiyle naklettikleri ortak nokta ile ilgili hadis (bk. Süyûtî, *Tedrîb*, s. 452; Aydınlı, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 240).

³⁹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 256.

³⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1583-1584.

⁴⁰⁰ Gazzâlî, *İlcâmü’l-‘avâm*, s. 65. Gazzâlî, söz konusu eserde biatla ilgili 6 hadis nakletmiştir.

manevi mütevâtir dediği hadis ile aynı olduğu söylenebilir. Onun eserlerinde “lafzî mütevâtir”⁴⁰¹ ile ilgili herhangi bir bilgi ise tespit edilememiştir.

4. Bilgi Değeri ve Hükümü

Gazzâlî de birçok İslam bilgini gibi Resulûllah’dan (s.a.) tevâtür yoluyla gelen her şeyin kesin bilgi ifade ettiğini belirtmiş⁴⁰² ve tevâtür yoluyla gelen dini bir ilkeyi inkâr eden (kabul etmeyen) kişinin kâfir olacağını; âhâd yoluyla gelen bilgiyi inkâr edenin ise kâfir olmayacağını; icma ile gelen bir şeyi inkâr etmenin ise ihtilaflı olduğunu söylemiştir.⁴⁰³

Bunun yanında tevâtür bilgisinin nazarî olduğunu (araştırmaya ihtiyaç duyduğunu) ileri süren Ebû'l-Kâsım el-Ka‘bî’yi (ö. 319/931) eleştirmiş ve ona şöyle cevap vermiştir: “Nazarî bilgi, kendisine kuşku arız olması mümkün olan, dolayısıyla kimi insanların bilip kimilerinin bilemeyeceği bir bilgidir. Mesela kadınlar, çocuklar ve nazar ehlinden olmayanlar bu bilgiyi bilmezler. Her nazarî bilgi karşısında, kişi önce kendi nefsinde bir kuşku duyar ve sonra onun doğruluğunu araştırır. Oysa biz Mekke’nin ve Şâfiî’nin varlığı konusunda kuşku duymuyor ve bunların gerçekten var olup olmadığını araştırma ihtiyacı duymuyor.”⁴⁰⁴

Şayet bu örneklerden herhangi birinin nazarî bilgi ifade ettiğini kastediyorsanız, biz bunu kabul etmiyoruz. Yok, şayet iki mukaddime üzerine inşa edilmezse haber veren kişinin sözü tek başına ilim ifade etmez kastediyorsanız, bu doğrudur. Bu mukaddimelerden biri şudur: “Haberleri verenler, durumlarının farklılığından, amaçlarının aykırılığında ve sayılarının çokluğundan dolayı, yalan üzerinde birleşemezler; sadece doğru üzerinde ittifak edebilirler.” Diğer mukaddime ise şudur: “Bunlar vakıayı haber verme noktasında ittifak etmişlerdir. Zaten nefiste haberle ilgili bilgi ve tasdik hâsıl olabilmesi için, zihinde bu iki mukaddimenin oluşması gerekir. Nefis bunu hissedince o mukaddimleri hissettiğinin farkında olmasa bile tasdik meydana gelir.”

⁴⁰¹ el-Mütevâtiru’l-lafzî, baştan sona bütün râvileri tarafından aynı kelime veya açık bir şekilde aynı manayı veren kelimelerle rivayet edilmiş olan mütevâtir hadistir (bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 237).

⁴⁰² Gazzâlî, *Mi‘râcü’s-sâlikîn*, s. 100. Ayrıca Gazzâlî, *Mustasfâ*’da da tevâtürün ilim ifade ettiğini açık-seçik olduğunu belirtmiştir (bk. I, 251).

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Faysal*, s. 89, 91; *Mi‘râcü’s-sâlikîn*, s. 100.

⁴⁰⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 252; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 101.

“Buna göre zorunlu denilen bilgi, ‘kadîm olan bir şey hâdis olamaz ve var olan bir şey yok olamaz’ sözü gibi, vasıtasız bir bilgiden ibaret ise bu bilgi zorunlu değil, çünkü zikredilen iki mukaddime vasıtasıyla oluşmuştur. Şayet zihinde bir vasitanın teşekkülü olmaksızın oluşan bilgi ise bu zorunlu bilgidir. Zihinde nice vasıtalar vardır ki insan bunların aracılığını ve bunlar aracılığıyla bilgi oluşmasını hiçbir şekilde hissetmez. Bunlar evvelî bilgi olmadıkları halde evvelî bilgi olarak adlandırılırlar. Mesela “iki, dördün yarısıdır” sözümüz böyledir. Çünkü bu bilgi bir vasıta olmaksızın bilinemez. Bu vasıta da şudur: Yarım, bir bütünün, bir diğerine eşit olan iki parçasından birisidir. Bu bilgi bir vasıtayla oluşmuş ve bu vasıta açık bir şekilde zihinde hazırdır (düşünmeye ihtiyaç yoktur). Bunun için şayet ‘otuz altı, yetmiş ikinin yarısı mıdır’ diye sorulursa, buna cevap vermek için düşünme ve incelemeye gerek duyarız. İşte tevâtür haberinin doğruluğunun bilgisi de bu mukaddimelerin aracılığıyla olur. Bu şekilde oluşan bilgi evvelî bilgi değildir. Bu tür bilgi zorunlu olarak adlandırılabilir mi? Bu hususta ıstılah değişikliği olabilir. Çoğunluğa göre zorunlu bilgi, evvelî bilgiden ibarettir. Buna göre matematiksel bilgiler nazarî olduğu halde zorunludur. Bu bilgilerin nazarî olmalarının anlamı, evvelî olmayışlarıdır. Tevâtür haberin doğruluğu bilgisi de bunun gibidir. Ittirâdu’l-âdât olarak tabir edilen tecrübeden elde edilen bilgiler de buna yakındır.”⁴⁰⁵

Bununla birlikte Gazzâlî, Ka’bî’nin nazari bilgiden maksadı karinelere muttali olmak için araştırma ve düşünmeye bağlı olduğu ise bunun doğru olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca karinelere muttali olduktan sonra zorunlu bilginin nazar/araştırma olmadan da hâsıl olabileceğini ve Ka’bî’nin bunu inkâr etmediğini söylemiştir. Dolayısıyla burada meydana gelen ihtilafın lafza dair olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁶

Gazzâlî, tevâtürün kesin bilgi ifade etmediğini diyen ve zorunlu bilgiyi duyularla kısıtlayan Sümeniyye’yi⁴⁰⁷ de eleştirmiş ve şöyle demiştir: “Bilgiyi, duyularla kısıtlamaları

⁴⁰⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 252-253; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 101-102.

⁴⁰⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 158.

⁴⁰⁷ Sümeniyye, Hindistan’da putlara taban bir ropluluktur. Tenasüha ve evrenin kadîm olduğuna inanırlar, ayrıca duyu organların dışındaki şeylerin kesin bilgiyi ifade etmediklerini söylerler. (bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 251-252 [dp]). Yeniden dirilmeyi de inkâr ederler (bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 35 [dp]).

batıldır (gerçek dışıdır). Çünkü biz zorunlu olarak biliyoruz ki bin, birden daha fazladır ve bir şeyin hem hâdis hem de kadîm olması muhaldir.⁴⁰⁸

B. ÂHÂD HABER

1. Tanımı

Gazzâlî'nin fıkıh usûlü ile ilgili eserlerinde en çok üzerinde durduğu kavramlardan biri de haber-i vâhid'dir. Lügatta, “tek kişinin rivâyet ettiği haber”⁴⁰⁹ olarak tanımlanan âhâd haber, hadis literatüründe “mütevâtir hadis şartlarını taşımayan hadis”tir.⁴¹⁰ Gazzâlî'ye göre de âhâd haber, “kesin bilgi ifade eden mütevâtirin derecesine ulaşmayan haberdır. Örneğin bir topluluğun beş-altı kişiden rivâyet ettiği hadis âhâd haberdır.”⁴¹¹ Dolayısıyla Gazzâlî'nin tarifi ile muhaddislerin tanımının nerdeyse aynı olduğu görülmektedir.

Bunun yanında Gazzâlî, *el-Menhûl* adlı eserinin kıyas bölümünde âhâd haberlerin sayısının bine (1000) ulaşmadığını belirtmiştir. Muhtemelen Gazzâlî'nin bundan kastı ahkâmla ilgili rivâyetlerdir. Çünkü akabinde şöyle demiştir: “Bu itibarla kimse sahâbenin temenni ve baskı üzere görüşlerini bina ettiği zannında bulunmasın.” Evvelinde ise sahâbenin helal-haram ve birçok konuda fetva verdiğini dile getirmiştir.⁴¹² Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de olduğu gibi haber-i vâhidlerde de nass, zâhir ve mücmel gibi rivâyetler bulunduğunu ifade etmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 251-252.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 28; Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 62.

⁴¹⁰ Çakan, *Hadîs Usûlü*, s. 94.

⁴¹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 272.

⁴¹² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 220-221.

⁴¹³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 111.

2. Bilgi Değeri ve Hükümü

a. Ahâd Haberle Amel Etmeyi Kabul Edenler

Muhaddisler dâhil İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu, âhâd haberlerin zan ifade ettiği görüşündedirler.⁴¹⁴ Gazzâlî de âhâd haberin kesin bilgi ifade etmediğini belirtmiştir.⁴¹⁵

Gazzâlî, zannın sayılamayacak kadar dereceleri olduğunu ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Mesela bir kişi adil olan bir şahıstan bir şey işitse kendisi tatmin olur. İkinci bir kişiden daha duysa tatminliği daha da artar. Şayet üçüncü bir kişiden de duysa hem tatminliği hem (haber doğruluk) kuvveti ziyadeleşir. Buna, özellikle bu kişilerin doğruluğu hususunda bir tecrübe eklenirse kuvveti daha da artar. Buna, bir karine de ilave edilirse, örneğin korkutucu bir şeyden haber verenlerin yüzleri sararıyorsa ve davranışlarında düzensizlik ortaya çıkıyorsa zann iyice artar. Böylece zann, azar azar artar yükselir ve tevâtür sınırına ulaştığında bilgiye dönüşür.” Gazzâlî, bunun hemen akabinde ise şöyle demiştir: “Muhaddisler, (zann ifade eden) bu hallerin çoğunu, kesin bilgi olarak adlandırırlar. Hatta genelleme yaparak sahîh hadis kitaplarında (sihâhta) bulunan haberlerin, ilim (kesin bilgi) ve ameli gerektirdiğini söylerler.”⁴¹⁶

Bunun yanında Gazzâlî, bazı muhaddislerin haber-i vâhidin zorunlu bilgi ifade ettiği görüşünde olduklarını belirtmiş, fakat bunun muhal olduğunu söylemiştir.⁴¹⁷ Başka bir vesile ile Gazzâlî, muhaddislerden “âhâd haberin kesin bilgi gerektirir (yucibu'l-ilm)” şeklinde hikâye edilen sözü, şöyle değerlendirmiştir: “Muhtemelen onlar, amel etmek açısından âhâd haberle amel etmenin zorunlu bir bilgi olduğunu kastetmişler veya zanna dayalı bilgiyi, ilim ile adlandırılmışlardır. Bunun için bazı muhaddisler âhâd haber zahiri bilgiyi ifade eder demişlerdir. Hâlbuki bilgi için zâhir ve bâtın diye bir şey yoktur. O halde zahir bilgi dedikleri şey zan’dır. Onlar, ‘Eğer onların mümin olduklarını bilerseniz’⁴¹⁸ âyetinden Allah zahir bilgiyi kastetmiş diyerek bu âyeti dayanak yapamazlar. Çünkü âyetteki bilme sözüyle

⁴¹⁴ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 65.

⁴¹⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 272.

⁴¹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 94; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 58-59.

⁴¹⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 169.

⁴¹⁸ Mumtehine, 60/10.

kastedilen, kelime-i şehâdet ile olan hakiki bilgidir. Şehadet kelimesi ise imanın zahiridir. Yoksa kendisiyle mükellef olunmayan batını değildir. Lisan ile olan iman ise, mecazen iman olarak adlandırılır.”⁴¹⁹

Âhâd haberle amel etme meselesine gelince Gazzâlî, bunun gerekli olduğunu belirtmiştir. Nedenlerini de özetle şöyle açıklamıştır: Âhâd haberle amel etmenin gerekliliği icma ile sabittir.⁴²⁰ Yine ona göre haber-i vâhidle amel etme konusunda sahâbenin icmaı da vardır.⁴²¹ Ayrıca Hz. Peygamber’in vali ve elçilerini tek başlarına bazı şehirlere göndermesi ve söz konusu şehrin halkının elçilere tâbi olmayı istemesinin de böyle olduğunu (tek kişiler tarafından nakledildiğini) ifade etmiştir.⁴²²

Bir yerde de Gazzâlî, haber-i vâhid ile amel etmenin vucubiyeti bilinen bir şey olduğunu, çünkü bir haberin doğru olduğuna dair zan hâsıl olduğunda, onunla amel etmek gerektiğini ifade etmiştir.⁴²³ Ayrıca Gazzâlî, âhâd haberin hilafına bir meselede hüküm vermenin, mutlak olarak haber-i vâhidi red etmek anlamına gelmediğini belirtmiştir.⁴²⁴

Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde de haber-i vâhidin hükmü hakkında özetle şöyle demiştir: Birileri der ki: “Âhâd haberin kabulü konusunda (ilim ehli olan) insanlar, ihtilaf etmişler ve bunlardan bir kısmı haber-i vâhidi kabul etmemişlerdir.” Gazzâlî, bu kişinin de sözde temkinli davrandığını ve bunun içinde “haberi nakleden kişiler her ne kadar âdil olsalar da yanılmaları veya gizli bir nedenden dolayı yalan söylemeleri aklen mümkündür. Çünkü âdil bir kimse de bazen yalan söyler ve böyle kimseler için vehim caizdir. Ayrıca bazen kendilerine, söylenenin tam hilâfi ulaşır ve böylece yanlış anlamış olabilirler.” şeklinde bir neden ileri sürdüğünü belirtmiştir. Gazzâlî, bu düşüncede olan kişilere şöyle cevap vermiştir: “Ancak ashâbtan, nefislerini tatmin edecek bir âdilden duydukları şeyler hakkında, bu tarz bir temkin ile yaklaştıkları nakledilmemiştir. Bunun yanında âdil dahi olsa râvî hakkında özel bir sebepten dolayı bir şüphe ârız olduğunda veya muayyen bir delilden herhangi bir şüphe

⁴¹⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 272; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın) I, 218.

⁴²⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 160.

⁴²¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 375.

⁴²² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 169-170.

⁴²³ Gazzâlî, *Menhûl*, 222; *Mustasfâ*, I, 273.

⁴²⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 456.

meydana geldiğinde tevakkuf etmek için zaten net bir neden vardır. Âhâd haberlerde muhalefet edenlerin muhalefetine itibar edilmez. Bu tıpkı icmanın esasında muhalefet eden ve hüccet olmadığını dile getiren Nazzam'ın muhalefeti gibidir.”⁴²⁵ Yani hiç yokmuş gibi değerlendirilir.

Öte taraftan Gazzâlî, nakli deliller olmasa da aklen, haber-i vâhid ile amel etmeyi yeterli görenlerin savundukları iki delili getirmiş ve eleştirmiştir. Bu delillerden biri şöyledir: “Müfti, Kitab, mütevâtir sünnet ve icmadan bir delil bulmadığında ve haber-i vâhid de varsa, onunla amel etmediği takdirde hükümler cevapsız kalacaktır.” Gazzâlî, bu akli delili zayıf bulur ve şöyle der: “Müftü, kesin deliller bulamadığı zaman berâet-i asliyye ve istishâba göre hareket edecektir.” Diğer akli delilleri ise “râvinin doğru söylemesi mümkün olmasıdır.” Onlara göre “haber-i vâhid ile amel edilmez ise Allah ve Resûlullah ’ın emirleri terk edilmiş olunur. İhtiyat ise amel etmektir.” Gazzâlî, bu delili de üç nedenle batıl bulur. Birinci sebep, bu râvinin yalan söylemesinin de mümkün olmasıdır. İkincisi, kâfir ile fasık olan kişilerin söylediklerinin de doğru olma ihtimali vardır. Bu durumda onların naklettiklerine göre de amel etmek gerekecektir. Üçüncü delil ise akıl (ilkesine göre) de kişinin zimmetinin beri olduğu bilinmektedir. Bu da kesin olmayan bir nedenden dolayı ortadan kalkmaz.⁴²⁶

Son olarak Gazzâlî, şöyle der: “Sahîh olan sahâbenin, tâbîûnun, fukahânın ve kelimcilerin kabul ettikleridir. Onlara göre, haber-i vâhid ile amel etmek, aklen muhal değildir. Ancak âhâd haberle amel etmek, akli delile göre değil, nakli delile göredir”⁴²⁷.

b. Ahâd Haberle Amel Etmeyi Kabul Etmeyenler

Gazzâlî, haber-i vâhid ile amel etmeyi inkâr edenlerin, bırakın naklen, aklen dahi kabul etmediklerini belirtmiş ve onlara “Haber-i vâhid ile amel etmenin muhal olduğunu nereden biliyorsunuz?” sorusunu yöneltmiştir. Akabinde bu soruya özetle şöyle cevap vermiştir: Eğer zaruri bilgiden dolayıdır diyorsanız. Biz size muhalefet ediyoruz. Hâlbuki zaruri bilgide tartışma söz konusu olmaz. Yok, eğer bir delilden hareketle biliyorsanız? Söz konusu delili ispat etmeleri için ise herhangi bir yol bulunmamaktadır. Çünkü haber-i vâhid

⁴²⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1049; *İhyâ* (trc. Arslan), II, 306.

⁴²⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 275-276.

⁴²⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 276. Aslında Gazzâlî, neticeyi veren bu cümleleri konunun ortasında getirmiştir. Daha sonra haber-i vâhide karşı çıkanlara cevap vererek konuyu genişletmiştir.

ile amel imkânsız olsaydı, bu imkânsızlık ya zatından veya kendisinden kaynaklanan bir mefsedetten dolayı olurdu. Gazzâlî, zâtından dolayı imkânsız olmadığını; mefsedete ise itibar edilmeyeceğini belirtmiştir. Devamında ise şöyle demiştir: Kaldı ki mefsedeti dikkate alsak bile bunun bir mefsedete yol açtığını kabul etmiyoruz. Ayrıca bu mefsedetin ne olduğunu açıklamanız gerekiyor. Şayet denilirse ki mefsede şudur: “Bir kişi, kan akıtılması veya ırzın helal kılınması konusunda bir haber rivâyet ediyor ve belki de yalan söylüyor. Dolayısıyla bu habere dayanılarak kan dökmenin, bu kişinin sözü ile değil de Allah’ın emriyle olduğu zannedilirse, bu bilinmezliğe (cehle) rağmen hücum edilmesi (söz konusu hükmü yerine getirmek) nasıl caiz olabilir?”

Gazzâlî, bu tür sorular, şeriatları inkâr eden birinden sadır olursa özetle şöyle cevap verileceğini söylemiştir: Allah’ın, güneşin gün ortasından (zevâl vakti) batıya doğru kaymasıyla, (öğlen) namazının vücut alameti yaptığı gibi, kullarına üzerinizde bir kuş uçarsa ve siz bu kuşun karga olduğunu zannederseniz, bu takdirde size şunu şunu vacip kıldım. Zannınızı da amelin vucubu için bir işaret yaptım demesinde ne gibi bir imkânsızlık vardır! Bu itibarla zannın kendisi vücut alameti oluyor. Dolayısıyla uçan kuşun karga olduğu zannının, bir alamet yapılması caiz ise niye (râvinin) zannını bir alamet yapılması caiz olmasın? Gazzâlî, devamında şöyle demiştir: Ona denilecek ki: “Bir râvinin, şahidin veya yemin edenin doğru söylediğine dair bir zanna sahip olsan ona göre hüküm ver. Sen bu kişilerin doğru söylediğini bilmekle değil, doğru söylediklerine dair bir zann oluştuğunda, amel etmekle yükümlüsün. Bu durumda bu kişiler ister doğru, ister yalan söylemiş olsunlar sen her halükârda doğru davranmış (musib) olursun. Senden istenen gönlünde hissettiğin bir zan oluştuğunda, onun sözüne göre amel etmektir. Gazzâlî, bunun akabinde ise şöyle demiştir: “İşte kıyas, haber-i vâhid, şahid ve yemin ile hüküm verme gibi konularda bizim kanaatimiz budur.”

Gazzâlî, yukarıda zikredilen sorular, eğer şeriatı ikrar eden birinden sadır olursa, onun böyle bir soru sorması mümkün olmadığını, “çünkü bu kişi şهادet, hüküm, fetva, (namaz kılarken) Ka’be’yi tayin etmek ve Hz. Peygamber’in haberi ile amel etmekle mükellef tutulduğunu” belirtmiştir.⁴²⁸

⁴²⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 273-274; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 218-219.

Öte taraftan Gazzâlî, Râfizilerin âhâd haberin kesin bilgiyi ifade etmediği için onunla amel etmeyi kabul etmediklerini ve onların görüşlerinin geçersiz olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁹

Gazzâlî, sem’i/nakli delile göre âhâd haberle amel etmeyi haram gören Kaderiyye ve onlara tabi olan bazı Zâhirileri de tenkit etmiş ve iki kati delille onların mezheplerinin batıl olduğunu dile getirmiştir. Bunlardan biri, haber-i vâhidin kabulü konusunda sahâbenin icmaı bulunmasıdır. Diğeri ise Hz. Peygamber tarafından gönderilen valilerin ve elçilerin, gönderildikleri yerlerde, şer’i konularda insanların onları tasdik etmesi örneklerinin mütevâtir olmasıdır. Gazzâlî, bu iki kati delilin teyidi için her birini müstakil olarak ele almıştır. Mesela sahâbenin uygulamaları ile ilgili 13 örnek getirmiş⁴³⁰ ve bu konuda selevin icmaı da olduğunu, ihtilafın ise onlardan sonra ortaya çıktığını ifade etmiştir. Buna mukabil sahâbenin birçok haberi, reddettiğini ileri sürenleri tenkid edip ashâbın bu tür rivâyetleri reddetmelerinin (onlara göre, âhâd haber oldukları için değil), onların kabul şartlarını taşımamasından kaynaklandığını söylemiştir.⁴³¹ Gazzâlî, Hz. Peygamber tarafından gönderilen, valiler ve elçilerle ilgili ise 4 misal nakletmiştir.⁴³² Keza Gazzâlî, âhâd haberle amel etmeyi kabul etmeyenlere, “avâmın, fetva verene tabi olmasının gerekliliği konusunda icma vardır” şeklinde üçüncü bir delil de getirmiştir.⁴³³

Gazzâlî, aleyhte delil olarak zikredilen örnekler için ise şöyle demiştir: “Bu haberlerin çoğu tevâtürü değil; râvide adedi şart koşanların mezhebine delâlet eder.”⁴³⁴ Gazzâlî’nin bu ifadeden Mu’tezile’den Ebû Ali el-Cübbâî’yi kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Gazzâlî *Menhûl*’de, Mu’tezile’den Ebû Ali el-Cübbâî’nin (ö. 303/916) en az iki kişinin naklettiği habere göre amel edilebileceği görüşüne sahip olduğunu ve her asırda, her bir kişinin sözünü iki râvinin tahammül etmesi şart koştuğunu belirtmektedir. Ayrıca Gazzâlî, kendi döneminde bu şartlara göre herhangi bir hadisin mevcut olmadığını ifade etmiş ve şöyle

⁴²⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 169.

⁴³⁰ Bu misallerden biri özetle şöyledir: Kubâ ehli kendilerine kiblenin yönünü değiştirdiğini söyleyen bir kişinin sözüne göre amel etmişlerdir (bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 278).

⁴³¹ Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 276-281.

⁴³² Bu misallerden biri, Hz. Peygamber’in Mu’âz b. Cebel’i, Yemenlilerin sadakalarını (zekâtlarını) toplamakla görevlendirilmesidir. Gazzâlî, bu şekilde görevlendirilen 9 sahâbenin adını da zikretmiştir (bk. *Mustasfâ*, I, 281).

⁴³³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 283.

⁴³⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 287.

demiştir: “(Haber-i vâhidin kabulü için) bizim dayanağımız ashâbın bir kişinin naklettiği (haber) ile iktifa etmeleridir.” Ayrıca Gazzâlî, Ebû Musa el-Eş’arî ile Hz. Ömer ve Hz. Ali ile Ma’kıl b. Yesâr arasında geçen vakaları aleyhte delil olarak getirenlere özetle şöyle cevap vermiştir: Hz. Ömer ile Hz. Ali’nin bu iki sahâbinin naklettikleri rivâyeti kabul etmemeleri, tek başlarına haberi rivâyette bulunmaları için değildir. Bilakis, verdikleri cevaplardan da anlaşıldığı gibi onlara karşı duydukları kuşkudan dolayıdır.⁴³⁵

3. Kısımları

Yukarıda geçtiği üzere Gazzâlî râvi sayısı itibarıyla haberleri mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayırmakta; fakat tespit edilebildiği kadarıyla haber-i vâhidin altında klasik hadis usûlünde olduğu gibi meşhûr, azîz ve garîb şeklinde bir taksime gitmemektedir. Bununla birlikte Gazzâlî’nin meşhûr hadisi, âhâd haberlerin kapsamında değerlendirdiği görülür. Ayrıca Gazzâlî daha çocukken vefat eden meşhur muhaddis Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de haberleri mütevâtir ve âhâd şeklinde iki kısma ayırmıştır.⁴³⁶ Gazzâlî’nin meşhûr haberi iki manada kullandığı anlaşılmaktadır. Birincisi meşhûru halk dilinde haber (müştehîr) manasında kullanmıştır. İkinci olarak mütevâtir olmayan haberler kapsamında istimal etmiş ve daha çok fukahanın kullandığı müstefiz ıstılahını tercih etmiştir.

Hadis usûlünde âhâd haberin bir kısmı olarak zikredilen meşhûr hadis “*senedin râvi sayısı baştan sona her tabakada üçten aşığı düşmeyen fakat mütevâtir seviyesine de ulaşmayan hadis*”tir.⁴³⁷ Gazzâlî ise meşhûr yerine daha çok mustefiz lafzını zikretmiş ve haber-i vâhidin bir alt maddesi olarak görmüştür. Nitekim *Faysal* adlı eserinde “çoğu kez

⁴³⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 171. Ebû Musa el-Eş’arî ile Hz. Ömer arasındaki olay özetle şu şekildedir: Ebû Musa el-Eş’arî, Hz. Ömer’in kapısını çalar ve kapı açılmadığı için geri döner. Daha sonra Hz. Ömer onu ister ve geldiğinde ona sorar. Niye kapının açılmasını beklemeden gittin? Ebû Musa el-Eş’arî de der ki Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “İzin üç keredir, şayet sana cevap verilirse, eve girersin. Aksi takdirde ise dön.” Bunun üzerine Hz. Ömer ona (bu hadis ile ilgili) “sana şahitlik edecek biri var mı” diye sorar. Ebû Sa’îd el-Hudrî şahitlik eder. **Hz. Ali** ile Ma’kıl b. Yesâr arasında geçen olay ise özetle şöyledir: Bir kadın, kocası kendisiyle beraber olmadan ve kendisine mehir de vermeden vefat edince nasıl yapması gerekir diye sorar. İbn Mes’ûd şöyle der: “Ben, kendisine mehrin ve mirasın verilmesini, ayrıca iddesini beklemesini uygun görüyorum.” Bunun üzerine Ma’kıl de dedi ki: “Hz. Peygamber, Vâşık’ın kızı Berve’a hakkında senin verdiğin hüküm gibi hüküm verdi.” Hz. Ali ise mehrin verilmesini kabul etmediği için şöyle dedi: “Biz ökçesine bevl eden bir köylünün sözünü nasıl kabul ederiz? (bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 171; *Mustasfâ*, I, 286 [dp]).

⁴³⁶ Bk. Hatîb, *Kifâye*, I, 88.

⁴³⁷ Güler, “Müstefiz”, *DİA*, XXXII, 135.

*müstefîz, mütevâtir zannedilmiş*⁴³⁸ şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Keza daha öncede değindiği gibi *el-Menhûl* adlı eserinde Ebû İshâk'ın haberi, mütevâtir, müstefîz ve âhâd şeklinde taksim ettiğini belirtmiş ve ona göre müstefîz hadisin, muhaddisler arasında yaygın olan hadis olduğunu, bunun da mütevâtir gibi kesin bilgiyi ifade ettiğini söylemiştir. Gazzâlî ise bunu kabul etmeyip müstefîzin, mütevâtir olmadığını ve adil olan bir kişinin yalan söylemesinin de muhal olmadığını dile getirip bu haberde galat tasavvur edilebileceğini belirtir.⁴³⁹

Bununla birlikte Gazzâlî'nin eserlerinde, meşhûr/müstefîz haberin tanımı ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak o, bazı hadislerin başında (في الخبر المشهور) terimi getirmiştir. Bunu da lügavi anlamda kullandığını veya haberleri aldığı kaynaklarda bu şekilde geçtiği için olduğu gibi naklettiğini söylenebilir. Çünkü bu lafızlarla beraber getirdiği rivâyetlerden müttefakun aleyh olan bulunduğu gibi; zayıf olanlar da vardır. Hatta aslı tespit edilemeyen de mevcuttur.⁴⁴⁰

4. Haber-i Vâhid ile İlgili Bazı Meseleler

Burada Gazzâlî'nin eserlerinde tespit edilen ve ona göre umum-i belvâ, teşbih, umum-husus ve kıyas gibi etkenler karşısında haber-i vâhidin durumu ele alınacaktır.

a. Umum-i Belvâ

Gazzâlî'nin umum-i belvâyı⁴⁴¹, herkesin başına gelebilecek ile kalabalık bir ortamda vuku bulunan vakıa şeklinde iki kategoride değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim *Menhûl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye göre umum-i belvâ ile ilgili âhâd haberlerin merdûd olduğunu belirttikten sonra özetle şunları söylemiştir: Şayet bundan kalplerde etkisi büyük olan (dehşet verici) ve çokça kişinin zikredilmesi gereken haberleri kastediyorsa bu doğrudur. Yok, eğer

⁴³⁸ Gazzâlî, *Faysal*, s. 91.

⁴³⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 162.

⁴⁴⁰ Müttefakun aleyh rivâyetler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 116; II, 907; IV, 2716. Zayıf rivâyetler için bk. *İhyâ*, I, 318; IV, 3098. Aslı olmayan rivâyet için bk. *İhyâ*, IV, 3003. İki yerde ise (في الحديث المشهور) lafzını zikretmiştir. Irâkî, söz konusu hadislerin müttefakun aleyh olduğunu ifade etmiştir (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 196 [dp], 489 [dp]).

⁴⁴¹ Umûm-i belvâ, genel olarak toplumu ilgilendiren ve herkesin karşı karşıya kalıp hükmünü bilmeye gerek duyacağı varsayılan durum (*Apaydın, İslam Hukukunda Deliller*, II, 403).

hergün ve gece tekrar edilen namaz, taharet gibi şeyleri murat ediyorsa, durum öyle değildir. Çünkü namazdaki sehiv ve namaza taalluk eden birçok mesele ile ilgili (rivâyetler), âhâd haberlerle nakledilmiştir. Örneğin besmelenin sesli okunması konusundaki görüşümüzü bu sebeple (âhâd haberle nakledildiği için) reddetmişlerdir. Daha da acayip olan, onlar da İslam'ın şiarı olan ve her gün beş kere tekrar edilen kametin tesniyesini (kelimelerini ikişer ikişer okunmasını) âhâd haberle ispat etmişlerdir. Sözün özü ise yayılması gereken bir mesele, nefy ve isbat açısından mütevâtir olarak nakledilmemişse, ya nakletme konusunda özen gösterilmemiş veya tevâtürden sonra (zamanla) izi silinmiştir.⁴⁴²

Gazzâlî, *Mustasfâ*'da benzer şeyleri ise Kerhî'ye yöneltmiş ve özetle şöyle demiştir: Kerhî ve bazı rey ehlinin aksine, umum-i belvada vârid olan haber-i vâhid makbuldür. Çünkü adil olan kişinin naklettiği her şey, eğer söz konusu meselede doğru söylemesi mümkün ise onu tasdik etmek gerekir. Örneğin “messu zeker” (hadisini) adil bir kişi nakletmiş ve doğru söylemesi mümkündür. Çünkü bu haberi nakleden kişinin kesinlikle yalan söylediğini söyleyemeyiz. Ancak çarşıda bir yöneticinin öldürülmesi, cuma günü insanları cuma namazında alıkoyacak bir olayın vuku bulması gibi, yayılması gereken bir olayın sadece bir kişi tarafından nakledilmesi ve yayılmaması muhaldir. Dolayısıyla bu tür konularda bir kişinin haberi kabul edilmez.⁴⁴³

b. Teşbih

İslam tarihinde en çok konuşulan ve tartışılan konulardan biri de teşbihle ilgili hadislerdir. Gazzâlî de birçok eserinde bu konuyu ele almış ve teşbih (Allah'a, insanlara has vasıfların izafe edilmesi) ile ilgili âhâd haberler için özetle şöyle demiştir: Teşbihle ilgili hadislerin rivâyet edilmesi konusunda tâbiîn uleması, icma etmişlerdir. Bazı kişiler ise teşbih konusundaki âhâd haberler, kesin bilgi değil de zann ifade ettiği için kabul etmemişlerdir. Ancak selef adil kişilerden gelen haberleri kabul etmişler ve rivâyette de bulunmuşlardır.

⁴⁴² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 186-187. Yukarıda Ebû Hanîfe hakkında zikredilen bilgilerin bir kısmının benzeri, Gazzâlî'nin hocası Cüveynî de eserinde nakletmiştir (bk. *Burhân*, I, 426-427).

⁴⁴³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 321-322. Hanefî imamalarından Serahsî, Ebû Hanîfe ve Kerhî'nin görüşüne değinmeden, konuyla ilgili mezhebin görüşünü nakletmiş ve özetle şöyle demiştir. “Herkesin kendisiyle amel etmek için ihtiyaç duyduğu bir meselenin yayılmaması, bunun hatalı olduğu (sehv) veya nesh edildiğini bilmekteyiz. Bundan dolayı abdestin bozulmasını ifade eden “messu zeker” hadisi ile amel etmedik” (detaylı bilgi için bk. *Usûl*, s. 284).

Gazzâlî, Teşbih ile ilgili rivâyetleri kabul etmeyenlere ise iki yönde cevap vermiştir. Bunlardan biri, tâbiîn uleması, adil olan bir kişiyi kizb ile itham etmenin caiz olmadığını şer’i delillerden hareketle biliyorlardı. Diğerleri ise teşbihle ilgili haberleri, sahâbiler, kesin işittikleri için rivâyet etmişlerdir. Tâbiîn de her rivâyeti, çok önemli bilgiler içerdiği için, nakletmeyi ihmal etmemişlerdir. Bununla birlikte Gazzâlî, adil olmayan kişinin teşbihle ilgili rivâyetinden yüz çevrilmesi ve (haberinin), rivâyet edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca teşbihle ilgili hadisleri rivâyet ederken, vaaz vb. konulardaki (haberlerden) daha fazla özen gösterilmesi icab ettiğini belirtmiştir.⁴⁴⁴ Öte taraftan teşbihle ilgili rivâyetlerin toplanıp kitap haline getirilmesinin de uygun olmadığını ve bunu tasvip etmediğini beyan etmiştir.⁴⁴⁵

Bu konuda vârid olan hadisleri ise *el-İktisâd fi’l-itikâd* adlı eserinde şu iki cümle ile değerlendirmiştir: “*Teşbih ile ilgili hadislerin zahiri manalarının çoğu sahîh değildir. Sahîh olanlar ise kesin olmayıp, te’vil edilmeye elverişlidirler.*”⁴⁴⁶ *Menhûl*’de ise özetle şöyle demiştir: Allah’a bir sıfatı, ispat etmeye işaret eden ve kelimenin zahiri (asl-i manası) aklın bunun mümkün olmadığını bildiren her habere bakılır. Eğer tevile açıksa kabul edilir. Aksi takdirde ise rivâyeti nakledenin kesin olarak yalancı olduğu anlaşılır.⁴⁴⁷

Gazzâlî, konuyla ilgili rivâyetlerin anlaşılmasını engeleyen etkenlerden biri, râvinin hadis metni ile birlikte karineyi zikretmemesi olarak ifade etmiş ve şöyle demiştir: Râvi bazen hadis lafzını işittiği gibi naklader, fakat karineye temas etmez ya da karineyi nakletme imkânına sahip değil veya karineye ihtiyaç yok düşüncesiyle zikretmez. Ayrıca kendisi, söz konusu hadisi işittiğinde neyi anlamışsa, ondan işiten kişi de onun gibi anladığını zannına kapılır. Hatta bazen kendisinin bu hadisi anlamasını sağlayan bir karine olduğunu bile farkına varmaz. Bunun için sadece hadisin lafzını nakletmekle yetinir. Dolayısıyla bu gibi

⁴⁴⁴ Gazzâlî, *İlcâmü’l-‘avâm*, s. 52-53.

⁴⁴⁵ Gazzâlî, *İlcâmü’l-‘avâm*, s. 56. Bazı araştırmacılar, Gazzâlî’nin bu değerlendirmesini aleyhine delil olarak getirmişler ve şöyle demişlerdir: “*Gazzâlî, İlcâmü’l-‘avâm adlı eserinde Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda, farklı sebeplerle, farklı bağlamlarda ifade ettiği sözleri bir araya getirmenin doğru olmadığını, böyle bir yöntemin Hz. Peygamber’in o konudaki gayesinin ortaya çıkmayacağını, bilakis yanlış anlaşılacağını ifade etmiştir. Oysa İhyâ’da, az yemenin ve aç kalmanın fazileti ile fazla yemenin kötülüklerine dair sıraladığı hadisler bu işi fazlasıyla yapmıştır.*” (bk. Görmez, *Gazzâlî’de Sünnet*, s. 54).

⁴⁴⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-itikâd*, s. 133; *İtikadda Orta Yol* (trc. Demir), s. 175.

⁴⁴⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 187.

sebeplerden dolayı hadis lafızları karinelere mücerret kaldılar ve haberlerin anlaşılması tam olmadı.⁴⁴⁸

Gazzâlî, teşbihle ilgili nakli bilgilerin sayısı hakkında ise Kur'ân ve mütevâtir haberlerde teşbihle ilgili olanların sayısı sayılabilecek kadar az olduğunu belirtmiştir. Keza sahîh hadisler de az oldukları için bunlara ilave edilirse yine az olacaklarını söylemiştir. Gazzâlî, dayanak olarak kullanması caiz olmayan zayıf olan şaz rivâyetlerin ise çok olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁹

c. Kıyas, Umum-Husus, İstihsân ve İcma

Burada Gazzâlî'nin kitaplarında, âhâd haberle ilgili tespit edilen umum-husus ve kıyas gibi bazı meselelere değinmeye çalışılacaktır. Gazzâlî, sahâbenin âhâd haberden dolayı kıyası terk ettikleri konusunda, sahâbenin icma'ı olduğunu ve onların "eğer bu (haber-i vâhid) olmasaydı, biz reyimizle hüküm verirdik" sözlerinin yaygın olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁰ Keza haber-i vâhidin, Kur'ân-ı Kerim'e dayanarak hükmü çıkartılan kıyasa takdim edileceğini belirtmiştir.⁴⁵¹ Başka bir vesile ile de Gazzâlî, "(Kâdının) ictihâdı ve kıyası uzak te'vil dışında te'vil edilemeyecek kadar açık ve sahîh olan haber-i vâhide muhalif olursa (reyi) geçersiz olacağını"⁴⁵² belirtmiştir. Umum-husus hakkında ise Gazzâlî şöyle demiştir: "Kur'ân ve mütevâtir haberle sabit olan umum ve mücmel ifadelerin haber-i vâhid ile tebyin etmek caizdir. Fakat Iraklı ehli, Kur'ân-ı Kerim ve mütevâtir haberin kapsamını (umumunu), âhâd haberle tahsis etmeyi caiz görmemişlerdir."⁴⁵³ Burada Iraklılar ile Hanefî fukahasını kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Hanefilere göre umum ifade eden ve tahsisi ittifakla sabit olmayan Kur'ân-ı Kerim ve sâbit (mütevâtir) sünnet'in, haber-i vâhid ve kıyâs ile tahsis edilmesi caiz değildir.⁴⁵⁴ *Menhûl*'de ise özetle şöyle demiştir: Mu'tezile, sübutu kati olan Kur'ân'ın umûmu, sübutu kesin olmayan âhâd haber ile tahsis edilmeyeceği; fukaha ise tahsis edilebileceğini

⁴⁴⁸ Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm*, s. 70.

⁴⁴⁹ Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm*, s. 68.

⁴⁵⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 243.

⁴⁵¹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 287.

⁴⁵² Gazzâlî, *Vasît*, VII, 304.

⁴⁵³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 47.

⁴⁵⁴ Bk. Cessâs, *Fusûl*, I, 155-156.

söylemişlerdir. Çünkü (fukahaya göre) âhâd olan (hadis) Kur'ân'ın manası kati olmadığı için üzerinde etkin olur. Gazzâlî'nin kendisi de âhâd haberle Kur'ân'ın umumu tahsis edilebileceği kanaatindedir.⁴⁵⁵

Gazzâlî, *Menhûl*'de icma delil oluşu ile ilgili “Benim ümmetim dalâlet/hata üzere birleşmez”⁴⁵⁶ hadisini naklettikten sonra şöyle demiştir: “Âhâd haberlerdendir diye bu hadisi, reddetmenin herhangi bir sebebi (yolu) yoktur. Çünkü kati olan kaidelerin ispatı, her ne kadar zannı olsalar da, âhâd haberlerle de olması caizdir.” Bunun yanında Gazzâlî, söz konusu haberin başka manaya da gelebileceği için bu habere temessük etmenin zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁷ Ancak *Mustasfâ*'da iman, risalet ve peygamberlik iddiası gibi dinin temel asılları⁴⁵⁸ ile istihsân gibi temel kurallar ve ıstılahlar âhâd haberle sabit olamayacağını ifade etmiştir.⁴⁵⁹ Nitekim Gazzâlî, istihsânın hucce olduğuna dair delil olarak getirilen “Müslümanların güzel gördüğü, Allah katında da güzeldir”⁴⁶⁰ hadisinin hucce olamayacağını ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Bu hadis, haber-i vâhid olduğu için onunla usûl kaideleri sabit olamaz.”⁴⁶¹ Bir yerde de bir kişinin haberiyle icma sabit olamayacağını belirtmiştir.⁴⁶² Yani ona göre icma delil oluşunun dayanağı âhâd haber olmaz. Bununla birlikte üzerinde icma yapılan bir kısım meselelerinin dayanağı, muhaddislere göre sahîh olan âhâd hadisler olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶³ Ayrıca icma delil oluşunun ispatı için aklın yeri olmadığını ve ne âyetin nassı ne de mütevâtir bir haberin olduğunu; icma icma ile ispatı ise tutarsız olduğunu

⁴⁵⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 117.

⁴⁵⁶ İbn Mâce, *Fiten*, 8 (hadis no: 3950); Tirmizî, *Fiten*, 7 (hadis no: 2167). Tirmizî'nin eserinde yer alan metin biraz farklı olup şöyledir: “أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال إن الله لا يجمع أمتي أو قال أمة محمد صلى الله عليه وسلم على ضلالة ويد الله مع الجماعة” “ومن شد شد إلى النار”.

⁴⁵⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 204.

⁴⁵⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 282.

⁴⁵⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 410; II, 16, 70, 201.

⁴⁶⁰ Söz konusu rivâyet merfû olarak tespit edilemedi. Kaynaklarda ise Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olarak nakledilmektedir (bk. Ahmed, *Müsned*, I, 379; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IV, 367-368 [hadis no: 3627]; *el-Mu'cemü'l-kebîr*, IX, 112 [Hadis no:8583]). İbn Hacer de *Dirâye* adlı eserinde özetle şöyle demiştir: “Ben bu rivâyeti merfû olarak bulamadım” (bk. İbn Hacer, *age*, II, 187).

⁴⁶¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 411.

⁴⁶² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 375.

⁴⁶³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 364.

belirtmiştir. Gazzâlî, icmân hüccesi oluşunun delili için ise sadece örfî yollar kaldığını ve bu yöntemle tespit edilebileceği ifade etmiştir.⁴⁶⁴

V. KABUL VE RED AÇISINDAN HABERLER

Bir rivâyet ile amel edebilmek için, öncelikle o rivâyetin makbul olup olmadığını tespit etmek gerekir. Bu hususa dair ise çeşitli kriterler zikredilmiştir. Burada ise Gazzâlî'nin nezdinde bir rivâyetin kabulü veya reddi için gerekli olan etkenlere değinilecektir. Örneğin Gazzâlî, Hür, erkek, gözü gören, akrabalık, sayı (şahitlikte iki kişi) veya düşmanlık gibi özellikler şahitliğe etki ettiğini; rivâyete ise etki etmediğini belirtmiştir. Ayrıca râvinin, âlim, fakih veya âlimlerle oturup, hadisleri işitmesi şart olmadığı gibi nesebi bilinen bir kişi de olması şart olmadığı söylemiştir.⁴⁶⁵ Hatta bir yerde genelleme yaparak şöyle der: “Bir kelâm haddi zatında makul ve burhân/delil ile de sabit ise ve de Kur’ân ve sünnete muhalif değilse terk edilmesi gerekmez.”⁴⁶⁶ Buna mukabil Gazzâlî, hadis konusunda, ciddiyetsizlik, titiz davranmamak veya aşırı yanlı ile tanınan kişilerin rivâyetlerinin kabul edilmediğini ve bu nedenlerden dolayı da bu şekilde olan kişilere güvenin ortadan kalktığını belirtmiştir.⁴⁶⁷

Bütün bunlara rağmen Gazzâlî, bir haberin makbul sayılması durumunda bunun kesin doğru veya reddedilmesi halinde ise kesin yalan olduğu söylenilmeyeceğini belirtmiştir.⁴⁶⁸ Buna benzer bir değlendirmeyi İbnü's-Sâlâh da eserinde zikretmiştir.⁴⁶⁹ Çünkü Gazzâlî'ye göre “Adil olan kişi, bazen yanlıbilir veya yalan söyleyebilirse de bize düşen adil kişinin sözünü kabul etmektir. Fâsık olan kişi ise bazen doğru söyleyebilirse de sözünü kabul etmek caiz değildir.” Ayrıca Gazzâlî, makbul haberden kastı, onunla amel edilmesi gerekli olan; merdûd hadisten kastı ise kendisiyle amel edilmesi gerekmeyen haber olduğunu ifade etmiştir. Öte taraftan Gazzâlî, bütün haberlerin mutlak olarak makbul olamayacağını belirtmiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 204.

⁴⁶⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 302-303

⁴⁶⁶ Gazzâlî, *Munkız*, s. 46.

⁴⁶⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 302-303.

⁴⁶⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 290

⁴⁶⁹ Bk. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 152.

⁴⁷⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 290.

A. MAKBÛL HABERLER

İslami literatürde delil olarak kullanabilecek rivâyetler makbul olarak kabul edilmiştir. Burada ise hadis usûlü açısından Gazzâlî'ye göre hangi tür haberlerin makbul olduğuna temas edilecektir.

1. Sahîh Hadis

Hadis ilminde sahîh hadis, “*adalet ve zabt sahibi râvilerin muttasıl senedle rivâyet ettikleri; şâz ve muallel olmayan hadistir.*”⁴⁷¹ Gazzâlî ise eserlerinde sahîh hadisi mevzu bahis ettiği yerlerde tespit edildiğine göre râviyi esas alarak tanımlamıştır. Mesela bir yerde “Adil olan bir kişinin adalet sahibi bir kişiden rivâyet ettiği hadis sahîhtir”⁴⁷² demiştir. Bir yerde de “bazılarının akli asıl yaptıklarını, buna mühalif olan Kur’ân ve lafızları tevil edilebilecek hadislerin dışındaki nakli bilgileri inkâr ettiklerini ve bunları nakleden râvileri tekzip ettiklerini belirtmiştir. Gazzâlî bu kişilerin reylerinin tehlikeli (sakıncalı) olması gizli olmadığını ve bu tehlikenin, şeriâtın kendilerinin vasıtasıyla bize ulaştığı *sika kişilerden nakledilen sahîh hadislerin* red edilmesine sebep olacağını ifade etmiştir.⁴⁷³ *Mi ‘râcü’s-sâlikîn* adlı eserinde de sika ve adil kişilerin bildirdiği her haberin makbûl (sahîh) olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁴ Keza Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde de “sahîh hadis” tabirini kullanmış; fakat tanımına değinmeden şöyle demiştir: “*Sahîh hadisin nassına muhalefet eden kişinin mezhebi de batıl olduğu aşikârdır.*”⁴⁷⁵ Ona göre bir râvinin rivâyetinin kabulü için dört şart gereklidir.⁴⁷⁶

a. Teklif: Râvi mükellef olmalıdır. Dolayısıyla çocuğun rivâyeti kabul edilmez.⁴⁷⁷ Ayrıca mumeyyiz olan çocuğun rivâyeti de tercih edilen, reddedilmesidir.⁴⁷⁸ Ancak çocuk mumeyyiz iken, tahammül ettiği hadisi, ergenlik yaşına girdikten sonra rivâyet edebilir.

⁴⁷¹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 151; İbnü’l-Hanbelî, *Kafvu’l-eser*, s. 49; Çakan, *Hadîs Usûlü*, s. 105.

⁴⁷² Gazzâlî, *İlcâmü’l-‘avâm*, s. 52.

⁴⁷³ Gazzâlî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 124-125.

⁴⁷⁴ Gazzâlî, *Mi ‘râcü’s-sâlikîn*, s. 112.

⁴⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1460.

⁴⁷⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 290.

⁴⁷⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 291.

⁴⁷⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 172.

Gazzâlî, bunun için selef de halef de çocuklarını hadis meclislerinde bulundurduklarını ifade etmiştir.⁴⁷⁹

b. Zabt: Râvi zabt sahibi olmalıdır. Dolayısıyla tahammül esnasında mümeyyiz olmayan veya haberi aldığı gibi rivâyet edemeyecek kadar muğaffel/gafil olan kişilerin rivâyetine güvenilmez.

c. İslam: Râvi Müslüman olmalıdır. Bu nedenle kâfirin rivâyeti ittifakla kabul edilmez.

d. Adalet: Râvi adil olmalıdır. Bu itibarla fâsıkın rivâyeti kabul edilmez.⁴⁸⁰

Bu bilgilerden hareketle Gazzâlî'ye göre sahîh hadis, “adil ve zabt sahibi bir kişinin bu özelliklere haiz şahıstan aldığı haber” olduğu anlaşılmaktadır.

2. Hasen Hadis

Gazzâlî'nin eserlerinde “hasen hadis”⁴⁸¹ ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememişse de, o Tirmizî'nin (ö. 279/892) imsak vakti ile ilgili naklettiği bir rivâyet hakkındaki değerlendirmesine yer vermiş ve şöyle demiştir: “*Ebû İsa, (bu rivâyetin) hasen ğarib bir hadis olduğunu ve ilim ehline göre uygulama böyle olduğunu söylemiştir.*”⁴⁸²

3. Mu‘an‘an Hadis

Gazzâlî, mürsel konusunun içinde “mu‘an‘an”⁴⁸³ hadise de yer vermiş ve tanımını yapmamıştır. O, “*an‘ane*”⁴⁸⁴, rivâyette yeterlidir (makbuldür). Hâlbuki “fulân an fulân” sözünde, falanın falandan işitmiş olması açık değildir. Bilakis vasıtayla ona ulaşmış olabilir. Buna rağmen kabul edilir” şeklindeki bir soruyu şöyle cevaplamıştır: Bu durum (bir rivâyetin kabul edilmemesi), mechûlun rivâyetinden bir farkı olmayanlar için söz konusudur.

⁴⁷⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 291-292.

⁴⁸⁰ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 292-294.

⁴⁸¹ Hasen hadis, adalet sahibi olup da zabt sıfatı tam olmayan, bununla beraber tek başına rivayet ettiği hadisi munkar de sayılmayan kimsenin rivayet ettiği, şâzz ve muallal olmayan hadistir. Tirmizî'ye göre ise hasen hadis, senedinde yalan söylemekle itham edilmiş hiç kimse bulunmamakla beraber şâzz da olmayan ve benzeri başka senedlerle de rivayet edilen hadistir (bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 129-130).

⁴⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1342. Tirmizî'nin sözü ve naklettiği rivâyet için bk. *Sünen*, Oruç, 15 (hadis no: 705).

⁴⁸³ Mu‘an‘an hadis, senedinde, bir yerinde bile olsa, “an fulân” = “falandan naklen” ifadesi bulunan hadise denir (bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 196).

⁴⁸⁴ An‘ane, hadisi “an” edâ sîgası kullanarak rivayet etmektir (bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 196).

Dolayısıyla mürsel rivâyette de hadis meçhûl bir kişiden alındığı için kabul edilmemesi gerekir. Öte taraftan *an‘ane* metodu, kâtipler arasında süregelen yaygın bir uygulamadır. Çünkü müstensihler her ismin başında “ravâ an fulanın semâ’an minh” ibaresini yazmaktan üşenmişler, biraz da kâğıt ve zaman israfından kaçmışlar ve bu yüzden böyle bir kısaltma yapmışlardır. Ayrıca bu metod ile yapılan nakiller (an‘ane usûlü ile rivâyette bulunmak) şayet râvinin “an” lafzı ile sema’ı kastettiği açık bir şekilde veya onun âdeti olduğu biliniyorsa, rivâyette kabul edilir. Aksi takdirde sema kastedilmiyorsa, o zaman söz konusu rivâyet mürsel ve müsned (muttasıl) arasında kaldığı için kabul edilmez.⁴⁸⁵

B. MERDÛD HABERLER

1. Zayıf Hadis

Hadis ilminde “sahih ve hasen hadisin şartlarından birini veya birkaçını taşımayan hadisler zayıf olarak nitelendirilmektedir.”⁴⁸⁶ Gazzâlî’nin eserlerinde ise zayıf hadisin tarifıyla ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak kitaplarına aldığı bazı rivâyetler hakkında kısaca “zayıf” olduğu şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bununla birlikte Gazzâlî’nin eserlerinde merdût haberler arasında zikrettiği mürsel ve meçhûl râvinin rivâyeti gibi ifadelerden yola çıkarak, ona göre zayıf hadis, “senesinde kopukluk olan rivâyetler veya meçhûl râviler bulunan hadis ile hadis konusunda çok hata yapan ya da hadisleri ciddiye almayan kişilerin rivâyetleridir” şeklinde tarif edilebilir. Bu itibarla burada hadis literatüründe zayıfın kısmı sayılan ve Gazzâlî’nin eserlerinde de yer alan mürsel/munkatı hadis kavramı işlenecektir.

a. Mürsel/Munkatı Haber

Muhaddislerin çoğuna göre, mürsel hadis, tâbînin sahâbeyi atlayarak Hz. Peygamber’e rivâyeti ref etmesidir.⁴⁸⁷ Gazzâlî ise mürselin tanımını yapmadan rivâyet sîgasını belirtip şöyle demiştir: “Mürselin şekli Hz. Peygamber veya Ebû Hureyre ile muâsarâtı olmayan bir kişinin “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم” = “Resûlullâh (s.a.) buyurdu” veya

⁴⁸⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 319; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın, Yunus), I, 251.

⁴⁸⁶ Abdullah Siracuddîn, *Şerhu Menzûmeti’l-beykûniyye*, s. 60; Yücel, *Hadîs Tarihi*, s. 208.

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 399-400; *Nüket*, s. 199.

“قال أبو هريرة” = “Ebû Hureyre söyledi” şeklinde demesidir.”⁴⁸⁸ İbn Hacer ise *en-Nüket* adlı eserinde Gazzâlî'nin mürsel ile ilgili bu tasvirini ve cumhurun tanımını “câmiu'l-efrâd mâniu'l-ahyâr” olmadığı gerekçesiyle eleştirmiş ve özetle şöyle demiştir: Gazzâlî'nin tarifine göre küfür üzerindeyken Hz. Peygamber'den (hadis) işiten ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman olan kişinin hadisi mürsel olmaz. Cumhurun tarifinde ise muhadramun olan kişilerin rivâyetleri de mürsel habere dâhil oluyor. İbn Hacer bu tür eleştirilere maruz kalmamak için mürseli, “tâbiînin, Hz. Peygamber'den işitmediğini ona (s.a.) izafe ettiği hadis” şeklinde tarif edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸⁹

Gazzâlî *el-Menhûl* adlı eserinde ise mürseli Hz. Peygamber ile likâi olmayan bir tâbiînin “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم” = “Resûlullâh s.a. buyurdu”⁴⁹⁰, “حدثني الثقات” = “sika olanlar bana tahdis ettiler”⁴⁹¹ veya ismini açıklamadan “أخبرني رجل” = “bana bir adam haber verdi” demesi şeklinde tasvir etmiştir.⁴⁹² Bu misallerden de anlaşılıyor ki Gazzâlî de Şâfiî (ö. 204/820) gibi mürsel ile munkatı hadisi eşdeğer tutmuş ve ona göre mürsel hadis, “senedinin herhangi bir yerinde kopukluk veya ismi açıklamayan bir râvinin yer aldığı hadistir” şeklinde bir çıkarımda bulunabilir

Gazzâlî, mürsel hadisin hükmü hakkında ise “Mâlik (ö. 179/795), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve cumhura göre makbul, Şâfiî ve Kâdî el-Bâkîllânî'ye (ö. 403/1013) göre merdut olduğunu söylemiş ve ona göre de tercih edilen, kabul edilmemesidir. Gazzâlî, nedenini ise şöyle açıklamıştır: “Çünkü bir râvi şeyhini zikrederse ve onu ta'dîl etmezse; ayrıca bizim açımızdan da mechûl kalırsa onun rivâyetini kabul etmeyiz.” Gazzâlî râvinin ismi zikredilmediği zaman ise olayın daha da vahim olduğunu belirtmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 318.

⁴⁸⁹ İbn Hacer, *Nüket*, s. 200-201.

⁴⁹⁰ Gazzâlî'nin kaydettiği bu cümle, aslında İbn Hacer'in tercih ettiği tanıma benzemektedir.

⁴⁹¹ Ancak Gazzâlî'nin kendisi de “سمعت الثقات من أئمة الحنابلة” = “Hanbelî eimmesinden sika olanlardan işittim” (bk. *Faysal*, s. 83); “حدثني من لا اشك في علمه ولا معرفته” = “ilminde ve bilgisinde şüphe etmediğim kişi bana tahdis etti” ifadeleriyle nakilde bulunmuştur (bk. *Mi'râcü's-sâlikîn*, s. 118). Yine bir yerde “حدثني بعض العارفين” = “bazı arifler, bana tahdis ettiler” lafzıyla nakilde bulunmuştur ((bk. *Mi'râcü's-sâlikîn*, s. 122).

⁴⁹² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 180.

⁴⁹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 318.

Ancak Gazzâlî başka bir vesile ile sahâbe veya tâbiîn açık bir şekilde veya âdetiye sadece sahâbeden rivâyette bulunmak tercih edilen görüş, bunların mürsellerinin kabul edilmesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁴ Ayrıca Gazzâlî, *el-Menhûl* adlı eserinde de özetle şöyle demiştir: Kâdî'ye (el-Bâkılânî) göre adil bir imam, “kâle Resûlullâh s.a.” veya “ahberenî's-sika” dese; onun bu rivâyeti kabul edilir. Ancak zamanımızda (seneddeki) râvilerin çoğalması, sened zincirlerinin öbeklere ayrılması ve araştırma (yapmak daha) uzun sürmesinden dolayı (râvinin) adı zikredilmesi gerekir. Gazzâlî, Kâdî'nin bu görüşünü naklettikten sonra, onun en son söyledikleri şeyler müstesna (yani “ancak zamanımızda (seneddeki) râvilerin çoğalması...”), ona katıldığını ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Çünkü zamanımızda da Mâlik gibi hadisleri nakletmede mütesebbit olan bir kişi ile karşılaşsak ve “kâle Resûlullâh s.a.” dese, onun bu rivâyetini kabul ederiz ve bu asırlara göre de değişmez.⁴⁹⁵ Bunun yanında Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinin birçok yerinde Hasen Basrî (ö. 110/728) gibi meşhur olan birçok tâbiînün mürsel rivâyetlerine yer vermiştir.⁴⁹⁶ Hatta bazen kendisi de getirdiği rivâyetin mürsel olduğunu belirtmiştir. Örneğin bir hadisin başında şöyle der: İbn Cüreyc (ö. 150/767), mürsel olarak nakletmiştir.⁴⁹⁷ Bir yerde de “mürsel bir haberde” tabiriyle bir rivâyete yer vermiştir.⁴⁹⁸

Dolayısıyla ilk bakışta her ne kadar Gazzâlî'nin mürsel rivâyetleri kabul etmediği anlaşılrsa da aslında ona göre hangi asırda olursa olsun “kâle Resûlullâh” diyen kişi güvenilir ve mütesebbit ise onun rivâyeti makbuldür.⁴⁹⁹ Özetle Gazzâlî, teoride mutlak olarak mürsel hadisi kabul etmezken; detaylarda ve uygulamada kabul ettiğini söylenebilir.

⁴⁹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 321

⁴⁹⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 181.

⁴⁹⁶ Mürsel olarak naklettiği örneklerden bir kaç için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1237, 1430; III, 1641.

⁴⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 417.

⁴⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1761

⁴⁹⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 181. Gazzâlî'nin bu görüşünün bir benzerini, Hanefîlerden İsâ b. Ebbân dile getirmiştir. Ancak Hanefî mezhebinde mürsel haberin hükmü hakkında tercih edilen görüş şöyledir: İlk üç asırdakilerin mürselleri, eğer adil olmayan kişilerden hadis rivayet etmiyorlarsa, hüccettir. Sonraki asırlarda yaşayan kişilerin mürselleri ise eğer sadece adil ve sika kişilerden hadis almakla meşhur iseler onların da mürselleri hüccettir. Aksi takdir ise hüccet değildir (bk. Serahsî, *Usûl*, s. 280).

2. Mevzû Hadis

Hadis literatüründe uydurulan rivâyetler için mevzû, muhtelak ve masnû' gibi ifadeler kullanılır.⁵⁰⁰ Bu tür rivâyetleri kitaplarında zikreden âlimler ise eleştiriye tabi tutulmuştur. Gazzâlî de eserlerinde yer alan mevzu rivâyetler nedeniyle tenkid edilmiştir. Özellikle *İhyâ* adlı eserinde bu tür rivâyetlerin biraz fazla olması birçok kişinin tenkidinden kurtulamamıştır. Hatta ona yönelik yapılan eleştirilerin çoğu *İhyâ*'da uydurma rivâyetlerin varlığından dolayı olduğunu söylenebilir. Bununla birlikte Gazzâlî'nin kendisi de *İhyâ* adlı eserinde hadis uydurmanın ne kadar kötü ve günah olduğunu şu cümlelerle dile getirmiştir: “Kimileri⁵⁰¹, amellerin fazileti ve masiyetlerin cezası hakkında hadis uydurmanın caiz olduğunu zannetmektedir. Ayrıca bunlar, niyetlerinin doğru olduğunu düşünürler. Ancak bu apaçık bir yanıştır. Çünkü Hz. Peygamber ‘*Kim bilerek bana yalan isnad ederse ateşteki yerine hazırlansın*’⁵⁰² buyurmaktadır. Böyle bir şey (yalan söylemek) ancak zaruret halinde olabilir. Din hususunda ise herhangi bir zaruret yoktur. Zira bu husustaki doğrular, yalana ihtiyaç bırakmayacak derecede yeterlidirler. Bu bakımdan âyet ve hadislerde bu hususla ilgili varid olan hükümler, yalan uydurmaya ihtiyaç bırakmamıştır. Bazılarının ‘bu husustaki âyet ve hadisler, çok tekrar edildiğinden dolayı tesirleri azalmış ve sakıt olmuştur. Yeni olan bir şeyin tesiri daha büyük olur’ demeleri ise tam bir deliliktir (büyük bir cehalettir). Çünkü hiçbir maksat, Allah Teâlâ ve Resûlullah (s.a.) adına yalan uydurmanın mazeretine gerekçe olamaz. Ayrıca böyle bir kapı açmak, şer’i konuların töhmet altında bırakılmasına neden olur. Dolayısıyla bunun faydası zararına denk olamaz. Hz. Peygamber’e yalan isnad etmek ise hiçbir şeyin denk olmadığı büyük (günahlardandır). Allah’tan bizi ve bütün Müslümanları affetmesini dileriz.”⁵⁰³

Başka bir vesile ile Gazzâlî, kimilerinin hadis metninden murad olmayan bazı teviller yapılmasını caiz gördükleri ve yaptıkları tevillerle halkı Hakk’a davet ettiklerini düşündüklerini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Bunların durumu Resûlullah (s.a.) adına

⁵⁰⁰ İbnu’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 279. Hadis literatüründe mevzû, “söylemediği veya yapmadığı halde iftirayla Resûlullah’a (s.a.) ait olduğu söylenen hadistir” (bk. Aydın, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, s. 190).

⁵⁰¹ Zebîdî, söz konusu ifadeyi Kerâmîyeler ve onlara tabi olan cahil mutasavvıflar ile kıssacılar şeklinde açıklamıştır (bk. *İthâf*, IX, 275).

⁵⁰² Buhârî, İlim, 38; Müslim, Mukaddime, 3.

⁵⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1874; *İhyâ* (trc. Arslan), III, 308.

hadis uydurup, üreten ve uydurdukları şeyler, şeriatıta yer almadığı halde, hak olduğunu düşünenler gibidir. Yine bunların hali, doğru bulduğu her konuda, Hz. Peygamber'in adına hadis uyduran gibidir. Bu da bir zulüm ve sapıklık olup; Hz. Peygamber'in '*Kim bilerek bana yalan isnad ederse ateşteki yerine hazırlansın*', sözünden anlaşılan cezanın içine dâhil olmaktır. Bilakis hadisleri, kast edilmeyen şekilde tevil etmek (aşırı tevilcilik), hadis uydurmaktan daha beterdir. Çünkü bu durumda lafızlara güven ortadan kalkar ve Kur'ân'ı anlamının yolu tümüyle kesilir."⁵⁰⁴ Gazzâlî, "yemin ve sözde" yalan söylemeyi ele aldığı yerde de "*Kim Benden bir hadisi, yalan olduğunu bildiği halde tahdis ederse; o da yalancılardan biridir*" hadisine yer vermiştir.⁵⁰⁵

Hatta bir yerde de şöyle demiştir: "Bazı insanlar, ibadetlere teşvik edici hikâyelerin (haberlerin) uydurulmasına cevaz vermekte ve gayeleri halkı Hakk'a davet olduğu zannetmektedirler. Ancak bu şeytanın hilelerindedir. Zira doğruluk, yalana ihtiyaç duyurmayacak kadar kapsamlıdır/yeterlidir. Ayrıca Allah (c.c.) ve Resûlullâh'ın (s.a.) zikrettikleri, kişiyi vaazlarda uydurma şeylere muhtaç bırakmayacak kadar kapsamlıdır." ⁵⁰⁶ Gazzâlî'nin eserlerinde, uydurma rivâyetleri nakletme hakkında ise herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Fakat yukarıdaki bilgilerden hareketle Gazzâlî'nin buna da olumlu bakmadığını söylenebilir.

Bütün bu bilgilere rağmen Gazzâlî'nin eserlerinde, sadece bir rivâyet için uydurma olduğu söylediği tespit edilmiştir. Söz konusu vakıa şöyledir: Gazzâlî, "Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de, Allah onları asla affetmeyecektir"⁵⁰⁷ ayeti kerimesi ile zikredilen ve muteffakun aleyh olan "*Ben yetmişden daha fazla istiğfarda bulunacağım*"⁵⁰⁸ hadisi için şöyle

⁵⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 109.

⁵⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1867. Hadisin tahriri için bk. Tirmizî, *İlim*, 9 (hadis no: 2662). Müslim ise söz konusu haberi senedsiz olarak nakletmiştir (bk. Mukaddime, I, [s. 9]).

⁵⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 104.

⁵⁰⁷ Tevbe, 9/80.

⁵⁰⁸ Buhârî, Cenaze, 23, 85; Tefsîr (Tevbe/Berâe sûresi), 12; Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 25 (2400). Buhârî, söz konusu meseleyi birkaç yerde zikretmiştir. Bunlardan biri cenaze bahsinden geçer ve burada "yetmişden fazla istiğfarda bulunacağım" ilavesi yer almamaktadır. Söz konusu yerde Abdullah b. Ömer haberi şöyle nakletmiştir: "Abdullah b. Übey öldüğünde oğlu Hz. Peygamber'e geldi ve gömleğini (babasının) kefenini yapmak için istedi. Ayrıca Hz. Peygamber'den onun cenaze namazını ve onun için istiğfarda bulunmayı da talep etti. Resûlullah (s.a.) de "gömleğini verdi ve cenaze hazır olduğunda cenaze namazını kılmak için kendisine haber vermesini" istedi. Cenaze hazır olduğunda Hz. Peygamber'e haber verdi. Hz. Peygamber de cenaze namazını kılmak için (gitmeye) niyetlendiğinde Hz. Ömer, Hz. Peygamber'i çekti ve şöyle dedi: "Allah seni münafıklar üzerine namaz kılmaktan nehyetmedi mi?" Hz. Peygamber de "*(Rabbim) beni serbest*

demiştir: “İstiğfar ayeti ile ilgili nakledilen (hadis) kesinlikle yalandır. Çünkü bu ayetten maksat onların bağışlanmalarından ümidin sona ermesidir. Hz. Peygamber’in bundan habersiz olabileceği nasıl düşünülebilir?”⁵⁰⁹ Bu aslında Gazzâlî’nin, her ne kadar açık bir şekilde eserlerinde *Sahîhayn*’e atıflarda bulunmuşsa ve nakiller yapmışsa da, onlara aşına olmadığını gösteren bir neden olarak zikredilebilir. Zira bu olayı Buhârî ve Müslim eserlerinin farklı yerlerinde birkaç defa zikretmişlerdir.

Bu bilgilerden anlaşılıyor ki Gazzâlî, hadis uydurmanın ne kadar yanlış ve büyük bir günah olduğunu bilmektedir. Dolayısıyla eserlerine bilerek uydurma rivâyetler aldığı söylenemez. Nitekim Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) şöyle demiştir: “Ebû Hâmid el-Gazzâlî, bu kavmin (sufilerin) metoduna göre *İhyâ* adlı eserini telif etti ve bilmeyerek batıl hadislerle doldurdu.”⁵¹⁰ İbn Temiyye (ö. 728/1357) de kasten yalan söyleyenlerden olmadığını ve hakkı/gerçeği en çok isteyen olduğunu, fakat sahîh bir şekilde Resûllullah’tan gelen (hadislere) ulaşamadığı için kendisine intikal edildiği gibi nakillerde bulunduğunu söylemiştir.⁵¹¹ Abdulfettah Ebû Ğudde (ö. 1417/ 1997) de Gazzâlî’nin hadise yönelmediği

*biraktı” dedi ve şu âyeti okudu: *Onlar için bağışlanma dilesen de, dilemesen de öyleki yetmiş kere istiğfarda bulunsanda Allah onları asla affetmeyecektir.*” Bunun akabinde Hz. Peygamber, cenaze namazı kıldı ve şu âyet nazil oldu: “Onlardan (münafıklardan) biri öldüğü zaman, asla onun (cenaze) namazını kılma.” (bk. Cenâze, 23). Buhârî, başka bir yerde ise olayı bizzat Hz. Ömer’den özetle şu şekilde nakletmiştir: Abdullah b. Übey b. Selül öldüğünde Hz. Peygamber cenaze namazını kılmaya niyetlendiğinde ben (Hz. Ömer), İbn Übey’in kötülüklerini saymaya başladım. Hz. Peygamber gülümsedi ve “*benden geri dur ya Ömer*” dedi. Akabinde ise Hz. Peygamber şöyle dedi: “*Bana tercih hakkı verilmiş, ben de tercih hakkımı kullanıyorum. Şayet bilsem yetmişten fazla istiğfarda bulunsam, bağışlanır. Yetmişten fazla istiğfarda bulunacaktım.*” Bunun ardında Hz. Peygamber namazını kıldı ve onların cenaze namazlarını kılmayı nehyeden âyet de indi (bk. Cenâze, 85). Buhârî, Gazzâlî’nin naklettiği rivâyete çok benzeyen hadisi ise özetle şöyle nakletmiştir: Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in elbisesinden tuttu ve “Rabbin seni (namazlarını kılmaktan) nehyettiği halde nasıl namazlarını kılarırsın” dedi. Resûlullâh ise “*(Rabbim) beni serbest bıraktı, dedi ki: *Onlar için bağışlanma dilesen de, dilemesen de öyleki yetmiş kere istiğfarda bulunsanda Allah onları asla affetmeyecektir.* Ben yetmişten fazla istiğfarda bulunacağım.*” Hz. Peygamber söz konusu şahsın namazını kıldıktan sonra Müslüman olmayanların namazlarını kılmayı yasaklayan âyet indi (bk. Tefsîr [Tevbe/Berâe sûresi], 12).*

⁵⁰⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 141. Gazzâlî, *Mustasfâ*’da ise bu rivâyet hakkında “sahih olmadığını” ifade etmiştir (bk. II, 201). Gazzâlî’nin hocası Cüveynî de şöyle demiştir: “Hadis ehli bunu tashih etmemiştir.” Devamında ise Gazzâlî’nin zikrettiği değerlendirmenin benzerini Bâkîllânî’ye izafe ederek nakletmiştir (bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 304). İbn Hacer ise “âyetten ‘tahyîr’ şeklinde anlamayı bazılarına müşkil kaldığını” ve bundan dolayı büyük âlimlerden bir grup bu rivâyetin, müteffakun aleyh olmakla birlikte, sıhhati hakkında tan ettiklerini belirtmiştir. İbn Hacer, tan (tenkid) edenlerden Bâkîllânî ve Cüveynî’nin eserlerindeki görüşlerini nakletmiş ve devamında şöyle demiştir: “Gazzâlî, *Mustasfâ*’da demiş ki azhar olan bu haber sahîh değildir.” İbn Hacer, bu âlimlerin bu rivâyet hakkında bu şekilde düşünmelerinin nedeni, bakış açılarından kaynaklandığını ve Hz. Ömer’in anladığı şekilde anlamalarından dolayı olduğunu söylemiştir (bk. *Fethü’l-bârî*, X, 431 [Tefsîr, 13, hadis no: 4672]).

⁵¹⁰ İbnü’l-Cevzî, *Telbîs*, s. 205.

⁵¹¹ İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsü’l-Cehmiyye*, VI, 125-127.

için kitaplarını zayıf ve mevzû hadislerle doldurduğunu ifade ettikten sonra şöyle demiştir: “Özellikle *İhyâ* adlı eserinin hemen hemen her konusunda zayıf ve mevzû hadis vardır. Bunun nedeni de Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserine itimat etmesi olabilir.”⁵¹²

Bu itibarla kitaplarında mevzû rivâyetlerin yer alması, daha önce telif edilen kitaplara itimat etmesinden kaynakladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Gazzâlî, bazı hadisleri naklederken, bunları Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ve Ebû Nuaym'den (ö. 430/1038) aldığını belirtmiştir.⁵¹³ Bu kişilerden aldığı rivâyetlerin bir kısmı ise uydurma ve asılları olmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca *İhyâ*'daki rivâyetlerin çoğu, bu müelliflerin eserlerinde geçen haberlerle yani hem sened hem de metin yönünden aynı olduğu yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir.

VI. BAZI HADİS MESELELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

A. MA'NÂ İLE HADİS RİVÂYETİ

Gazzâlî manâ ile hadis rivâyetini *Menhûl* adlı eserinde merviyi esas alarak iki kategoride değerlendirmiştir. Bunlardan biri, ibadete taalluk eden *Teşehhüd Duası* gibi olanlardır. Bu şekilde olan rivâyetler, olduğu gibi aktarılması gerektiğini söylemiştir. Böyle olmayan haberler ise manası değiştirilmediği sürece farklı lafızlarla rivâyet edilmesi caiz olduğunu ifade etmiş ve şöyle demiştir: “Çünkü (hadisin) lafzı teabbudi değil; esas talep edilen manasıdır.”⁵¹⁴

Gazzâlî, *Mustasfâ* adlı eserinde ise hadisi manâ ile rivâyet etmede râviyi esas alarak yine iki kategoride değerlendirmiştir. Bunlardan biri şöyledir: “Lafızların inceliklerini ve hitabın oluş şekillerini bilmeyen kimsenin hadisi mana ile rivâyet etmesi haramdır.” Diğerisi ise dil itibarıyla zahir olan lafız daha zahir (azhar) olan, umumi lafız ile daha umumi (e'am) lafız, muhtemel ile muhtemel olmayan lafız arasındaki farkı bilen âlimin hadisi mana ile rivâyet etmesine Şâfiî, Mâlik, Ebû Hanîfe ve fukahanın cumhuru cevaz verdiğini şeklinde zikretmiştir. Bazılarının ise sadece eş anlamlı veya ona eşit olan kelimeyle değiştirilebileceğini söylediklerini belirtmiştir.

⁵¹² Leknevî, *Ecvibe*, s. 118 (dp).

⁵¹³ Detaylı bilgi için üçüncü bölümde kaydedilen “KAYNAKLARI” başlığı altındaki bilgilere bak.

⁵¹⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 183.

Gazzâlî kendisi de mana ile haberi rivâyet etmenin caiz olduğu kanaatinde olup ve bir âlim için mana ile hadis rivâyet etmenin cevazına dair iki delil getirmiştir. Bunlardan biri, dini, yabancılara onların dillerine göre açıklamanın caiz olması; diğeri ise Hz. Peygamber'in elçilerinin, O'nun emirlerini, gittikleri topluma, o halkın diliyle tebliğ etmeleri olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁵ Gazzâlî, bu iki delili, eserlerinde birçok kere zikretmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin eserlerinde de manâ ile nakledilen hadisler bulunmaktadır. Nitekim *İhyâ* adlı eserinde bazı hadisleri zikrettikten sonra şöyle der: “و لفظا هذا معناه” = “Ya da bu manayı taşıyan bir lafızdır.”⁵¹⁶

Gazzâlî, “*Benden bir söz işitip, onu koruyan ve işittiği gibi nakleden kişinin yüzünü Allah nurlandırır! Kendisine tebliğ yapılan öyle kişiler vardır ki, sözü işitenden daha kavrayışlıdır; nice fıkıh (ilim) taşıyıcısı vardır ki fakih (ilim sahibi) değildir; niceleri de fıkıh (ilmi) kendilerinden daha fakih (daha âlim) olanlara taşır.*”⁵¹⁷ hadisini aleyhte delil olarak getirenlere ise şöyle cevap vermiştir: “Bu bizim lehimize bir delildir. Çünkü hadis, fıkıh konusundaki ihtilafı ilgilidir. İhtilaf söz konusu olmayan meselelerde müteradif lafızlar kullanılabilir.” Ayrıca bu hadisin kendisi de “رحم الله امرأ”, “نضر الله امرأ”, “رب حامل فقه لا فقه له” ve “حامل” şeklinde farklı lafızlarla rivâyet edildiğini belirtmiştir.⁵¹⁸ Gazzâlî, bir yerde ise şöyle demiştir: “Muhaddisler, Hz. Peygamber'in sözlerini olduğu gibi aktarmayı gerekli görmüşlerdir. Hatta o kadar aşırıya gitmişler ki Allah'ın bir ismini diğeri bir ismi ile tebdil etmeyi dahi yasaklamışlardır.”⁵¹⁹

Zikredilen bilgiler ışığında Gazzâlî'ye göre bir haberin manâ ile rivâyet edilebilmesi için öncelikle hadisi nakleden kişi, lafızların inceliklerini ve hitabın oluş şekillerini bilmelidir. Bunun yanında söz konusu haber, “teşehhüd duası” gibi ibadete taalluk eden bir rivâyet olmamalıdır.

⁵¹⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 316-317.

⁵¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1155. Diğeri bazı örnekler için bk. *İhyâ*, II, 1407; *İlcâmü'l-avâm*, s. 47, 72.

⁵¹⁷ Bu hadis, kaynaklarda Gazzâlî'nin naklettiği lafızlarla tespit edilememiştir. Bu habere en çok benzeyen bazı rivâyetler için bk. İbn Mâce, *Mukaddime*, 18 (hadis no: 230, 232); Tirmizî, *İlim*, 7 (hadis no: 2657, 2658).

⁵¹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 317.

⁵¹⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 183.

B. TAKTİ/İHTİSAR YOLUYLA HADİS RİVÂYETİ

Muhaddisler dâhil hemen hemen bütün âlimler, eserlerinde hadisleri takti' ederek zikretmişlerdir. Gazzâlî de *İhyâ* başta olmak üzere eserlerinde bu metoda bazen başvurmuş ve bunu da daha çok (الحديث), (الى آخر الحديث) gibi lafızlarla ihtisar etmiştir.⁵²⁰ Hatta bazen hadisten sadece bir kelime zikrederek ihtisar yaptığı da olmuştur.⁵²¹ Gazzâlî, hadisi takti' etmenin hükmü hakkında ise şöyle demiştir: “Mana ile hadisi rivâyet etmeyi men edenlerin çoğuna göre hadisten bir kısmının nakledilmesi de memnudur. Manâ ile hadis rivâyetini caiz görenlere göre ise haberin, tamamı (daha önce) bir kere rivâyet edilmiş olmalı ve zikredilen kısmın, zikredilmeyen parça ile anlamı değiştirecek bir biçimde bağlantılı olmamalıdır.” Bununla birlikte Gazzâlî, bu takti' kişiyi, töhmet altında bırakacaksa bundan uzak durması gerektiğini, aksi takdirde tahrif yapmış olacağını söylemiştir.⁵²²

C. SİKA'NIN ZİYÂDESİ

Gazzâlî, bu konuda muhaddislerin geneli gibi düşünüp şöyle der: “Sika bir râvi, hadisi nakleden gruptan farklı olarak rivâyete bir ilave yaparsa, cumhura göre râvinin bu ziyadesi makbuldür. Zira sika olan râvi, tek başına bir hadisi rivâyet ettiğinde kabul edilir. Ziyade ile rivâyet ettiği hadis de bunun gibidir. Çünkü adaletli olan râviyi, mümkün oldukça töhmet altında bırakmamak esastır.”⁵²³ Ancak Gazzâlî, diğer râviler onu yalanlasalar ve böyle bir şey söylemedi deseler, o zaman ziyadeyi yapan kişinin sikalığı (güvenirliği) ortadan kalkacağını ve rivâyet ettiği haber de kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Gazzâlî, hadisi nakledenlerden bir kısmı hadisin aslında (özünde) bir ziyade yaparlarsa onların ziyadesi kabul edileceğini; Ebû Hanîfe'nin ise kabul etmediğini beyan etmiştir.⁵²⁴ Gazzâlî, ziyadenin sebeplerini ise şu şekilde sıralamıştır.

⁵²⁰ Bazı örnekler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 177, 493; II, 1138; III, 1805-1806; IV, 2450; 2678. Ortada yapılan ihtisar için bk. *İhyâ*, IV, 2742.

⁵²¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 138.

⁵²² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 316.

⁵²³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 315.

⁵²⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 186. Benzer bilgileri, Gazzâlî'nin hocası Cüveynî de eserinde zikretmiştir (bk. *Burhân*, I, 424-425). Konuyla ilgili Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin görüşü tespit edilemedi. Bunun yanında Hanefilerden Cessâs, Kerhî'nin görüşüne yer vermiş ve özetle şöyle demiştir: Hadisi rivayet eden râvi bir olup da ondan haberi alan râviler hadisin lafzının ziyade ve noksan olarak nakletmekte ihtilaf etmişseler asıl

a. Hz. Peygamber olayı iki farklı yerde dile getirmiş olabilir. Olaya ekstra ilave yapıldığında diğer râviler orda bulunmamışlardır. Ya da aynı mekânda farklı zamanlarda olayı anlatmış olabilir. Ziyade olduğu vakit, diğer kişiler hazır değiller demektir.

b. Hadisi tam rivâyet etmeyen kişi, konuşmanın ortasında gelmiş olabilir. Dolayısıyla hadisin tamamını işitmemiştir. Ya da beraber hazır olmuşlar fakat ziyadeyi unutmuşlar veya rivâyet bitmeden işi çıktığından, hadis meclisini terk etmişlerdir.

c. Rivâyet esnasında dikkatlerini dağıtacak bir olay olmuş veya dalgınlığa düşmüş olabilirler.⁵²⁵

D. RÂVİNİN KENDİSİNE NİSPET EDİLEN HADİSİ İNKÂR ETMESİ

Gazzâlî bu konuyu iki kategoride değerlendirilmiştir. Biri, özetle şöyledir: Şeyh/hoca, râvinin yalancılığına kesin gözüyle bakacak şekilde hadisi inkâr ederse bu hadisle amel edilmez ve râvi de mecruh olmaz. Diğeri ise şöyledir: Şeyh bunu hatırlamıyorum diyerek tereddütlü bir biçimde inkâr ederse bu haberle amel edilir.” Gazzâlî, devamında ise şunları dile getirmiştir: “Kerhî (ö. 340/952) ise şeyhin hadisi unutmaması, söz konusu haberi boşa çıkaracağını ileri sürmüştür.”⁵²⁶ *Menhûl* adlı eserinde ise Ebû Hanîfe'nin bu şekildeki rivâyeti reddettiğini belirtmiş ve söz konusu eserde, Kerhî'den hiç bahsetmemiştir.⁵²⁷ Buna mukabil o, insanda unutma durumu yaygın olduğu için Mâlik, Şafii ve kelamcılarının çoğu bu tarz hadisler ile amel edilebileceği görüşünde olduklarını belirtmiştir.⁵²⁸

olan söz konusu râviden ziyade ile hadisi nakleden kişinin rivâyetidir. Eksiklik ise bazı râvilerin gafil kalmasından kaynaklanmaktadır. Hadis iki farklı râviden geliyorsa ve birinin rivâyetinde ziyade varsa ve de bu haberi Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda söyleme ihtimali varsa yine ziyade makbuldür (detaylı bilgi için bk. *Fusûl*, III, 177-178).

⁵²⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 315.

⁵²⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 314; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 247-248. Konuyla ilgili bk Cessâs, *Fusûl*, III, 183-185. Ancak söz konusu yerde Cessâs, Kerhî'nin adını zikretmeden mezhebin görüşünü nakletmiştir. Bir rivâyete göre ise Kerhî'nin de bu tür rivâyetleri kabul ettiği dile getirilmektedir (bk. İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser*, s. 108).

⁵²⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 181-182. Serahsî, Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuûf'un şeyhin rivâyeti inkâr etmesi sebebiyle amel edilmeyeceği; Muhammed ile Şafii'nin amel edileceği görüşünde olduklarını belirtmiştir (bk. *Usûl*, s. 293). Kerhî'den ise bahsetmemiştir. Buna mukabil Şeybânî, râvinin rivâyet ettiği hadise aykırı fetvâ vermesi durumunda onun rivayetini değil, fetvâsını itibara almaktadır (bk. Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, s. 217).

⁵²⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 315.

Bunun yanında Gazzâlî, râvi hocasından bir hadisi işitip işitmediği konusunda tereddüt ederse, o haberi nakletmesinin caiz olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bir şeyhinden 100 hadis işitmişse ve bunlardan bir tanesinin o hocasının rivâyeti olmadığını bilse; fakat bu hadisin hangisi olduğunu hatırlamıyorsa, hiçbirini rivâyet edemeyeceğini söyler.⁵²⁹ Bir yerde ise bir rivâyetin hadis olup olmadığı arasında tereddüt edildiği zaman, onunla amel etmenin caiz olmadığını dile getirmiştir.⁵³⁰ Buna mukabil Gazzâlî, râvinin rivâyetine muhalefet etmesi ile rivâyetini tahsis veya tevil etmesinin, söz konusu rivâyetin delil olmasını ortadan kaldırmayacağını belirtmiş ve şöyle demiştir: “Çünkü râvinin böyle davranması rıza göstermeyeceğimiz bir ictihad veya bakış açısı nedeniyle olabilir.”⁵³¹ *Menhûl* adlı eserinde ise özetle şöyle demiştir: Hadisi rivâyet eden râvinin tevili takdim edilir. Tahsisi ise kıyasa dayalı olma ihtimal dâhilinde olduğu için takdim edilmez. Râvinin (rivâyetine muarız dile getirdiği) görüşü, rivâyetinden önce söylediğine veya rivâyetini unuttuğuna hamletmek imkân dâhilinde ise görüşü ile rivâyetinin arasını bulmak için bu şekilde değerlendirilecektir. Aksi takdirde yani rivâyetini bildiği halde ona muhalefet ediyorsa, “hadis metrûk” olur.⁵³²

E. HADİSLERİN TEDVİN VE TASNİFİ

Gazzâlî, ilk asırlardakilerin, hadisleri yazmayı ve kitap telif etmeyi mekruh gördüklerini zikretmiştir. Ayrıca hadis kitaplarının tasnifi, sahâbenin tümü ve Saîd b. Müseyyib ile Hasan (Basrî) gibi seçkin tâbiînin vefatından sonra ortaya çıktığını belirtmiş ve hicrî 120’den sonra kitapların telif edilmeye başlandığını söylemiştir. Gazzâlî, İslam’da ilk telif edilen kitabın ise Mekke’de İbn Cüreyc’in “âsâr” ile ilgili eseri ve harflerin tefsiri ile ilgili Mücâhid, Atâ ve İbn Abbâs’ın talebelerinin yazdıkları olduğunu söylenildiğini belirtmiştir. Daha sonra Yemen’de Ma’mer b. Râşid’in kitabının yazıldığını ve bu eserde Nebvî sünenlerin (hadislerin) bir araya getirildiğini zikretmiştir. Bunun akabinde ise Medine’de Mâlik b. Enes’in *Muvatta* adlı kitabının yazıldığını ve ondan sonra da Süfyân-ı Sevrî’nin *Camii*’nin kaleme alındığını belirtmiştir.⁵³³

⁵²⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 312-313.

⁵³⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 194.

⁵³¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 158.

⁵³² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 117-118.

⁵³³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 192.

Yukarıda zikredilen bilgilerin hemen hemen aynısı ve daha fazlası Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kûlub* adlı eserinde de mevcuttur.⁵³⁴ Dolayısıyla Gazzâlî, hadislerin tasnifi konusundaki bu malumatı büyük ihtimalle Mekkî'nin bu eserinden almıştır. Gazzâlî, bir yerde ise hadislerin tedvini ile ilgili şöyle demiştir: “Hadis imamları, ahkâmla ilgili hadisleri (konularına göre) bablara/bölümlere ayırmışlar ve sahîh ile fasit olanları birbirinden ayırmışlardır. Dolayısıyla bu konuda, bu kitaplara dayanmak (bağlı kalmak) caizdir.”⁵³⁵ Bu itibarla Gazzâlî'nin hadis tedvinine olumlu baktığı anlaşılmaktadır.

F. HADİS EĞİTİMİ

Gazzâlî, eserlerinde hadis eğitiminde hoca ve talebenin dikkat etmeleri gereken temel kurallara değinmiştir. Örneğin Gazzâlî'ye göre bir hadis hocası özetle şunlara dikkat etmelidir: Şeyh/hoca hadisi eda ederken kendisine okunan şeyi (hadisi) bir kelimeyi dahi kaçırmayacak şekilde dinlemeli veya kendisi okumalıdır. Ya da eline bir nüsha alıp, herhangi bir eksiklik veya fazlalık yapıldığında uyarabilecek şekilde pür dikkat ile o nüshaya bakmalıdır. Ona göre hadis talebesi ise sağlam bir nüshayı, hocasının işiteceği bir şekilde hadisin bütün kelimelerini okumalıdır. Ya da hadis meclisinde başkası hadisleri okuyorsa kendisi hadisin bütün kelimelerini işitmelidir. Eğer kelimelerin başlangıç ve bitişini ihata edemeyecek derece gaflet halinde bir ses işitse bu sema geçerli değildir. Gazzâlî, bu durumda talebenin hadisin manasını anlaması veya rivâyeti hıfz etmesinin ise şart olmadığını belirtmiştir.⁵³⁶

Ayrıca Gazzâlî, hadis eğitimi ile ilgili takip edilmesi gereken metodu şu şekilde özetlemiştir: İlk önce sema, sema'dan sonra da anlamak, ondan sonra ise hıfz etmek, daha sonra amel etmek. Son olarak ise hadisi yaymak/tebliğ etmek gerekir.”⁵³⁷ Gazzâlî'ye aidiyeti şüpheli ve *İhyâ*'nın bir bölümünün özeti gibi olan *el-Keşf ve't-tebyîn* adlı eserde ise “hıfzın anlamadan önce olması gerektiğini” şeklinde kaydedilmiştir. Söz konusu eserde Gazzâlî,

⁵³⁴ Bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 273.

⁵³⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 304.

⁵³⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 177. Gazzâlî, ona aidiyeti kesin olmayan *el-Edeb fi'd-dîn* adlı eserinde hadis hocası ile talebesinin dikkat etmeleri gereken temel âdâbları zikretmiştir. Hadis hocası için özetle şunları beyan etmiştir: “Hadisçinin gayesi sıdk olmalı; yalandan kaçınılmalı; meşhûr hadisleri rivâyet etmeli; hadisleri sika râvilerden almalı; münker haberleri terk etmeli; selef arasında cereyan eden nahoş şeyleri anlatmamalıdır (detaylı bilgi için bk. *age*, s. 93-94; Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 36-37).

⁵³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2383.

hadis öğrenmenin asıl gayesinin, hadisi anlamak ve manası üzerinde düşünmek olduğunu belirtmiştir.⁵³⁸

1. Hadis Eğitime Dair Görüşleri

Gazzâlî, eserlerinin farklı yerlerinde hadis eğitimi ile ilgili çok önemli detaylara değinmiştir. Örneğin *İhyâ* adlı eserinde hadiste asıl olan Hz. Peygamber'den işitip ve işitildiği gibi hıfz etmek, daha sonra ezberlendiği gibi rivâyet etmek olduğunu belirtmiş ve râvinin hadisi ezberinden nakletmesi gerektiğini, ezberlerken de hadisi hocasının ağzından işiterek yapması gerektiğini söylemiştir. Gazzâlî Hz. Peygamber'den semâ mümkün olmayan kişiler için ise şöyle demiştir: “*Hz. Peygamber'den (hadisi) işitmek mümkün değilse, o zaman sahâbe veya tâbiünden işiteceksin. Senin bu sema'ın Hz. Peygamber'den işitenler gibi olacaktır. Şöyle ki, öncelikle işitmek için dinleyeceksin; daha sonra ezber yapacaksın; ondan sonra da hıfz ettiğin gibi rivâyet edeceksin. Bu ezberin de işittiğin gibi bir harfî dahi değiştirmeyecek şekilde olmalıdır. Şâyet birisi bir harfini dahi değiştirirse veya hata yaparsa onun bu hatasını bilmelisin.*”⁵³⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ* adlı eserinde de özetle şöyle demiştir: Bir râvi, öncelikle kesin işittiği ile hıfz ve eda vaktine kadar zabt ettiğini bildiği haberleri rivâyet etmelidir. Öyle ki eda edeceği haberin bir harfinde dahi değişiklik olmadığını bilmelidir. Aksi takdirde rivâyetten sakınmalıdır.⁵⁴⁰

Ehl-i hadiste olduğu gibi Gazzâlî'ye göre de bir hadisi hıfz (zabt) etmenin iki metodundan biri ezberlemektir. Gazzâlî, buna “hıfzu'l-kalb” diyor. Diğeri ise kitabetir. Kitabet için ise özetle şöyle der: İşittiğin gibi yazmalısın ve onu değiştirecek kişilerin ulaşamayacağı şekilde korumalısın. Zira başkalarının eline geçerse değiştirebilirler ve sen farkına varmazsın. Kitabı muhafaza etmek ise yanında bulundurmamak veya önemli bir yerde saklamakla olur. Bu durumda bu kitap, işittiklerini sana hatırlatır ve değiştirilmesinden ve tahrif edilmesinden emin olursun. Hadisi hıfz veya kitabetle korumadığın zaman ise bir anlık dalgınlığa kapılsan ve hadis meclisinden ayrıldığın esnada söz konusu şeyhe/hocaya ait bir nüsha bulsan ve bu nüshanın değiştirilmesi mümkünse, senin kalkıp bu kitaptaki (hadisleri) işittim demen caiz değildir. Çünkü bu kitapta bir kelime dahi olsa işitmediğin şeyler olabilir.

⁵³⁸ Gazzâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, s. 20.

⁵³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2383.

⁵⁴⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 312.

Tam ezberinde değilse veya elindeki nüshayı karşılaştırmak için yanında güveneceğin sağlam bir nüsha yoksa nasıl bilebilirsin ki bu kitaptaki (hadisleri) işitmişindir.⁵⁴¹

Gazzâlî, kendi dönemindeki hadis semâi ile ilgili yanlış düşünce ve uygulamalar hakkında ise şöyle demiştir: “*Bu devirde bütün şeyhlerin (hadis hocalarının) ‘biz bu kitapta olanları işittik’ şeklindeki sözleri, eğer rivayette herhangi bir değişiklik yapıldığında bunu fark etmezlerse, onların sözleri apaçık bir yalandır.*” Devamında ise Gazzâlî şöyle demiştir: “*Örneğin Çocuk, dalgın (gafil) olan, uykuda olan ve hadisi istinsah (etmekle meşgul) olan kişilerin semâ ettiklerini, onlardan alıp yazmak caiz ise delinin ve beşikte olan sabinin de semâ ettiklerini, onlardan alıp yazmak caiz olmalıdır. Ayrıca çocuk ergenlik çağına girdiğinde, deli de akli başına geldiğinde, daha önce semâ ettiklerine binaen hadisleri dinlensin.*” Gazzâlî, bunun caiz olmadığı konusunda ihtilaf olmadığını belirtmiştir. Bunun yanında Gazzâlî, “*böyle kimselerin hadisini dinlemek caiz ise, anne rahmindeki ceninin hadisini de yazmak caiz olması gerektiğini*” ifade etmiştir. Ayrıca Gazzâlî, “*beşikteki çocuk anlamıyor ve hadisi ezber yapamıyor*” diye, semâ ettikleri yazılmıyorsa; oyun oynayan çocuk, dalgın olan ve hadisleri istinsah etmekle meşgul olan kişiler de hadisi anlamaz ve hıfz etmezler, (bu itibarla bunların da sema ettikleri yazılmamalıdır) demiştir.

Yine Gazzâlî, cahilin biri cüret edip “*beşikteki çocuğun duyduğu yazılır!*” dese, ona “*anne rahmindeki ceninin duyduğu hadis de yazılsın*” şeklinde cevap vermiş ve devamında ise şöyle demiştir: “*Eğer ‘anne rahmindeki cenin sesi işitmez, beşikteki çocuk ise işitir’ şeklinde aralarında bir ayırım yaparsa, ona deriz ki: ‘Bunun bir anlamı yoktur. Çünkü o (çocuk), sesi değil, hadis naklediyor.’ O zaman bu çocuk erginleşip hoca olduğunda desin ki: ‘Ergenlikten sonra işittim ki, ben çocukluğumda hadis rivâyet edilen bir mecliste bulunmuşum ve benim kulağıma hadisin sesi gelmiştir. Fakat ne olduğunu bilmiyorum.*” Gazzâlî, bu şekilde yapılan rivâyetin de sahih olmadığı konusunda ihtilaf olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bunun ötesi apaçık bir yalan olduğunu ifade etmiştir. Keza Gazzâlî, “*Arapça bilmeyen bir Türkün semâ kabul etmek (ispatı) caiz ise beşikteki çocuğun semâi da caiz olması gerektiğini, bunun ise cehaletin dip/son noktası olduğunu*” zikretmiştir.

⁵⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2383-2384.

Bunun yanında Gazzâlî, hadisin semâ hakkında Hz. Peygamber'in "Allah, benim sözümlü dinleyip ezberleyen ve ezberlediği gibi de başkasına nakleden kimseyi sevindirsin (nurlandırısın)" sözünden başka bir dayanak da olmadığını belirtmiş ve şöyle demiştir: "Neyi işittiğini bilmeyen bir kimse, nasıl olur da işittiği gibi eda etsin? Gazzâlî, bunun aldanma çeşitlerinin en kötüsü ve zamanın insanları, bununla müptela olduklarını belirtmiştir." Devamında ise özetle şöyle der: Eğer bugünün insanları dikkat ederlerse, çocukluğunda gafilâne bir şekilde hadis dinleyenlerden başka hadis âlimi göremezler. Ancak muhaddislerin işine gelmediği için '(hadis dinleyenin) kulağına bir gürültünün gelmesi (semâ için) yeterlidir' şeklinde bir ıstılah ürettiler. Bunun yanında Gazzâlî, "bir semân geçerliliğinin muhaddislerin sözüyle bilinmeyeceğini; bilakis bunun fıkıh usûlü âlimlerinin alanına dâhil olduğunu ve onların buna vakıf olabileceklerini vurgulamaktadır."⁵⁴² Bu ise Gazzâlî'nin ehl-i hadisten ziyade ehl-i rey yaklaşımına daha yakın olduğunu gösteren delillerdendir.

Özetle Gazzâlî'ye göre hadis râvisi, rivâyet edeceği hadisi semâ ettiği gibi nakletmelidir. Aksi takdirde haberi rivâyet etmesi caiz değildir. Ancak Gazzâlî'nin manâ ile hadis rivâyetine olumlu baktığını göz önünde bulundurulduğunda onun bu sözleri ve değerlendirmeleri, kendi döneminde hadis meclislerinde bulunup da haberi kavramayan ve anlamayan râviler için dile getirdiği anlaşılmaktadır.

Gazzâlî, rivâyet açısından kısa ve öz bir hadis bilgisi için ise "hadis metnine aşına olan bir hocanın yanında Sahîhayn'in bir nüshasını okuyarak tashih etmenin" yeterli olacağını ifade etmiştir. Râvilerin isimlerini ezberlemek konusunda ise daha önceki (hadis) âlimleri tarafından yapılan çalışmalara dayanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Sahîhayn'deki metinlerin de ezbere bilinmesinin zaruri olmadığını; ancak söz konusu eserlerde aradığı bir hadisi nerede bulabileceğini bilecek kadar tanınmasının yeterli olacağını söylemiştir.⁵⁴³

Gazzâlî, orta derecede bir hadis eğitimi için ise bu iki kitabın yanında, sahîh müsnedlerde rivâyet edilen hadislere vakıf olunmasını yeterli görmüştür. Detaylı bir hadis talimi için ise bunların yanında zayıf ile kavî/kuvvetli ve sahîh ile sakim olan her hadise vakıf olunmasını ve râvilerin durumunu, isimlerini ve özelliklerinin de bilinmesininin gerekli

⁵⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2384-2385; *İhyâ* (trc. Arslan), III, 859-860.

⁵⁴³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 113-114.

olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁴ Gazzâlî, sağlam haberi zayıf rivâyetten ayırt edebilmek için, rical-
ilmi, isimleri ve nesebleri; sahâbenin isimleri ve sıfatları; râvilerin adalet ve durumlarının
bilinmesinin gerekli olduğunu zikretmiştir. Ayrıca müsned hadisi mürsel haberden
ayırabilmek için râvilerin ömürlerini (vefatlarını) da öğrenmesi gerekli olduğunu
söylemiştir.⁵⁴⁵

2. Müctehidin Hadis İlmi Karşısındaki Konumu

Fıkıh usûlü âlimlerinin çoğuna göre ahkâm kaynakları, daha önce de değinildiği gibi
Kitap, sünnet, icma ve kıyas'tır. Gazzâlî ise kıyas yerine akıl ilkesini zikretmiş⁵⁴⁶ ve
müctehidin bunlardan hüküm çıkartabilmesi için dört ana ilme vakıf olması gerektiğini
söylemiştir. Bunlardan ikisi mukaddime, diğer ikisi ise tamamlayıcı (mütemmim)
mesabesinde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁷ Mütemmim olan ilimlerden biri Kitap ve sünnetin
nasih-mensûhlarını bilmek; diğeri ise sünnete has olan sahîh rivâyetleri fasit olanlardan ve
makbûl hadisleri merdûd olanlardan ayırabilecek bilgiye sahip olmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁸

Gazzâlî, sahîh ile fasid rivâyetleri birbirinden ayırabilmenin zor ve zaman isteyen bir
durum olduğunu bildiği için bu husustaki kolay yolu şu şekilde açıklamıştır: “Müctehidin,
ümmetin genel kabulüne mazhar olan hadislerin isnadını incelemesi gerekmez. Eğer bazı
âlimler bu hadise muhalif kalmışlarsa, bu takdirde, bu hadisin râvilerini ve bu râvilerin
adaletini inceler. Fakat bu râviler ona göre meşhur iseler, örneğin Şâfiî'nin Mâlik, Nâfi ve İbn
Ömer kanalından rivâyet ettiği hadisler gibi, bu hadise itimat edebilir. Çünkü bunların adaleti
halk nazarında mütevâtir olmuştur. Adalet ise imtihan/sınamak, müşahede etmek veya
(râvinin adaleti hakkındaki) haberin mütevâtir olmasıyla bilinir. Bu mertebeden aşağısı ise
taklittir. Örneğin *Sahîhayn*'deki haberler hususunda Buhârî ve Müslim'i taklit etmek böyledir.
Bu ikisi sadece adaletini bildikleri kişilerden rivâyette bulunmuşlardır. Bu ise sırf taklittir.
Taklit ise râvilerin ahvalini ve siretlerini dinleyip öğrenmek, sonra da bu siretlerin adaleti

⁵⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 114.

⁵⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 69.

⁵⁴⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 389.

⁵⁴⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 383.

⁵⁴⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 387.

iktiza edip etmediğini incelemekle zail olur. Ne var ki bu uzun bir iştir ve zamanımızda, aradaki vasıtaların çokluğu da eklenince, oldukça zordur.

Bu husustaki kolaylık ise tadil konusundaki mezhebinin sahîh olduğunu bildiğimiz adîl bir imamın ta'dîli ile yetinmektir. Çünkü cerh ve ta'dîl konusunda değişik mezhepler vardır. Bizden uzun zaman önce ölmüş birini sınamak ve müşahede etmek imkânsızdır. Eğer râvinin siretinin mütevâtir olması şart koşulacak olursa, meşhur imamlar dışında böylesine rastlanamaz. Öyle ise müctehid, râvinin siretini bilme konusunda, verdiği haberlerde adil olanları taklit etmeli ve ta'dîl konusunda mezhebi sahîh olduğu bildiği kişinin (râvi hakkındaki) ta'dîlini taklid eder. Şâyet müfti için ümmetin, râvilerini beğendiği sahîh kitaplara itimat etmeyi caiz görürsek, müftünün işi kolaylaşır. Aksi takdirde aradaki vasıtaların çokluğu da dikkate alınırsa zamanımızda bu iş uzun ve külfetlidir. Üstelik asırların geçmesiyle de işin zorluğu gitgide artmaktadır.”⁵⁴⁹ *Menhûl* adlı eserinde ise müctehidin bilmesi gereken ilimleri sayarken hadis ilmi ile ilgili şunları kaydetmiştir: “Ahkâmla ilgili hadisleri, sahîh-sakim (zayıf) olanları ve nasih-mensuh ile irtibatlı rivâyetleri bilmelidir. Ayrıca hangi (hadisin) daha önce söylendiğini bilmesi için de tarih (rical) ilmini de öğrenmelidir.”⁵⁵⁰

Bunun yanında Gazzâlî, herhangi bir meselede müctehid icthad etmeden önce, nazarını/düşüncesini şer'in vürudundan önceki “aslî nefy”e çevirmesi; akabinde ise sem'î delilleri araştırması gerektiğini belirtmiştir. Bu meyanda ise ilk olarak icmâ'a bakması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca müctehid, araştırılan meseleyle ilgili icmada bir şey tespit ederse, artık Kitap ve sünnete bakmasına gerek kalmadığını söylemiştir. Nedenini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü bu iki (delilde), nesh tasavvur edilebilir. İcmada ise böyle bir şey söz konusu olamaz.”⁵⁵¹

Gazzâlî, hadis nakli ve müctehidin hadise ulaşmasıyla ilgili ise şöyle bir soruyu gündeme getirir: “Şeriatın konularının sınırlarının çizilmediği ve hadislerin bir araya getirilmediği ve bazen de hadisi rivâyet eden râvi meçhul olduğu için kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir denilse? Gazzâlî, bu mukadder soruya ise şöyle cevap verir: Hadislerin

⁵⁴⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 387-388; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 319.

⁵⁵⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 303-304.

⁵⁵¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 471.

henüz yayılmadığı İslamiyet'in ilk dönemlerinde her müctehid, hadis ona ulaşana kadar, kendi reyine göre amel edecektir. Hadisler rivâyet edildikten sonra ve sahîh (hadis) kitapları telif edildikten sonra ise sınırları belirlenmiş ve müctehidlere ulaşmıştır.⁵⁵² Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre hadisler tasnif edilip kitaplarda tespit edildikten sonra müctehidleri bağlayan bir konuma gelmiştir.

G. HADİS ÖĞRENİM VE ÖĞRETİM METOTLARI

Hadis usûlü kaynaklarında, hadis tahammül metotları semâ, kırâat, icâzet, munâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyet ve vicâde olmak üzere sekiz kategoride değerlendirilmektedir. Gazzâlî ise yapılan tespitlere göre bu metodlardan altısına yer vermiş ve aşağıdaki gibi sıralamıştır.

a. Şeyhin Kıraatı (Semâ): Şeyh, haberi sunarken, râvi ondan hadisi rivâyet etsin diye okumasıdır. Gazzâlî, bu metodun hadis almanın en üst derecesi olduğunu söylemiştir.

Gazzâlî, râvi sema ile aldığı haberleri “haddesenâ”, “ahberenâ”, “kale fulân” ve “semi'tuhu yekûlu” gibi tahammül lafızları ile nakledilebileceğini⁵⁵³ ve bunların hepsi aynı minval üzere olduklarını ifade etmiştir.⁵⁵⁴

b. Talebenin Kıraatı (Kıraat/Arz): Talebenin hadisi okuyup, hocanın sükût etmesidir. Gazzâlî, bu sessizliğin de onaylamak anlamına geldiğini ve bu tarzda hadisi alan râvinin, söz konusu haberi rivâyet etmesi caiz olduğunu belirtmiştir.

Gazzâlî, bu durumda talebenin, “haddesena” veya “ahberena fulanın kıraaten aleyhi” lafızları ile hadisi rivâyet etmesi gerektiğini; mutlak olarak “haddesena” veya “semi'tu fulanen” demesi ise caiz olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca hadisleri zikredilen ifadelerle nakletmek, karine yoksa râvi tarafından yapılan bir yalan olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁵

c. İcâzet: Şeyhin, talebeye “Benim şu kitabımı veya mesmûâtımdan (işittiklerimden) sana göre sahîh olanları benden rivâyet etmene icazet veriyorum” demesidir. Bu durumda mesmû'un tayin edilmesinde (belirlenmesinde) ihtiyatlı davranmak gerekir.

Râvi, icazetle aldığı haberleri naklederken “haddesena” veya “ahberena icazeten” tahammül lafızlarını kullanır. Gazzâlî, râvinin (icazet kaydını söylemeksizin) mutlak olarak

⁵⁵² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 389; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 311.

⁵⁵³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 309.

⁵⁵⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 177.

⁵⁵⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 309-310.

“haddesena” demesini bazılarının caiz gördüğünü; kendisine göre ise fasid olduğunu belirtmiştir. Nedenini ise şöyle açıklamıştır: “Çünkü bu ifade râvinin şeyhin sözünü işittiği intibainı vermekte ve bu da yalandır.”⁵⁵⁶ Bununla birlikte Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde râvinin “uciztu” (bana icâzet verildi) demesinin şart olmadığını ve bunun yerine “قد صح عندي” = “bu bana göre sahihtir” veya “هذه النسخة مصححة على شيخي” = “bu şeyhime tashih edilen nüshadır” demesi, yeterli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁷

d. (i’lâm)⁵⁵⁸: Gazzâlî, icazet konusunu işlerken muhaddislere göre “i’lâm” sayılan meseleye de temas etmiş ve “i’lâm” lafzını zikretmeden özetle şöyle demiştir: Ancak şeyh, (talebeye söz konusu hadislerin kendisinden nakledilmesine izin verdiğini belirtmeden) “bu falan şahıstan işittiklerimdir” sözüyle ikitifa ederse, râvinin (talebenin) o hadisleri, ondan rivâyet etmesi caiz değildir. Zira şeyh, rivâyetlere zarar veren bir nedenden dolayı, bu hadislerin kendisinden rivâyet edilemesine izin vermemiş olabilir.⁵⁵⁹ İbnü’s-Salâh da eserinde “i’lâm” maddesinin başlığı altında bu yöntemle alınan haberlerin rivâyetine cevaz verenleri belirttikten sonra şöyle demiştir: “Tercih edilen ise muhaddis ve muhaddis olmayan birçok kişinin zikrettiği gibi, “i’lâm” ile alınan hadisi rivâyet etmenin caiz olmamasıdır. Nitekim Şâfîilerden Şeyh Ebû Hâmid et-Tûsî de bu şekilde hüküm (kata’a) vermiştir.”⁵⁶⁰

e. Munâvele⁵⁶¹: Gazzâlî, munâvelenin tanımını yapmadan uygulama şekli bahsetmiş ve şöyle demiştir: “Şeyhin (talebeye) “bu kitabı al, benden tahdis et; ben bunları falan şahıstan işitmişimdir” demesidir.” Gazzâlî, ister izinle beraber olsun; ya da izin olmadan yapılan munâvelenin hiç bir anlamı olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî, munâveleyi, bazı muhaddislerin icat ettiğini ve külfetten başka bir şey olmadığını,⁵⁶² *Menhûl* adlı eserinde ise munâvelenin herhangi bir faydası olmadığını ve bazı muhaddislerin

⁵⁵⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 310; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 245.

⁵⁵⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 178.

⁵⁵⁸ Hadis literatüründe i’lâm, hocanın, bir hadisi veya hadis kitabını kendi hocasından tahammül etmiş dolayısıyla rivâyet hakkına sahip olduğunu talebesine bildirmesidir (bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 149).

⁵⁵⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 310.

⁵⁶⁰ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, s. 356.

⁵⁶¹ Munâvele, “hocanın rivâyet hakkına sahip olduğu hadisleri ihtiva eden kitabı/defteri öğrencinin eline vermesi, böylece içindeki hadisleri öğrenciye rivâyet etmiş olması”dır (Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 213).

⁵⁶² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 310-311; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 245.

cehaletinden olduğunu (neşet ettiğini) söylemiştir.⁵⁶³ Çünkü Gazzâlî'ye göre munâvele, izin olduğu zaman icazetin altında değerlendirilir. İzin olmadığında ise rivâyet edilmesi caiz olmadığı için hiçbir anlamı kalmaz.

f. Bir Yazıya İtimat (**Vicâde**): Bunun şekli bir râvi, bir hocanın “ben falandan şöyle işittim” şeklinde yazdığı bir yazıyı görmesidir. Gazzâlî, bu şekilde alınan haberi **rivâyet etmek** caiz olmadığını belirtmiştir. Nedenini ise şöyle açıklamıştır: “*Çünkü rivâyet, onun söylediğine şahitlik etmektir. Yazıda ise böyle bir şey söz konusu olamaz.*” Ayrıca Gazzâlî, “*adil biri, bir kişiye bu Sahîh-i Buhârî'nin, sağlam nüshasıdır dese dahi, söz konusu kişi Sahîh'ten hadis rivâyet etme hakkı elde etmeyeceğini*” belirtmiştir. Gazzâlî, bu şekilde Sahîh'teki hadislere muttali olan kişinin amel etme meselesi hakkında ise ihtilaf olduğunu ve mukallit konumunda olan kişilerin bir müctehide dayanması gerektiğini belirtmiştir. Müctehid konumunda olan kişiler için ise bazılarının cevaz verdiğini; bazılarının ise cevaz vermediğini zikretmiştir. Ayrıca Gazzâlî, hattın sahibi “bu benim yazımdır” dese dahi ondan rivâyet etmemesi gerektiğini, ancak hattı yazan açık bir şekilde rivâyet etmesini söylese, o zaman (hadisleri) nakledebileceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁴

Buna mukabil Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde kitaplara itimat etmeyi muhaddislerin men ettiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “*Tercih edilen görüş ise bir imamın (hadis hocasının) yanında sağlam olduğu bilinen bir nüsha varsa, bu nüshaya dayanarak (hadis) nakletmenin ve içindeki (haberlere göre) amel etmenin sahih olmasıdır. Bu şekilde hareket edilmesinin ise iki delili vardır. Birincisi, farklı bölgelerdeki insanların, kendilerine Hz. Peygamber'in (s.a.) mektuplarını ulaştıran kişilere itimat etmeleridir. Diğeri ise fetva verme makamında olan müftü, kendisine bir mesele sorulduğunda ve müftü Sahîhayn-ı mütalaa ederken konuyla ilgili bir hadise muttali olursa o haberden yüz çevirmesi caiz değil ve o rivâyete dayanmalıdır. Kim ki dese (yüz çevirmesi/itibara almaması) caizdir. O icma delmiştir. Bu icma ise (Sahîhayn'e) olan güvenin hâsıl olmasından başka bir şey değildir.*”⁵⁶⁵

Bu bilgilerden hareketle Gazzâlî'ye göre sağlam olduğu bilinmeyen herhangi bir kitapta geçen hadisleri rivâyet etmek veya bu eserde yer alan hadislere göre amel etmek caiz değildir. Fakat söz konusu kitapta geçen haberlerin sağlam olduğu bilirse Gazzâlî'nin o hadislere göre amel

⁵⁶³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 178.

⁵⁶⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 311-312.

⁵⁶⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 178.

etmenin caiz gördüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca Gazzâlî'nin güvendiği kaynaklardan gördüğü her rivâyeti, eserlerine almasının temel sebeplerinden biri de onun bu bakış açısı olabilir.

Özetle Gazzâlî'ye göre semâ, kıraat veya icâzet metodu ile elde edilen haberlerin rivâyet edilmesi caizdir ve bu yöntemlerle alınan haberlere göre amel etmek de gereklidir. İ'lâm, vicâde ve izin ile beraber olmayan munâvele yoluyla elde edilen rivâyetleri nakletmek ise caiz değildir. Gazzâlî'nin eserlerinde, tahammül yollarından sayılan, kitâbet ve vasiyet ile ilgili herhangi bir bilgi ise tespit edilemedi.

H. MECHÛL

Mechûl terimi hadis ilminde, “*Hadis öğrenimiyle meşhûr olmamış veya âlimler tarafından ilim talebesi olarak tanınmamış ve kendisinden sadece bir râvinin hadis rivâyet etmiş olduğu kimsedir.*”⁵⁶⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Gazzâlî ise mechûlun tanımına değinmeden mechûlu iki kategoride ele almıştır. Konunun daha iyi anlaşılması ve konuyla bağlantısı olduğu için burada Gazzâlî'nin, eserlerinde “adalet” lafzı ile ilgili zikrettiği bilgilere de değinilecektir.

Gazzâlî'ye göre adalet, özü nefiste yerleşen ve kişiyi murûet ile takvaya sevk eden bir durumdur. Dolayısıyla ona göre râvinin, masum olması şart olmadığı gibi, sadece büyük günahlardan sakınması da yeterli değildir. Ayrıca Gazzâlî, çok basit dünyevi menfaatlerden dolayı yalan söyleyebilecek kişilerin sözüne güvenilmeyeceğini belirtmiştir. Bunun yanında Gazzâlî, adalet için, kişiliği zedeleyen bazı mubah şeylerin de yapılmamasının şart koşulduğunu ve murûeti zedeleyici şeylerin de bölgelere ve insanlara göre farklılık arz ettiğini zikretmiştir.⁵⁶⁷ Ona göre adaletin tespiti, deneme, müşahede etme veya (râvinin adaleti) tevâtür yoluyla bilinebilir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ Aydınlı, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 180.

⁵⁶⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 293-294.

⁵⁶⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 387.

1. Mechûlü'l-Sıfat

Hadis ilminde *mechûlü'l-hâl*, “kendisinden ismini açıklayarak iki veya daha fazla (adıl) râvî hadis rivâyet etmekle beraber cerh ve ta’dil yönünden durumu bilinmeyen kimse”dir.⁵⁶⁹ Gazzâlî eserlerinde bu kavramın tanımına değinmemişse de, bu anlamda *Mustasfâ*’da “mechûl” ve “mechûlü sıfat”; *el-Menhûl* adlı eserinde ise “mestûr” kelimesini kullanmıştır.⁵⁷⁰ Ayrıca mutlak olarak “mechûl” lafzını zikrettiğinde onun kastı “mechûlü'l-hâl”dır. Bunun yanında *Mustasfâ*’da *mechûlü'l-hâl* durumunda olan râvinin adaleti hakkında ileri sürülen görüşleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Konuya, bazı Iraklıların adalet için yeterli gördükleri tarif ile başlamış ve şöyle demiştir: “Irak ehlinin bir kısmı demiştir ki: Adalet, Müslüman olduğu bilinen kişinin, aleni günah işlemekten uzak durmasıdır.⁵⁷¹ Dolayısıyla onlara göre, adalet yönünden durumu bilinmeyen her Müslüman adildir. Bize göre ise bir Müslümanın adaleti, ancak ve ancak hayatı ve yaşantısı araştırılarak bilinebilir.” Gazzâlî, bunun akabinde adalet için râvinin Müslüman olmasını yeterli görenlerin görüşlerinin batıl olduğuna dair altı neden zikretmiş⁵⁷² ve daha sonra onların ileri sürdükleri dört delili de getirerek cevap vermiştir.

Öne sürülen delillerden biri, Hz. Peygamber’in, hilali gördüğünü söyleyen bir göçebenin sözünü kabul etmesidir. Dolayısıyla bu kişi hakkında, Müslüman olduğundan başka bir şey bilinmiyor. Gazzâlî, bu delile şöyle cevap vermiştir: “Bu kişinin Hz. Peygamber’in yanında mechul olduğunu nereden biliyorsunuz? Belki, vahiyle, araştırmayla veya onu tanıyan birinin tezkiyesiyle adaletli olduğu biliniyordu.”⁵⁷³

⁵⁶⁹ Aydınlı, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 181.

⁵⁷⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 294, 303; *Menhûl*, s. 173. Gazzâlî, *Menhûl*’de “mestûrun rivayeti kabul edilmez” şeklinde konuya giriş yapmıştır.

⁵⁷¹ *Mustasfâ*’nın muhakkiki, söz konusu görüşün sahibi Ebû Hanîfe olduğunu belirtmiştir (bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 294 [dp]). Ayrıca Hasan b. Ziyâd’ın Ebû Hanîfe’den naklettiğine göre Ebû Hanîfe’ye göre, “mestûr durumunda olan kişi, haberleri rivayet etme konusunda adil olan şahıs gibi”dir. Serahsî ise kendi zamanından bahsederek özetle şöyle demiştir: Muhammed’in *İstihsân* adlı kitabında “mestûrun haberi, fasıkın haberi gibidir” sözü zamanımızda daha esahıdır (bk. Serahsî, *Usûl*, s. 285).

⁵⁷² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 294-295. Gazzâlî’nin zikrettiği delillerden biri şöyledir: “Fasık olan kişinin şehadeti ve rivâyeti Kur’ân’ın nassı ile kabul edilmemiştir. Dolayısıyla fık yönünden mechûl olan kişinin durumu da böyledir.” Diğeri ise şu şekildedir: “Mechûlün şehadeti kabul edilmediği gibi rivâyeti de kabul edilmez. Zikrettiği diğere nedenler için bk. *Mustasfâ*, I, 295-297.

⁵⁷³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 297. Konuyla ilgili hadisin tahriri için bk. Ebû Dâvûd, *Savm*, 15 (hadis no: 2340); Nesâî, *Sıyâm*, 8 (hadis no: 2110, 2111).

İkinci delilleri ise sahâbenin, kölelerin, kadınların ve göçebelerin sözlerini kabul etmeleridir. Çünkü sahâbiler, onların, fasık olduklarını bilmiyorlardı. Bilakis onları, Müslüman olarak tanırlardı. Gazzâlî, bu delile ise şöyle cevap vermiştir: “Sahâbiler, adaletleri yaygın olan Hz. Peygamber’in zevceleri ve benzer kişilerin sözlerini kabul ederlerdi.”⁵⁷⁴ Ayrıca ashâb, durumu meçhul olan ve tanımadıkları Arapların rivâyetlerini kabul etmezlerdir. Bunun temel nedeni ise adil olduklarını bilmedikleri içindir.⁵⁷⁵ Nitekim sahâbiler, Fâtıma bint Kays ve el-Aşca’î’yi tanımadıkları için sözlerini reddetmişlerdir.⁵⁷⁶

Diğer bir delilleri de şudur: Yeni Müslüman olan bir kişinin şهادetini kabul etmemek düşünülemez. Rivâyetinin kabul edilmesi durumunda ise onun Müslümanlığından başka bir dayanak da olmaz. Gazzâlî, bu iddiaya karşılık şöyle cevap verir: “Biz onun rivâyetini kabul etmeyiz. Çünkü bazen yalancı olan kişi Müslüman olduğunu söyler ve eski ahlâkı üzerine devam eder. Dolayısıyla yeni Müslüman olan kişi, yalan söylemekten korktuğuna muttali olana kadar, şهادetini kabul etmeyiz.”⁵⁷⁷

Dördüncü delilleri ise meçhulu’l-hâl olan bir Müslümanın, bir et hakkında, şeriata uygun bir şekilde kesilmiş olduğunu veya hamamdaki suyun temiz olduğunu söylemesi üzerine sözü kabul edilir. Gazzâlî, bunun gibi birçok örnek verdikten sonra özetle şöyle der: Akit konularında, ihtiyaçtan dolayı bu tür insanların sözleri kabul edilir. Kul ile Allah arasında olan mevzularda ise kişinin gönlü razı olmalıdır. Ayrıca zikredilen konular zanni ve icthadidirler. Fakat fasık ile durumu meçhul olan kişilerin haberlerinin red edilmesi, kesin bilgiye yakındır.⁵⁷⁸

2. Mechûlü’l-Ayn

Mechûlü’l-ayn, hadis literatüründe “kendisinden hadis rivâyet etmiş olan râvî tarafından ismi ve sika olduğu söylenmiş olsa da, kendisinden sadece bir kişinin hadis rivâyet etmiş olduğu kimsedir.”⁵⁷⁹ Gazzâlî, mechûlü’l-ayn tanımına değinmeden, hükmünü şöyle dile

⁵⁷⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 297.

⁵⁷⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 173.

⁵⁷⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 297.

⁵⁷⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 297-298.

⁵⁷⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 298-299.

⁵⁷⁹ Aydınlı, *Hadis İstulahları Sözlüğü*, s. 180.

getirmiştir: “Eğer biri mechûlü’l-ayn olan bir kişiden rivâyette bulunursa, onun rivâyetini kabul etmeyiz. Ayrıca mechûlü’s-sıfat olan kişinin rivâyetini kabul edenler de mechûlü’l-ayn’ın rivâyetini kabul etmemişlerdir.” Yine Gazzâlî, “bir kişi, râvinin ismini belirterek ondan rivâyette bulunsa ve bu isimde, biri cerh edilmiş; diğeri ise adil olan iki kişi olsa, tereddüt sebebiyle bu rivayet kabul edilmeyeceğini” belirtmiştir.⁵⁸⁰

Özetle muhaddislerde olduğu gibi Gazzâlî’ye göre de mechûlü’l-hâl ve mechûlü’l-ayn durumunda olan kişilerin rivâyetleri makbul değildir. Ayrıca Gazzâlî’nin dönemine bakıldığında gerek hocası gerekse diğeri bazı âlimler, mechûlü Gazzâlî gibi böyle iki kategoride değil de bir bütün olarak ele almışlardır. Bunun yanında “mechûl” yerine daha çok “mestür” kelimesini kullanmışlardır.

İ. CERH VE TA’DİL

Hadis ilminin en önemli konularından ve en çok üzerinde durulan meselelerden biri cerh ve ta’dîl’dir. Cerh, hadis literatüründe fık, tedlîs ve yalancılık gibi şahsında veya güvenilir râvilerle muhalefet etmek gibi rivâyetinde bulunan bir kusurdan dolayı râviyi ve rivâyetini reddetmektir. Ta’dîl ise râvinin rivâyetinin kabulünü gerektirecek güvenilirlik vasıflarına sahip olduğunu belirlemektir. Dolayısıyla cerh ve ta’dîl, bir takım özel lafızlar kullanarak rivâyetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin durumlarından ve haklarında kullanılan lafızların delâletlerinden bahseden bir ilimdir.⁵⁸¹

Gazzâlî ise bu iki kavramın ne olduğunu belirtmeden cerh-ta’dîl meselesini dört kategoride incelemiştir.

1. Tezkiye Edenlerin Sayısı: Gazzâlî, bazı muhaddislerin⁵⁸² hem cerh hem de tezkiye yapanların en az iki kişi olmasını şart koştuklarını belirttikten sonra, şöyle demiştir: “Bize göre iki kişinin tezkiyesi, şâhâdette şarttır, rivâyette ise şart değildir.” Ayrıca Gazzâlî, kadın ve kölenin tezkiyelerinin, rivâyetleri gibi kabul edildiğini ifade etmiştir.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 303; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 240.

⁵⁸¹ Bk. Yücel, *Hadîs Tarihi*, s. 242-243.

⁵⁸² Yukarıda muhaddislere izafe edilen görüşün hemen hemen aynısı, Cüveynî’nin eserinde de zikredilmiştir (bk. *Burhân*, I, 401). Burada kaydedilen “bazı muhaddisler” şeklindeki ifadede kimleri kastettikleri ise tespit edilemedi.

⁵⁸³ Bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 174; *Mustasfâ*, I, 303-304.

2. Cerh ve Ta'dîl Sebebinin Zikredilmesi: Gazzâlî, konuyla ilgili söylenilen dört farklı görüşü nakletmiştir. Bunlardan biri Kâdî el-Bâkîllânî'nin “*ne cerhin ne de ta'dîlin sebebinin zikredilmesi gerekir*” şeklindeki görüşüdür.⁵⁸⁴ Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde ise Kâdî'ye göre “*mutlak cerhin yeterli olduğunu; mutlak ta'dîlin ise sebebinin zikredilmesi gerektiğini*” ifade etmiştir.⁵⁸⁵ İbn Müllakîn ise İmâmü'l-Haremeyn'in *Burhân*'da, Gazzâlî'nin de ona tabi olarak *Menhûl*'de Bâkîllânî'ye izafe ettikleri “*hem cerhin hem de ta'dîlin sebebi zikredilmeli*” şeklindeki reyide hataya düştüklerini beyan etmiş ve doğrusu Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'da Bâkîllânî'den hikayet ettiği kavil olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁶ Oysa ne Cüveynî ne de Gazzâlî söz konusu eserlerinde böyle bir görüşü Bâkîllânî'ye izafe etmemişlerdir. İki eserde de özetle şu bilgiler yer almaktadır: Kâdî (el-Bâkîllânî), “*mutlak cerh sikalığa zarar verdiği için yeterli olduğunu; mutlak ta'dîl ise sebeblere dayandırılmadığı sürece sıklık hâsıl olmayacağını*” belirtmiştir.⁵⁸⁷

Gazzâlî kendi tercihini ise şu şekilde zikretmiştir: “*Bize göre cerh ve ta'dîlin sebebinin zikredilmesi, tezkiye yapanın durumuna göre değişir. Eğer müzekkî, basiretine güvenilen bir kişi ise onun genel olarak söylediği şeyle iktifa ederiz. Fakat müzekkî, basiret sahibi değilse ve de başka başvurulacak kimse de yoksa ondan, detaylı açıklama bekleriz.*”⁵⁸⁸ Gazzâlî, *Menhûl*'de de şöyle demiştir: “*Tercih edilen görüş, mutlak cerh sikalığa zarar verdiği için yeterlidir. Mutlak ta'dîl ise Mâlik gibi ihtiyatlı davranan birisinden sadır olursa makbuldür. Mütisahil davranan kişinin ta'dîli ise makbul değildir.*”⁵⁸⁹

Gazzâlî, cerh ve ta'dîlin teâruz etmesi halinde ise cerhin takdim edileceğini belirtmiş ve sebebinin de şöyle açıklamıştır: “*Çünkü cerh eden kişi, ta'dîl yapanın muttali olmadığı bir şeye vakıf olmuş ve de mu'addîl, zikredilen cerhe karşı herhangi bir itirazda da*

⁵⁸⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 304.

⁵⁸⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175.

⁵⁸⁶ Detaylı bilgi için bk. İbn Müllakîn, *el-Muknî 'fî ulûmi 'l-hadîs*, I, 249-250.

⁵⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 400; Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175.

⁵⁸⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 304-305.

⁵⁸⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175.

bulunmamıştır. Eğer mu‘addîl zikredilen nedene itiraz edip ispat ederse, onun sözü kabul edilir.”⁵⁹⁰

3. Tezkiyenin Oluşum Şekli: Gazzâlî, tezkiye şekillerini “ya söz ya da kişiden bir hadis rivâyet etmek veya getirdiği habere göre amel etmek veyahut şahitliğini kabul etmekle olabileceği” şeklinde dört kategoride ele almıştır.

Gazzâlî, bu tezkiye şekilleri arasında en üstün olanın, açık bir söz ile yapılan olduğunu belirtmiştir. Ona göre bunun ifade şekli ise şöyledir: “Bu kişi adildir. Çünkü onun şöyle şöyle yaptığını biliyorum.” Ayrıca basiret sahibi olan kişi, daha önce zikredildiği gibi, sebebini zikretmese de onun beyanatı yeterli olduğunu belirtmiştir.

Gazzâlî’ye göre tezkiyenin diğer bir şekli, râviden bir haberi rivâyet etmektir. Gazzâlî, bunun ta’dîl sayılması konusunda ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki görüşünü ise şöyle açıklamıştır: “Kişinin âdetiyse veya açık bir sözle, sadece adaletli olan kişilerden rivâyet etmeyi caiz görüyorsa, o zaman müzekkinin rivâyeti, râvi için ta’dîldir. Aksi takdirde ta’dîl olmaz. Çünkü çoğu râvilerin âdeti, haberi işittiği herkesten rivâyet etmektir.”⁵⁹¹ Gazzâlî, *Menhûl*’de de tercih edilen Mâlik ve zayıf hadisleri nakletmeyi caiz görmeyen kişilerin rivâyeti de (râvi için) ta’dîl etmesi gibi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹² Bunun yanında Gazzâlî, “bir kişi, fasık olduğunu bildiği şahıstan rivâyette bulunsa, dinde saptırma yapmış olur” şeklindeki bilgiye şöyle cevap vermiştir: “Başkasının o rivâyete göre amel etmesi lazım değildir. Çünkü râvi ‘سمعت فلانا قال كذا’ = ‘ben falan kişinin şöyle dediğini işittim’ demiş ve doğru söylemiştir. Ayrıca râvi, kendisinden hadis naklettiği kişiyi adalet ve fık açısından tanımıyor olabilir. Dolayısıyla (hadisi nakleden şahıs ile ilgili) araştırmayı, rivâyeti kabul etmek isteyen kişilere bırakmış oluyor.”⁵⁹³

Üçüncüsü de râvinin haberine/hadisine göre amel etmektir. Gazzâlî, bunu da mutlak olarak kabul etmediği için şöyle der: “Muzekkinin ameli, ihtiyata veya başka bir habere muvafık olmasına hamledilebiliyorsa ta’dîl olmaz. Fakat kesin bu habere göre amel ettiğini bilirsek, o zaman tezkiye yapanın ameli ta’dîl sayılır. Çünkü adil olmayan bir şahsın sözüne

⁵⁹⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 305.

⁵⁹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 305.

⁵⁹² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175.

⁵⁹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 305-306.

göre amel etmek, kişiyi fasık yapar ve adaletini ortadan kaldırır.”⁵⁹⁴ Gazzâlî'nin hocası İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî de ümmetin âhâd haberlerden birine göre amel etmesi sebebiyle söz konusu rivâyetin kesin sahîh'tir anlamına gelmediğini belirtmiştir.⁵⁹⁵

Sonuncusu ise râvinin şahitliğine göre hüküm verilmesidir. Gazzâlî, en başta tezkiye şekillerinin en üstününün sözle yapılan olduğunu söylemişti. Burada ise şahitliğine göre hüküm verilmesinin sözle yapılan tezkiyeden daha kuvvetli olduğunu beyan etmiştir. Bunun yanında Gazzâlî, kişinin şehadetine veya haberine göre hüküm verilmemesinin, cerh sayılmayacağını, zira cerhin dışındaki nedenlerden dolayı adil olan kişinin şâhâdeti ve rivâyetinde tevakkuf edilmiş olabileceğini söylemiştir.⁵⁹⁶

Gazzâlî, *Menhûl*'de cerh ve ta'dîl yapanların, Müslüman, akıllı, adaleti açıkça bilinen, ergenlik çağına girmiş ve cerh ile ta'dîlin sebeplerini bilen kimseler olması gerektiğini söylemiştir. Kadın veya köle olmaları ise cerh ve ta'dîl yapmalarına engel teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁹⁷

J. SAHÂBE

Gazzâlî, sahâbe tanımını yapmadan önce, “Hz. Peygamber asrında yaşayan mı; O'nunla likası olan mı; O'nunla bir an sohbet eden mi yoksa sohbeti uzun olan mıdır ve bu sohbetin uzunluğunun sınırı nedir? şeklinde bazı sorular yöneltmiş ve ardından şöyle demiştir: “Sahâbe ismi sadece Hz. Peygamber'le sohbeti bulunan kişileri kapsamaktadır. Bu tarifin altına girmek için ise bir saatlik/anlık sohbet bile olsa yeterlidir. Ancak örf bunu tahsis ederek, Resûlullah (s.a.) ile sohbeti çok olanlara indirgemıştır. Bu çokluk ise tahmini olup, tevâtür veya sağlam bilgi yoluyla ya da kişinin, Hz. Peygamber ile sohbetinin çokça olduğunu söylemesiyle bilinebilir.”⁵⁹⁸ Gazzâlî, “sahâbe” teriminin tanımı konusunda fıkıh usulcülerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim burada usulcüler gibi likayı ve muasaratı yeterli görmemiştir. Zira muhaddislere göre, malum olduğu gibi “mümin olarak bir an dahi olsa Hz. Peygamber ile likası gerçekleşen ve iman üzere ölen herkese sahâbi denilir.”⁵⁹⁹ Ayrıca

⁵⁹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 306. Benzer bilgiler için bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175.

⁵⁹⁵ Cüveynî, *eş-Şâmil fi'l-usûli'd-dîn*, s. 558.

⁵⁹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 306.

⁵⁹⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 175-176.

⁵⁹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 309; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 244.

⁵⁹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 573-574.

Gazzâlî, en son vefat eden sahâbenin Vâsile b. Eska (el-Leysî) (ö. 85/704-5) olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁰ Ancak kaynaklarda, en son vefat eden sahâbinin adı Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile b. Abdullah el-Leysî (ö. 110/728-9) olarak kaydedilmiştir.⁶⁰¹

1. Sahâbenin Adaleti

Gazzâlî, ümmetin selefi ile halefin cumhuruna göre sahâbenin adaletinin, Allah'ın onları, kitabında ta'dîl etmesi ve övmesi ile sabit olduğunu belirtmiş ve kendisinin de bu düşüncede olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Gazzâlî'ye göre “Allah'ın ve Peygamberi'nin tadili olmasaydı bile, sahâbenin hicret, cihad ve can ile malı feda etmeleri, Resûlullah'a yardım ve destek niyetiyle ailelerinden vazgeçmeleri gibi hususlarda yaptıklarının yaygın ve mütevâtir olarak gelmesi sebebiyle bunlar, onların adaletlerine kesin olarak hükmetmek için yeterli olurdu.” Buna karşın Gazzâlî, Mu'tezile'nin cumhurunun ile Kaderiye mezhebinin seleflerinden bir grubun bazı sahâbenin adaleti hakkındaki olumsuz görüşlerini zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Bütün bu iddialar, sünnete aykırı olarak selefte dil uzatmaktır.”⁶⁰² Ebû Ğudde'nin de ifade ettiği gibi Gazzâlî, sahâbenin adaleti ile ilgili naklettiği bu bilgilerin çoğunu Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eserinden yararlanmıştır.⁶⁰³

2. Sahâbenin Hadisleri Rivâyet Etme Metodları

Gazzâlî, sahâbenin hadisleri, beş farklı şekilde nakletme usulünü zikretmiş ve bu beş metodu da en muteberden başlayarak şöyle sıralamıştır.

i. Sahâbenin, “semi'tu Resûlellah (s.a.) yekûlu kezâ, ahberenî, haddesenî veya şâfehenî” diyerek rivâyette bulunmasıdır. Gazzâlî, rivâyet ve tebliğde, bunun asıl metot olduğunu belirtmiştir.

ii. Sahâbenin “kâle Resûlullah (s.a.) kezâ”, “ahbere” veya “haddese” diyerek rivâyette bulunmasıdır. Gazzâlî, sahâbenin böyle demesi, hadisi bizzat Hz. Peygamber'den

⁶⁰⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 220. Bu sahabinin biyografisi için bk. Ebû Nuaym, *Ma'rife*, III, 2716. İbn Hacer Vâsile'nin Dimeşk'ta en son vefat eden sahabe olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu sahabinin en son vefat eden Ebû Tufeyl Âmir adlı sahabinin babası olduğu şeklinde söylentiler de bulunduğunu belirtmiştir. (bk. *İsâbe*, VI, 462).

⁶⁰¹ Ebû Nuaym, *Ma'rife*, II, 2067; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 193.

⁶⁰² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 307-308; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 243-244.

⁶⁰³ Bk. Ebû Ğudde, *Lemehât*, s. 45 (dp). Ayrıca bk Hatîb, *Kifâye*, I, 180-187.

işittiği anlamına geldiği, fakat bu semâ'nın, kesin olmadığını ifade etmiştir. Sebebini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü bizden biri, kendisine nakledilen rivâyete itimat ederek nasıl ki ‘kâle Resûlullah (s.a.)’ diyebiliyorsa; sahâbe de bu şekilde rivâyette bulunmuş olabilir.” Ancak sahâbe, “kâle Resûlullah (s.a.)” dediği zaman daha çok semâ'a haml edilmesi gerektiğini söylemiştir

iii. Sahâbenin “emere Resûlullah (s.a.) bi kezâ” veya “nehâ an kezâ” diyerek rivâyette bulunmasıdır. Bu metotta üç ihtimal (temel problem) vardır. Birincisi, sahâbe aracı olmadan mı Hz. Peygamber'den işittiği? Diğer sahâbenin emir olarak naklettiği şeyin gerçekten emir olup olmaması ihtimalidir. Üçüncüsü ise bu emrin herkesi kapsayıp kapsamaması ihtimalidir.⁶⁰⁴ Gazzâlî'nin dile getirdiği bu problemler hadis metnine yöneliktir. Yani rivâyetin sıhhati ile bağlantılı değildir. Çünkü Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde (bağlayıcılık açısından) “emerena Resûlullah (s.a.)” sığasının sözlü rivâyet (kâle Resûlullah s.a.) gibi olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁵

iv. Sahâbenin “umirnâ bi kezâ”, “nuhînâ an kezâ” veya “mine's-sünneti kezâ” diyerek rivâyette bulunmasıdır. Bunu Hz. Peygamber hayatta iken veya vefat ettikten sonra söylemesi arasında fark yoktur. Bu metotta üçüncü maddede geçen ihtimallerin yanında, emreden kişinin bizzat Hz. Peygamber olup olmaması ihtimalidir.⁶⁰⁶ Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde ise muhaddislerin, sahâbenin “mine's-sünneti kezâ” sığasını “kâle Resûlullah (s.a.) kezâ” ile aynı kategoride değerlendirdiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Bu bir tahakkümdür/zorlamadır. Çünkü sünnet kelimesi yol ve şeriat manasına da gelir.” Gazzâlî, “umirnâ bi kezâ” sığasının da bu şekilde olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁷

v. Sahâbenin “kânû yef'alüne kezâ” diyerek rivâyette bulunmasıdır. Gazzâlî, bu şekilde rivayet edilen haberin delil olabilmesi için sahâbe'nin “kânû yef'alüne kezâ” kavlini, Hz. Peygamber'in zamanına izafe etmesi gerektiğini belirtmiştir.

Gazzâlî, yukarıda zikredilen metotlardan yola çıkarak hangi rivâyetin Hz. Peygamber'den gelen bir haber olduğunu ve neyin de haber olmadığını (tespit edilebileceğini)

⁶⁰⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 248.

⁶⁰⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 183.

⁶⁰⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 249.

⁶⁰⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 182-183.

belirtmiştir.⁶⁰⁸ Dolayısıyla ona göre bu rivâyet yöntemlerinden biriyle nakledilen hadisler merfûdur.

K. MÜTEÂRİZ HADİSLER VE İHTİLAFI GİDERME YOLLARI

Hadis usûlünün en önemli meselelerinden biri de şüphesiz muhtelifü'l-hadis ilmidir. Konuyla ilgili başta Arapça olmak üzere birçok dilde çalışmalar yapılmıştır. Türkçe olarak kaleme alınan en önemli çalışmanın İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* adlı eseri olduğu söylenebilir. Gazzâlî'nin de hadis usûlü ile ilgili en çok üzerinde durduğu ve daha detaylı ele aldığı konulardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu mevzu “es-sünenu'l-muteârıza”, teâruzu'l-ahbâr”, “muhtelifü'l-hadis” ve “müşkilü'l-hadis” gibi farklı isimlerle zikredilmiş ve hadis literatüründe daha önceki birçok tarifi kapsayacak şekilde şöyle tanımlanmıştır: “*Muhtelifü'l-hadis, makkûl bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makkûl bir veya birçok hadise yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte mânen muhâlif olmasından ve bu muhalefetin giderilme yollarından bahseden bir ilim dalıdır.*”⁶⁰⁹ Gazzâlî ise teâruzun lügavî anlamına değinerek “zıtlık” olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁰

Gazzâlî, vuku bulan teâruz eğer iki haber arasında ise bunlardan birinin yalan olduğunu, Allah ve Resûlüne yalanı nispet etmek ise muhal olduğunu ifade etmiştir.⁶¹¹ Bu itibarla Gazzâlî, kati' olan nakli delillerde, nasih-mensuh yoksa teâruz tasavvur edilemeyeceğini söylemiştir.⁶¹² Yine ona göre kati' delillerde teâruz olmaz, sadece zanni delillerde olur.⁶¹³

Gazzâlî, iki fiil arasında da teâruz diye bir şey söz konusu olamayacağını zikretmiş ve şöyle demiştir: “*Çünkü iki eylem arasında gerçekleşen teâruz ya farklı zamanlarda veya ayrı şahıslar hakkındadır. Bu durumda birini vücuba, diğerini ise tahrime (haml) ederek*

⁶⁰⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 249-250. Yukarıda Gazzâlî'nin temas ettiği bilgilerden bir kısmının benzeri, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eserinde de yer almaktadır (detaylı bilgi için bk. Hatîb, *age*, II, 520-536).

⁶⁰⁹ Detaylı bilgi için bk. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 29, 34-35.

⁶¹⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 232.

⁶¹¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 476.

⁶¹² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 412, 472.

⁶¹³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 267.

ikisinin arasında cem yapmak mümkündür.”⁶¹⁴ Başka bir vesile ile Gazzâlî, aynı konu hakkında birbirine muhalif iki fiil Hz. Peygamber’den nakledilmişse ve (bu hadisleri nakleden) râviler de âdil iseler, korku namazında olduğu gibi, bunun (çözüm yolu) aşağıdaki gibi olacağını belirtmiştir. Söz konusu çözüm yolu şöyledir: “*Eğer fakihler iki uygulamanın da sahîh olduğunu söyleseler, fakat hangisinin daha efdal olduğu konusunda ihtilafa düşseler; (bize göre) efdal olanın üzerinde tevakkuf ederiz. Şayet herkes karşısında duran kişinin mezhebi/görüşü batıl/geçersiz olduğunu söylese, o zaman tevakkuf edilir ve tercih yapılmaz.*”⁶¹⁵ Bununla birlikte Gazzâlî, Hz. Peygamber’in fiilleri ile sözleri arasında da teâruz olabileceğini ve bu durumda cem ve diğer metotlara başvurulacağını belirtmiştir.⁶¹⁶

Bunun yanında Gazzâlî, icma ile sahîh hadis teâruz ettiğinde ne yapılacağı sorulduğunda ise iki şekilde cevap verilebileceğini belirtmiştir. Bunlardan biri: Böyle bir şey mümkün değildir. Çünkü Allah bu ümmeti hadise muarız olan bir şey üzerinde icma etmekten korumuştur. Diğeri ise icma yapan kişilere bakılır; icmaları üzerinde ısrarla dururlarsa, o zaman râvi bu rivâyeti başkasından işitmiş, fakat Hz. Peygamber’den işittiğini zannetmiş veya bu rivâyet nehs edilenler arasındadır; fakat râvi bunu işitmemiştir.⁶¹⁷

Gazzâlî, akli ile nakli delil arasındaki teâruz hakkında ise özetle şunları zikretmiştir: Nakli delil, akli delile muhalif ise ya mütevâtir olmadığı için sahîh değildir veyahut tevil edilebilecek bir mütevâtir haberdir. Bu durumda ise teâruz söz konusu olmaz. Akla muhalif olup da hata ve tevil edilme ihtimali bulunmayan mütevâtir bir nassın varlığı ise muhaldır. Çünkü akli delil, nesh ve devre dışı bırakılmayı kabul etmez.⁶¹⁸ Son olarak Gazzâlî’ye göre zaruret olmadığı sürece bir rivâyeti düşürmek (devre dışı bırakmak) caiz değildir.⁶¹⁹

Gazzâlî, birbirine teâruz eden iki kati’ delil arasında tercih söz konusu olamayacağını; bilakis tercihin ancak ve ancak iki zanni delil arasında cereyan edilebileceğini

⁶¹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 232.

⁶¹⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 150.

⁶¹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 233.

⁶¹⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 373-374.

⁶¹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 168.

⁶¹⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 172.

belirtmiştir.⁶²⁰ Bu itibarla şer’i konularda iki delil arasında teâruz olduğunda ehl-i hadise göre çözüm yolu şöyledir: Cem → nesh → tercih → tevakkuf; cumhura göre: cem → tercih → nesh → tevakkuf (Tesâkut); Hanfilere göre de nesh → tercih → cem → tasâkut (terk) şeklindedir.⁶²¹ Gazzâlî’ye göre ise ya cem mümkün veya memnudur. Cem olmuyorsa, delillerden birinin nasih, diğerinin ise mensûh olması lazımdır. Tarihleri bilinmiyorsa başka bir delile (tercihe) başvurulmalıdır. Bu da mümkün değilse, kişi istediği delili seçecektir (tahyîr).⁶²² Bir yerde ise Gazzâlî, iki zanni delil birbiri ile mukavemet ederse bir re’ye binaen tevakkufu gerekli göreceklerini belirtmiştir.⁶²³ Ancak genel olarak tahyîri tercih etmiştir.⁶²⁴ Dolayısıyla Gazzâlî, hadisler arasında görülen ihtilafın çözümü için sırasıyla cem → nesh → tercih → tahyîr sistemi takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla Gazzâlî’nin metodu daha çok muhaddislerinkine yakın olduğu söylenebilir.

1. Cem

Muteâriz rivâyetlerin çözümünde takip edilen en önemli metodlardan biri cem ve te’lif’tir. Cem yöntemi ihtilafın giderilmesinde muhaddislerin birinci sırada başvurduğu bir yoldur. Bu yöntem, tahsis, takyîd ve haml (tevcih) olmak üzere üç şekilde uygulanmaktadır.⁶²⁵ Gazzâlî ise cem yoluyla, muteâriz iki rivâyetin arasını bulmayı yukarıdaki yöntemlerden biraz farklı olarak ele almıştır. Onun çözüm yollarından biri umum husus açısından rivâyetleri ele almak; diğeri de haberlerden birini zahır manası güçlü (açık) olmakla birlikte te’vil (haml) etmek; üçüncüsü ise delilleri “umum husus min vech” yönünden değerlendirmektir.⁶²⁶ Görüldüğü üzere Gazzâlî takyîd metoduna temas etmemiştir. Ancak eserlerinde muteâriz olan hadisleri bu yöntemle de çözüme kavuşturmuştur. Bu itibarla bu örneklerden birkaçına burada yer verilecektir.

⁶²⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 472-473.

⁶²¹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s.181-182.

⁶²² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 169. Benzer bilgiler için bk. *Mustasfâ*, II, 476. Ancak söz konusu yerde Gazzâlî, “tahyîr”e yer vermemiştir.

⁶²³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 473.

⁶²⁴ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 448-449.

⁶²⁵ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 180; Özşenel, *Ebû Yûsuf’un Hadis Anlayışı*, s. 137.

⁶²⁶ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 169-170.

Gazzâlî, umum husus yöntemi ile ilgili “*Yağmur suyu ile sulanan (ürünlerde) onda bir (zekât) vardır*”⁶²⁷ ve “*beş veskten daha az olan (ürünlerde) zekât yoktur*”⁶²⁸ hadisleri nakletmiş ve birinci hadisin umûm ifade ettiğini; ikinci haberin ise onu tahsis ettiğini belirterek⁶²⁹ bu iki rivâyet arasındaki ihtilafı çözüme kavuşturmuştur.

Gazzâlî, “*Riba, ancak veresiye satışlarda vardır*”⁶³⁰ hadisinin sanki açık bir şekilde fazlalık ribasını (riba’l-fadlı) ortadan kaldırdığını (nefettiğini), yani riba’l-fadlı diye bir şeyin olmadığını; buna mukabil “*Buğday, duğday ile eşit olmalı*”⁶³¹ hadisi de açık bir şekilde fazlalık ribasını isbat etmekte olduğunu belirtmiştir. Bu iki hadisin çözümü için ise özetle şöyle demiştir: Bu rivâyetlerden birinin nâsîh, diğerinin ise mensûh yapılması mümkündür. Bunun yanında “*Riba, ancak veresiye satışlarda vardır*” sözünün, iki farklı cinsin hükmüne ilişkin özel bir soruya cevap olarak ya da özel bir ihtiyaca binaen söylenmiş olabileceği göz önüne alınarak iki farklı cins hakkında anlaşılması da mümkündür. Gazzâlî, bu şekilde te’vil edilmesi uzak dahi olsa, neshten daha evla olduğunu ifade etmiştir.⁶³²

Gazzâlî, “*Dinini değiştireni öldürün*”⁶³³ hadisinin kadınları da kapsadığını; “*Kadınları öldürmekten nehy edildim*”⁶³⁴ hadisi ise murted kadınları da ihata ettiğini belirterek aralarındaki teâruza işaret etmiştir.⁶³⁵ Ancak çözümüne dair herhangi bir şey zikretmemiştir. Şâfiî mezhebindeki fıkıh ile ilgili bazı eserlerde ise ikinci hadis daru’l-harb’te yaşayan ve Müslüman olmayan kadınlar ile takyîd edilmiştir.⁶³⁶

⁶²⁷ Buhârî, Zekât, 55.

⁶²⁸ Buhârî, Zekât, 56; Nesâî, Zekât, 18 (hadis no: 2471); İbn Mâce, Zekât, 6 (hadis no: 1794).

⁶²⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 169-172.

⁶³⁰ Müslim, Musâkât, 102, 104 (1596); Nesâî, Buyû’, 50 (hadis no: 4578).

⁶³¹ Müslim, Musâkât, 81 (1587); Tirmizî, Buyû’, 23 (hadis no: 1240).

⁶³² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 170; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 145.

⁶³³ Buhârî, Cihâd, 149; İstitâbetu’l-murtedîn, 2.

⁶³⁴ Buhârî, Cihâd, 148; Müslim, Cihâd, 25 (1744). Söz konu hadis, iki kaynakta da “نهي” lafzı yerine “نهي” kelimesi ile rivâyet edilmiştir.

⁶³⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 172.

⁶³⁶ Bk. Hatîb eş-Şirbinî, *Muğni’l-muhtâc*, IV, 139. Gazzâlî’nin furû-u fıkha dair eserlerinde ise bu iki rivâyet arasındaki teâruzun çözümünü ile ilgili herhangi bir şey tespit edilemedi.

Takyîd ile ilgili olduğu tespit edilen örneklerden biri kıraatın cehr-i ve haf-i okunmasının fazileti ile ilgili gelen rivâyetlerle alakalı olup Gazzâlî şu şekilde tahlil etmiştir: “Riya ve yapmacıktan korkan kişiler için sessiz kıraat daha faziletlidir. Riyaya bulaşmayacağından emin olanlar ve başkalarını da rahatsız etmeyenler için ise cehr-i kıraat daha faziletlidir.”⁶³⁷ Gazzâlî’nin takyîd metoduyla aralarında teâruz olan iki rivâyetin cem edilmesi ile ilgili getirdiği örneklerden biri de çarşıda yemek yemeyi yeren ve herhangi bir beis görmeyen rivâyetler arasında yaptığı şu değerlendirmedir: “Bazılar için çarşıda yemek yemek tevazuun işareti ve başkalarına külfet olmamaktır. Dolayısıyla bu açıdan güzeldir. Bazılarının kişiliğini zedelediği için ise onlara mekruhtur. Bu da bölgelere ve şahıslara göre farklılık arz eder. Dolayısıyla işine ve mürüvvetine uygun olmayan kişiler için mekruh; işine ve durumuna göre uygun olan şahıslar içinse tevazu sayılır.”⁶³⁸ Gazzâlî’nin *İhyâ*’da zikrettiği örneklerden biri de Hz. Peygamber’in “*ayakta su içmeyi nehyettiği*”⁶³⁹ rivâyet ile Hz. Peygamber’in “*ayakta su içtiğini*”⁶⁴⁰ dile getiren hadistir. Aralarını ise şu şekilde cem etmiştir: “Ayakta su içtiğini ifade eden rivâyet, bir özürden dolayı vuku bulmuş olabilir.”⁶⁴¹ Bu itibarla Gazzâlî’nin burada, takyîd metodu ile vuku bulunan teâruzu çözüme kavuşturduğunu söylenebilir.

2. Nesh

Gazzâlî, sözlükte kaldırmak ve izale etmek gibi anlamlara gelen neshi, “daha önceki bir hitab/emir ile var olan bir hükmün, aynı anda olmamak kaydıyla yeni bir hitab ile kaldırılmasıdır” şeklinde tarif etmiştir.⁶⁴² Ona göre, bir neshin geçerli olabilmesi için dört şart gerekir. Bunlardan biri, nesh edilen (vecibe) şer’i bir hüküm olmalıdır. Diğeri de nesh, hitab ile olmalıdır. Örneğin mükellefin ölümüyle ondan hükmün kaldırılması nesh değildir. Üçüncüsü de hükmü kaldırılan hitab, “vaktin girmesiyle hükmü zail olan” şeklinde belli bir

⁶³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 627.

⁶³⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 849.

⁶³⁹ Müslim, Eşribe, 115 (2025).

⁶⁴⁰ Buhârî, Eşribe, 16; Müslim, Eşribe, 117 (2027). Ancak Müslim’in naklettiği rivâyetlerde, Hz. Peygamber’in zenzem suyunu ayakta içtiği kaydı bulunmaktadır. Buhârî ise hem mutlak olarak, hem de zenzem suyu ile irtibatlandırarak Hz. Peygamber’in ayakta su içtiği şeklindeki iki rivâyete de yer vermiştir.

⁶⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 822.

⁶⁴² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 207.

zamana mukayyed olmamalıdır. Sonuncusu ise nâsih mensûhtan muterâhi olmalıdır.⁶⁴³ Yani iki hitab arasında belli bir süre geçmelidir. Gazzâlî, yeni hitabın uygulamaya geçmesinin ise şart olmadığını dile getirmiştir.⁶⁴⁴

Ayrıca Gazzâlî, neshin “tahsîs”den beş açıdan farklı olduğunu söylemiştir. Söz konusu farklılıklardan biri nesihte belli bir süre geçmesi (terâhi) şarttır. Tahsîste ise hükmünü kısıtladığı şey ile aynı anda vuku bulması caizdir. İkincisi muhatabı tek kişi olan emirde tahsîs olmaz, fakat nesihten olabilir. Üçüncüsü nesihten, hitab ve sözle olmalı; tahsîs ise akli delil, karineler ve diğer sem’î deliller ile de olabilir. Dördüncüsü de nâsih, mensûhun delaletini gelecek zaman açısından tamamen iptal eder. Tahsîs ise tahsîsin altına giren lafzın delaletini, ihtilafı olmakla birlikte, hakikaten veya mecazen kaldırmaz, devam eder. Sonuncusu ise kesin olan bir şeyin neshi, sadece kendisi gibi kati olan bir şeyle caizdir. Buna mukabil aslı kesin olan bir umumun tahsîsi kıyas, haber-i vâhid ve diğer deliller ile caizdir.⁶⁴⁵ Bununla birlikte Gazzâlî, Kur’ân veya mütevâtir haber ile sabit olan bir hükmün, haber-i vâhid ile kaldırılmayacağı konusunda sahâbenin icmâ olduğunu⁶⁴⁶ ve âhâd haberle mütevâtirin neshi caiz olmadığını beyan etmiştir.” Ancak Gazzâlî, haber-i vâhidin haber-i vâhidle ve mütevâtir haber ile neshinin caiz olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre nâsih ve mensûhun iki kat’i delil olması şart değildir.⁶⁴⁷

Bunun yanında Gazzâlî, İmam Şâfiî ve Şâfiîlerin çoğunluğunun aksine⁶⁴⁸ Kur’ân ile sünnetin birbirini nesh edebileceğini savunmuştur. Nedenini de özetle şöyle açıklamıştır: Kur’ân’daki bir hükmün Kur’ân ile nesh edilmesi şart değil, bilakis Hz. Peygamber vasıtasıyla Kur’ân’dan olmayan bir vahiyle de gerçekleştirilebilir. Sonuçta/çünkü her iki durumda da nâsih Allah’tır.⁶⁴⁹ Gazzâlî, Kitap ve sünnetin hilafına gerçekleşen icmâm ise neshin vuku bulduğuna dair kesin bir delil olduğunu, zira ümmetin hata üzerine icmâ

⁶⁴³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 231-232.

⁶⁴⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 215.

⁶⁴⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 212.

⁶⁴⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 240.

⁶⁴⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 232-233.

⁶⁴⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 232 (dp), 237.

⁶⁴⁹ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 236-238.

etmeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁵⁰ Bununla birlikte Gazzâlî, sahâbenin sözüyle neshin gerçekleşmeyeceğini belirtmiştir.⁶⁵¹ Ayrıca neshin tespiti sadece nakli deliller ile olacağını beyan etmiştir.⁶⁵² Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre akli deliller, nesihte referans olamazlar.

Gazzâlî, Kur'ân'ın sünnet ile sabit olan hükmü neshettiğine dair getirdiği örneklerden biri, sünnetle sabit olan aşure orucunun Ramazan orucu ile kaldırılmasıdır.⁶⁵³ Sünnetin Kur'ân ile sabit olan hükmü neshettiğine yönelik zikrettiği örneklerden biri ise şöyledir: “Hz. Peygamber’in “Allah, o kadınlar için çözüm getirdi; bekâr erkek, bekâr kadın ile zina ederse yüz sopa ve bir yıl sürgün”⁶⁵⁴ sözü, “**O kadınlar, ölünceye kadar evlerde hapsedin**” (Nisâ, 4/15) âyetini neshetmiştir.” Ancak Gazzâlî, bu konunun incelemeye ve tartışmaya açık olduğunu da belirtmiştir.⁶⁵⁵

3. Tercih

Gazzâlî'nin ihtilafı gidermede başvurduğu yollardan biri de tercihtir. “*Tercih lügatta; meylettirmek, galip getirmek veya denk olan iki şeyden birinin üstün olduğunu ortaya çıkartmaktır.*” İstilahta ise “*teâruz halindeki hadislerden birinde bulunan ve onu ötekine üstün tutmayı gerektiren bir meziyet ortaya koymak ve kabullenmek, ötekini de terk etmektir.*”⁶⁵⁶

Gazzâlî, tercihin sadece iki zanni delil arasında yapılabileceğini belirtmiş⁶⁵⁷ ve tercih ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunarak şöyle demiştir: “Selefîn bazı haberleri, râvilerin bilgisi, sayıca çokluğu, adaletleri ve konularının yüksek oluşu gibi nedenlerle kuvvetli zann hâsıl olması sebebiyle bir kısım rivâyetlere tercih ettikleri bilinen bir şeydir.”⁶⁵⁸ Ayrıca Gazzâlî, bir rivâyetin râvisinin doğruluğu ve sahîhliği sebebiyle bize göre kuvvet bulduğunu; buna mukabil bir haberin metnindeki tutarsızlık (ıztırâb), senedindeki zayıflık veya sened ve

⁶⁵⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 471.

⁶⁵¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 243.

⁶⁵² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 244.

⁶⁵³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 236.

⁶⁵⁴ Müslim, *Hudûd*, 12 (1690).

⁶⁵⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 237; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), I, 187.

⁶⁵⁶ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar*, s. 220-221.

⁶⁵⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 472.

⁶⁵⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 474; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 382.

metne bağı olmayan dış bir etken sebebiyle zayıf sayıldığını belirtmiştir.⁶⁵⁹ Bu itibarla Gazzâlî, *Mustasfâ*'da tercih sebeplerini sened ve metne bağı olan ve dış bir etken sebebiyle olan şekilde iki kısma ayırmıştır. Ayrıca tercih sebebi zannedilip de tercih sebebi olmayan etkenleri de zikretmiştir. Bunun yanında *Mustasfâ*'daki gibi detaylı olmasa da *Menhûl*'de de tercih sebeplerine temas etmiştir. Ayrıca eserlerinin satır aralarında zikrettiği veya ima ettiği nedenler de bulunmaktadır.

Dolayısıyla burada Gazzâlî'nin eserlerinde tespit edilen ve ona göre tercih sebebi sayılan etkenler, senede, metne ve harici bir faktöre bağı olanlar şeklinde üç başlık altında ele alınacaktır. Ayrıca Gazzâlî'ye göre tercih sebebi olmayan etkenler de ayrı bir başlık altında incelenecektir. Ancak bazen Gazzâlî'nin bir başlık altında naklettiği tercih sebepleri, bazı çalışmalarda farklı kategoride kaydedilmektedir. Bu şekilde olanlara da temas edilecektir.⁶⁶⁰

a. Senede Bağı Tercih Sebepleri

Bir hadisle amel edilebilmesi için öncelikle senedinin sağlam olması hasebiyle senede bağı tercih sebepleri ilk sırada kaydedildi. Burada râvinin halleri ve rivâyetleri alma şekilleri gibi temel kıstaslar esas alınarak tercih sebepleri zikredilecektir.

1. Senedin muztarib olması: Aralarında teâruz olan rivâyetlerden birinin senedindeki râvilerin isimleri, sıfatları ve özellikleri, ayırt edilemeyecek kadar, zayıf olan şahısların isimleri ve sıfatları ile karıştırılmış olsa bu şekilde olmayan rivâyet, buna tercih edilir.⁶⁶¹

2. Daha çok müteyakkız olan ve az hata yapan râvinin rivâyeti, diğerine tercih edilir. Ayrıca insanlar nezdinde bu özellikte olan kişinin rivâyetine güven daha fazladır.⁶⁶²

3. Daha adil, daha güvenilir, daha zabt sahibi, daha uyanık ve daha araştırmacı olan râvinin rivâyeti, diğerine tercih edilir.⁶⁶³ Çünkü güvenilirlik hadislerin en temel

⁶⁵⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 476; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 383.

⁶⁶⁰ Aşağıda kaydedilen tercih sebeplerinin tertibi ve bazı maddelerin Tercümesi için şu çalışmalardan yararlanmıştır. İsmail L. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s. 226-244; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, s. 365-408; Gazzâlî, *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Yunus Apaydın), II, 383-388; Mehmet Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum*, s. 33-36.

⁶⁶¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁶² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁶³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478. Gazzâlî, *Menhûl*'de de bu maddeye kısaca değinmiştir (bk. s. 280).

dayanağıdır.⁶⁶⁴ Aslında bu sebep, bir önceki ile aynı sayılır. Ancak Gazzâlî, iki ayrı madde halinde zikrettiği için burada da farklı olarak kaydedildi.

4. Birçok kişi tarafından nakledilen haber, (az kişinin rivâyet ettiği hadise) tercih edilir. Çünkü çokluk zannı güçlendirir. Ancak bazen çok uyanık ve zabt sahibi olması hasebiyle bir adil haddi zatında, iki adilden daha makbul olabiliyor. Bu durumda müctehid, zannına galip gelen rivâyete itimat edecektir.⁶⁶⁵

5. Güvenilir olan kişinin sözü, sayıca daha çok olan kişilerin kavline tercih edilir. Gazzâlî, tevâtüre daha yakın olduğu için bazılarının sayıca çok olan kişilerin sözünü tercih ettiklerini belirtmiş ve şöyle demiştir: “Biz biliyoruz ki sahâbe Hz. Ebû Bekir’in sözünü Ma’kal b. Yesâr, Ma’kal b. Sinân ve benzerlerinin sözüne tercih etmişlerdir.”⁶⁶⁶ Aslında Gazzâlî bu tercih sebebine de bir önceki maddenin içinde kısaca temas etmiştir.

6. Bazen kendisine mutlak cerh (sebebi zikredilmeyen cerh) isabet etmeyen kişinin rivâyeti, bu şekilde olan râvinin rivâyetine tercih edilir.⁶⁶⁷

7. Hz. Peygamber’den işittim “سمعت النبي عليه السلام” şeklinde rivâyet eden kişinin hadisi, “bana bunları yazdı” “كتب اليّ بكذا” lafzıyla nakleden şahsın rivâyetine tercih edilir. Çünkü kitabette tashîf ve tahrîf daha fazla vuku olur.⁶⁶⁸

8. Olayla ilişkisi bulunan kişinin rivâyeti, bu durumda olmayan şahsın haberine tercih edilir. Örneğin Hz. Meymûne’nin “Hz. Peygamber benimle evlendiğinde biz helaldik (ihramlı değildik)”⁶⁶⁹ rivâyeti, İbn Abbâs’ın “Hz. Peygamber, Hz. Meymûne ile ihramlı iken evlendi”⁶⁷⁰ rivâyetine tercih edilir.⁶⁷¹

9. Rivâyetinde teâruz olmayan kişinin hadisi, rivâyetleri arasında teâruz bulunan şahsın rivâyetine tercih edilir. Çünkü rivâyetleri arasında teâruz bulunan kişinin haberleri sakıt olur.⁶⁷²

⁶⁶⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 280.

⁶⁶⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 479. Gazzâlî, *Menhûl*’de de bu maddeye kısaca değinmiştir (bk. s. 280).

⁶⁶⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 280.

⁶⁶⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 176.

⁶⁶⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁶⁹ Müslim, Nikâh, 48 (1411); Ebû Dâvûd, Menâsik/Hac, 38 (hadis no: 1843).

⁶⁷⁰ Buhârî, Nikâh, 30; Müslim, Nikâh, 47 (1410).

⁶⁷¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁷² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478.

10. Nass ve söz ile Hz. Peygamber'e nispet edilen rivâyet, ictihat ile izafe edilene tercih edilir.⁶⁷³ Yani kavli hadis, takrirî rivâyete tercih edilir.

11. Bir râvi, nakil ehli arasında yaygın olarak bilinen meşhur bir kıssanın, geneli hakkında değil de ayrıntıları hakkında farklı bilgiler veriyorsa, bu durumda çok kişi tarafından nakledilen haber tercih edilmelidir.⁶⁷⁴

12. Merfû olduğunda ittifak olunan rivâyet, merfû veya mevkûf olma ihtimali olana tercih edilir.⁶⁷⁵

b. Metne Bağlı Tercih Sebepleri

1. Metninde ihtilaf ve ıztırâb olmayan rivâyet, diğerine tercih edilir. Ayrıca lafzın ıztırâbı yanında anlamdaki ıztırab ilave edilince, bu haber Hz. Peygamber'in sözü olmaktan iyice uzaklaşır. Bu durum artık haberin zayıflığına ve râvinin rivâyetinde mütesahil olduğuna delâlet eder.⁶⁷⁶

2. Müstakil bir anlam ifade eden haber, birtakım eklemeler veya hazifler/düşürmeler takdir edilmeden anlaşılmayan rivâyete tercih edilir.⁶⁷⁷

3. Hass olan rivâyet, amm olana tercih edilir.⁶⁷⁸

4. Olayın vuku bulduğu zaman veya mekâna bakarak hangisinin daha sonra ortaya çıktığı tahmininde bulunarak muahhar olan tercih edilir. Ayrıca Gazzâlî, başka bir tercih yöntemi bulunmadığında bu metoda başvurulması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷⁹

c. Harici Faktörlere Bağlı Tercih Sebepleri

Gazzâlî, sened ve metnin dışında bazı harici faktörlerin de tercih sebebi olduğunu zikretmiştir. Konuyla ilgili Gazzâlî'nin eserlerinde aşağıdaki tercih sebepleri tespit edilmiştir.

1. Kur'an'ın zahiri ile desteklenen rivâyet, bu şekilde olmayan habere tercih edilir. Örneğin Hz. Peygamber'in "hac ve umre farzdırlar ve hangisi ile başlasan (ibadetin

⁶⁷³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478.

⁶⁷⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁷⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 477.

⁶⁷⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 476-477.

⁶⁷⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 479.

⁶⁷⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 479.

⁶⁷⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 279-280.

geçerliği konusunda) senin için herhangi bir zararı yoktur (ibadetin sahihtir)”⁶⁸⁰ sözü, Allah’ın “Haccı ve umreyi tamamlayın”⁶⁸¹ kavli ile desteklenmektedir. Şüphe yok ki Allah’ın bir arada zikrettiği, onların (muhtemelen Hanefileri kastetmiş) Hz. Peygamber’in “*Hac cihattır. Umre ise tetavvu’dur*”⁶⁸² hadisine takdim edilir. Ancak Gazzâlî, burada hadise göre değil de âyetin zahirine göre amel etmiş ve âyette geçen emir sığası (وَأْتُوا) vücut için olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸³

2. Haberlerden biri ile amel etmenin gerekliliğine Kur’ân, icmâ, mütevâtir olan nass veya akli bir delil şهادet ediyorsa, o rivâyet tercih edilir. Gazzâlî, devamında özetle şöyle demiştir: Denirse ki: Bu durum, o haberin kesin doğru olduğuna bir delildir. Biz de deriz ki: Hayır kesin delil değildir. Bilakis birisinin Hz. Peygamber adına Kur’ân’a veya icmaa uygun düşen bir yalanı rivâyette bulunması ve Hz. Peygamber’den semai olmadığı halde duydum diye rivâyet etmesi tasavvur edilebilir. Ayrıca ümmetin bu amelinin dayanağı başka bir delil de olabilir.⁶⁸⁴ Gazzâlî, bu sebebi sened ve metne bağlı olanlar arasında zikretmiştir. Bu madde, *Mustasfâ*’da 14. sırada yer alır.

3. Sahâbenin uygulaması ile desteklenen rivâyet diğerine tercih edilir. Bununla birlikte Gazzâlî, sahâbenin uygulaması, mutlak olarak hadise takdim edilmeyeceğini belirtmiştir. Fakat kesin olarak hadisin ashâba ulaştığı biliniyorsa ve buna rağmen hadise göre amel etmemişlerse o zaman biz de bu rivâyeti terk ederiz ve ashâb hakkında olumsuz düşünmeyeceğiz şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.⁶⁸⁵

4. Ümmetin, iki haberden birisi ile amel ettiği rivâyet tercih edilir.⁶⁸⁶ Gazzâlî, bu sebebi sened ve metne bağlı olanlar arasında zikretmiştir. *Mustasfâ*’da 13. sırada yer alır.

5. Tâbiînin uygulaması ile desteklenen rivâyet diğerine tercih edilir. Gazzâlî, kendi nezdinde tâbiînin de sahâbi gibi olduğunu söylemiştir.⁶⁸⁷

⁶⁸⁰ Söz konusu rivâyet kaynaklarda merfû olarak tespit edilmedi. Bu haber hadis kaynaklarında tespit edildiğine göre İbn Abbâs’ın sözü olarak kaydedilmiştir (bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 298, 299 (hadis no: 13824, 13830).

⁶⁸¹ Bakara, 2/196.

⁶⁸² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296 (hadis no: 13811); İbn Mâce, *Menâsik*, 44 (hadis no: 2989); Beyhakî, *Sünenü ’l-kübrâ*, IV, 569.

⁶⁸³ Bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 281.

⁶⁸⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478-479.

⁶⁸⁵ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 280.

⁶⁸⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478.

6. Medine ehlinin ameline uygun olan rivâyet tercih edilir. Gazzâlî, her ne kadar Medine ehlinin ameli ile hüccet ve icma olamayacağını söylese de onların uygulamalarını tercih sebepleri arasında zikretmiştir.⁶⁸⁸ Gazzâlî, bu sebebi sened ve metne bağlı olanlar arasında zikretmiştir. *Mustasfâ*'da 11. sırada yer alır.

7. Rivâyeti, başkalarının mursal olarak naklettiği habere muvafık olan, tercih edilir.⁶⁸⁹ *Mustasfâ*'da 12. sırada yer alır.

8. Haberin hangi bağlamda kullanıldığını göz önünde bulundurmamak harici bir tercih sebebidir. Örneğin “*Velisiz nikâh olmaz*”⁶⁹⁰ hadisi ile “*Dul kadın, kendisi hakkında velisinden daha fazla hak sahibidir*”⁶⁹¹ haberi böyledir. Gazzâlî, “ikinci hadisteki ifade her ne kadar hem izin hem de akit yapmayı içine almakta ise de, biz bu hadisi, dul kadının, akit hususunda değil, izin hususunda velisinden daha fazla hak sahibi olduğuna hamlederiz” şeklinde yorumlamıştır. “*Velisiz nikâh olmaz*” hadisi için ise şöyle demiştir. “Onlar (Hanefîler), bizim haberimizi (birinci hadisi), büyük kız hususunda da tartışma olduğu halde, küçük kıza, cariyeye veya denk olmayan biriyle evlenmeye hamletmişler ve (bu şekilde) bizim hadisimizi, tartışmanın (konunun) dışına çekmişlerdir. Biz ise her iki haberi de büyük kız hakkında da kullanmaktayız. Çünkü lafız, bu tevili (izne tevil etmeyi) yadırgamaz. Bilakis lafzın her ikisine de ihtimali vardır. Fakat hadisimizi (birinci hadisi), küçük kıza ve cariyeye indirgemek uzak (bir ihtimaldir).”⁶⁹² Dolayısıyla Gazzâlî, Şâfîiler gibi birinci hadisi esas alıp, ikinci rivâyete tercih etmiştir. Aslında burada, Gazzâlî'nin tercihten ziyade iki rivâyetin aralarını bir nevi bulduğunu denilebilir.

9. İki haberden birisi sahâbenin mertebesini düşürüyorsa diğeri tercih edilir.⁶⁹³

10. Kıyas ile desteklenen haber, böyle olmayan rivâyete tercih edilir.⁶⁹⁴

11. Özel oluşunda ittifak olan rivâyet, hass oluşunda ihtilaf olana tercih edilir.⁶⁹⁵

⁶⁸⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 281.

⁶⁸⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478.

⁶⁸⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 478.

⁶⁹⁰ İbn Mâce, Nikâh, 15 (hadis no: 1880, 1881); Ebû Dâvûd, Nikâh, 18-19 (hadis no 2085); Tirmizî, Nikâh, 14 (hadis no: 1101).

⁶⁹¹ Müslim, Nikâh, 66 (1421); Ebû Dâvûd, Nikâh, 26 (hadis no: 2098); Tirmizî, Nikâh, 17 (hadis no: 1108).

⁶⁹² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 480.

⁶⁹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 480.

⁶⁹⁴ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 281.

⁶⁹⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 480.

12. Rivâyetlerden biri ihtilaflı olan bir hükmü beyan ediyorsa, böyle beyan niteliği taşımayan habere tercih edilir. Örneğin, Hz. Peygamber'in "*Hangi deri olursa olsun tabaklanınca temizlenir*"⁶⁹⁶ hadisi, Onun (s.a.) "yırtıcı hayvanların derisinin yaygı olarak kullanılmasını yasaklayan"⁶⁹⁷ hadisine tercih edilir. Zira bu ikinci rivâyet necaset ve taharetin beyanı için sevk edilmiş değildir. Hz. Peygamber kibir gerekçesiyle veya bizim bilmediğimiz bir hikmet gereği bu derilerin yaygı olarak kullanılmasını yasaklamış olabilir.⁶⁹⁸

13. İki haberden birinin hükümde tesiri bulunan bir şeyin ispatını içermesi: Bu sebeple Hz. Âişe, İbn Ömer ve İbn Abbas'ın "Berîre, bir kölenin nikâhı altında iken azat edilmiştir"⁶⁹⁹ şeklindeki rivâyetleri; "Berîre, bir hürün nikâhı altında iken azat edilmiştir."⁷⁰⁰ rivâyetine tercih edilmiştir. Zira köleliğin seçme hususundaki zararının tesiri zahir olmuştur ve bu (hüküm), hür hakkında cari değildir.⁷⁰¹ Gazzâlî, söz konusu hadisin ilavesi sayılan Hz. Peygamber'in Berîre hakkında "*özgürlüğe kavuştun, (evlilik için) dilediğini seç*"⁷⁰² rivâyeti ile ilgili ise şöyle demiştir: "Hadis ehli, bu rivâyetin reddi üzerinde icmâ etmişler ve biz bu hadisi kabul etmeyiz. Ancak Gazzâlî, metin yönünde söz konusu rivâyet hakkında yapılan bazı yorumları naklettikten sonra şöyle demiştir: "Şayet hadis sahîh ise illete işaret etmesi açıktır ve bunu inkâr etmek mümkün değildir."⁷⁰³ Söz konusu kadınla ilgili mesele başta *Sahîhayn* olmak üzere hemen hemen bütün hadis kitaplarında yer verilmektedir. Rivâyetler arasındaki

⁶⁹⁶ İbn Mâce, Libâs, 25 (hadis no: 3609); Tirmizî, Libâs, 7 (hadis no: 1728); Nesâî, el-Fer'u ve'l-Atîre, 4 (hadis no: 4238).

⁶⁹⁷ Ebû Dâvûd, Libâs, 40 (hadis no: 4132); Tirmizî, Libâs, 31 (hadis no: 1771); Nesâî, el-Fer'u ve'l-Atîre, 7 (hadis no: 4250).

⁶⁹⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 480.

⁶⁹⁹ Ebû Dâvûd, Talâk, 20-21 (hadis no: 2236); Tirmizî, er-Ridâ', 7 (hadis no: 1154). Söz konusu kaynaklarda bu rivâyet aynı lafızlarla değil, belki aynı anlamı ifade eden lafızlarla nakledilmektedir.

⁷⁰⁰ Nesâî, Zekât, 99 (hadis no: 2612); Tirmizî, er-Ridâ', 7 (hadis no: 1155);

⁷⁰¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 480-481. Mâlik ve Şâfiî birinci rivâyete göre hareket edip, "hür bir kişi, bir cariyeyi azad ederse onun için geri dönme (hıyâr) hakkı yoktur" demişlerdir. Sevri ve Hanefiler ise ikinci rivâyete göre amel edip, rucu etme hakkı olduğunu söylemişlerdir (bk. *Mustasfâ*, II, 481 [dp]).

⁷⁰² Dârekutnî, *Sünen*, III, 288 (hadis no: 163 [3697]); Ahmed, *Müsned*, I, 215. Söz konusu kaynaklardaki rivayet, daha uzun ve biraz farklı lafızlarla nakledilmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir, isnadı sahîh olduğunu belirtmiştir (bk. *Müsned*, II, 424 [dp]). Söz konusu haberi Gazzâlî'nin getirdiği lafızlarla İbn Abdilber ve hocası Cüveynî de eserlerinde nakletmişlerdir (bk. İbn Abdilber, *İstizkâr*, XVII, 67; Cüveynî, *Burhân*, II, 533). Metnin Arapçası şöyledir: "ملكك نفسك فاحتاري".

⁷⁰³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 229-230. Hadisin hükmü hakkında Gazzâlî'nin hocası da benzer şeyler dile getirerek şöyle demiştir: "Muhaddisler bu lafzı tanımadıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla bu haberi nakledenlere düşen görev, onu tashih etmektir." (bk. Cüveynî, *Burhân*, II, 533).

en temel farklılık ise Berîre azad edildiğinde nikâhı altında bulunduğu kişinin hür veya köle olduğu ile ilgilidir.

14. Gazzâlî'ye göre *Sahîhayn*'de yer alan rivâyetler de tercih sebebi olduğunu söylenebilir. Örneğin Gazzâlî, sürme ile ilgili iki farklı rivâyete yer vermiş ve bir rivâyet için şöyle demiştir: “Bu haber *Sahîh*'de nakledilmiş ve daha evlâdır.”⁷⁰⁴

d. Tercih Sebebi Olmayan Etkenler

Genel olarak kaynaklarda, “tercih sebebi olmayan etkenler” vb. şekillerde başlık açılmaz. Bunlar, daha çok tercih sebebi olanlar arasında zikredilir ve akebinde söz konusu maddenin tercih sebebi olmasının uygun olmadığını ifade edilir. Gazzâlî ise *Mustasfâ*'da tercih sebebi zannedilip de tercih sebebi olmayan etkenler için de ayrı başlık açmış ve altı madde halinde zikretmiştir.

1. Râvilerden birinin kendi rivâyetiyle amel etmesi, diğerinin ise amel etmemesi ya da ümmetin veya imamların bir kısmının, iki haberden birinin mucebi ile amel etmesi tercih sebebi değildir. Gazzâlî, kendisiyle amel edilen ve amel edilmeyen haberlerin eşit olduklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte daha önce değindiği gibi Gazzâlî, sahâbe ve tâbiînün uygulaması ile desteklenen rivâyetin, bu şekilde olmayana tercih edileceğini belirtmiştir.

2. İki haberden birinin garib olup, usule (genel ilkelere) benzememesi tercih sebebi değildir. Örneğin, (namazda) kahkaha (ile gülmek namazı bozar) ve atın bir gözüne (zarar verilmesi halinde) onun değerinin dörtte bir oranında (diyet ödenmesi gerekir) ile ilgili hadisler böyledir. Ancak Gazzâlî, bu tür rivâyetler, şâyet sahîh iseler, usule muvafık olan haberlerden geri kalmayacaklarını belirtmiştir. Nedenini de şöyle açıklamıştır: “Çünkü Şâri, ğarîb ile de mel'ûf (insana hoş gelen şeyler) ile de mükellefiyet yükleyebilir.”

3. Her ne kadar ceza, şüphe ile düşse de, haddi düşüren haber, cezayı gerektiren rivâyete takdim edilemez.

⁷⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 328. Irâkî ise söz konusu rivâyetin *Sahîh*'de değil de Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçtiğini belirtmiştir (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 328 [dp]; Tirmizî, Tıb, 9 [hadis no: 2048]). Irâkî'nin de belirttiği gibi bu haber veya bu anlamda olan her hangi bir rivâyet *Sahîhayn*'de tespit edilemedi.

4. Hz. Peygamber'in fiili ile ilgili biri müspet, diğeri ise menfi iki haber rivâyet edilse, bu fiilin iki ayrı durumda vukua gelmiş olması ve dolayısıyla aralarında teâruz bulunmaması ihtimali sebebiyle bu haberlerden biri, diğesine tercih edilmez.

5. İki haberden biri kölenin azat olduğunu, diğeri ise ıtkın olmadığını belirtiyorsa, biri diğesine takdim edilmez.

6. Haram kılıcı (muharrim) haber, bazılarının zannettiği gibi, mubah kılıcı rivâyete tercih edilemez. Çünkü her ikisi de birer hüküm olup, bu iki hususta râvinin doğruluğu bir çizgidedir/eşittir.⁷⁰⁵

7. Herhangi bir mezhebe bakarak bir hadis tercih edilmez.⁷⁰⁶

Özetle Gazzâlî de eserlerinde birçok âlim gibi sünnetin hücciyeti ile dindeki yeri, mütevâtir ile Âhâd haber, mürsel/munkatı' ile uydurma rivâyetler, cerh-ta'dîl ve makbûl-merdûd haberler gibi meselelere değinmiştir. Bütün bu bilgilerden hareketle ve o günün şartlarına göre Gazzâlî'nin hadis usûlüne vukufiyetinin az olmadığını söylemek mümkündür. Çünkü onun yaşadığı devirde sistematik olarak hadis usûlü çalışmaları yok denecek kadar az idiler. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Gazzâlî'nin özellikle *Mustasfâ* ve *Menhûl* adlı eserlerinde hadis ilmi ile ilgili değindiği konuların çoğu hocası Cüveynî'nin *el-Burhân* adlı eserinde de yer almaktadırlar. Fakat Gazzâlî, söz konusu konuları daha sistematik ve daha güzel bir şekilde delillendirmeler yaparak işlemiş ve başka kitaplardan da istifade etmiştir.

⁷⁰⁵ Buraya kadar zikredilen ve tercih sebebi olmayan etkenler için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 481-482; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 387-388.

⁷⁰⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 283.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS TENKİD VE RİVÂYET METODU

Ashâb başta olmak üzere her devirde âlimler kendine has veya genel bazı metodlarla hadisleri rivâyet ve tenkid etmişlerdir. Bu itibarla bu bölümde Gazzâlî'nin hadisleri naklederken ne gibi rivâyet lafızları kullandığı ve sened ile metin açısından yaptığı tenkidler tespit edilerek değerlendirilecektir. Ayrıca eserlerinde belirttiği kaynaklar ve şahıslar hakkında yaptığı açıklamalar da tespit edilecektir. Bunun yanında Gazzâlî'nin eserleri üzerine yapılan tahrir çalışmaları esas alınarak, sıhhat bakımından kitaplarındaki rivâyetlerin durumları hakkında genel bir değerlendirmede bulunacaktır.

I. RİVÂYET NAKLETME USULÜ

Gazzâlî'nin eserlerinde, kendisinden başlamak üzere Hz. Peygamber'e varacak kadar herhangi bir isnad zinciri tespit edilememiştir. Ayrıca genel olarak râvinin ismini bile ne senedin başında ne de sonunda zikretmez. O, *İhyâ* adlı eseri başta olmak üzere kitaplarındaki hadisleri daha çok

“قال صلى الله عليه وسلم” = “Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştu”,

“قوله صلى الله عليه وسلم” = “Hz. Peygamber'in (s.a.) sözü”,

“في الخبر” = “haberde/hadiste”,

“في الحديث” = “hadiste” vb. eda sığıları ile nakletmiştir.

Bazen ise rivâyetleri “في الخبر المشهور” = “meşhur/yaygın olan haberde”, “في الحديث المشهور” = “meşhur olan hadiste” ve “وروي أيضا موقوفا على أبي الدرداء” = “Ebû Derdâ üzerine mefkûf olarak da rivâyet edilmiştir” gibi ifadelerle nakletmiştir.⁷⁰⁷ Ayrıca Gazzâlî, diğer peygamberlerden

⁷⁰⁷ Gazzâlî'nin eserlerinde kullandığı rivâyet lafızları şunlardır:

في الحديث، ورد في الحديث، في حديث آخر، روى في الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم، في الخبر المشهور، في بعض الأخبار، ورد في الأخبار، ورد في أخبار كثيرة، ورد في الخبر، ورد في الخبر عن سيد البشر، في الخبر، ورد به الخبر، في خبر آخر، روي في الخبر، روى في الخبر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، في الخبر عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال نبينا صلى الله عليه وسلم، قال النبي صلى الله عليه وسلم، عن النبي صلى الله عليه وسلم، ذكره النبي صلى الله عليه وسلم، أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، نعى رسول الله صلى الله عليه وسلم، قول رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقال صلى الله عليه وسلم، قال صلى الله عليه وسلم فيما رواه عبد الله بن عمرو بن العاص، ورد الأمر، في خبر من طريق أهل البيت، ويروي عن نبينا وعن المسيح عليهما السلام، أو ما سمعت قول سيد الأنبياء، وردت السنة، بلغنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال، قال الحسن رحمه الله بلغني أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لأصحابه، فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان من دعائه صلى الله عليه وسلم، وفي حديث عائشة

gelen rivâyetleri “قال” = “söyledi” lafzı ile sevk ettiğinde, hemen akabinde getirdiği merfû hadisleri ise genellikle “قال نبينا صلى الله عليه وسلم” = “Peygamberimiz s.a. buyurmuştur” şeklinde rivâyette bulunur.⁷⁰⁸ Zaman zaman “في خبر من طريق أهل البيت” = “ehl-i bey yoluyla gelen bir haberde” şeklinde ehl-i beyt tarıkıyla alınan hadislere de işaret etmiştir.⁷⁰⁹

Gazzâlî, eserlerinde Kudsî hadislere de temas etmiş ve söz konusu rivâyetlerin bir kısmı için aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

قال تعالى فيما روى عنه نبينا صلى الله عليه وسلم = “Allah Teâlâ, Peygamberimizin s.a. kendisinden naklettiğine göre şöyle buyurmuştur”

قال تعالى فيما أخبر عنه نبينا صلى الله عليه وسلم = “Allah Teâlâ, Peygamberimizin s.a. kendisinden haber verdiği göre şöyle buyurmuştur”

وفي الخبر قال الله تعالى = “Haberde Allah Teâlâ şöyle buyurdu”

بقوله عليه الصلاة والسلام عن الله تعالى = “Peygamber’in s.a., Allah’tan naklettiği sözü ile”

وبقوله عليه الصلاة والسلام حكاية عن ربه عز وجل = “Hz. Peygamber’in s.a. Allah azze ve celle’den hikayet ettiği sözü ile”

أن الله عز وجل يقول = “Allah azze ve celle buyurur”

وبقوله تعالى = “Allah Teâlâ’nın sözü ile”⁷¹⁰

Gazzâlî, eserlerinde genellikle rivâyetleri nakleden sahâbe dâhil hiçbir râviyi zikretmez. Hadisi nakleden sahâbeyi zikrettiğinde ise çoğunlukla rivâyetin başında yer verir.

رضى الله عنها، وفي حديث عبادة عن النبي صلى الله عليه وسلم، وفي حديث أبي سعيد الخدري عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال.

⁷⁰⁸ Bazı örnekler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 942, 1142; III, 1821, 2006, 2010, 2181, 2359; IV, 2566-2567, 2859.

⁷⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 979.

⁷¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1611.

Bazen ise metinden sonra zikreder.⁷¹¹ Yer yer hadisi rivâyet eden sahâbiyi zikrettikten sonra başka sahâbilerin de bunu rivâyet ettiklerini beyan eder.⁷¹² Bununla birlikte *İhyâ*'daki hadislerin tahririni yapan muharriçler, bazen ismi geçen sahâbenin söz konusu hadisi rivâyet etmediğini, bilakis başka sahâbiler tarafından nakledildiğini ifade etmişlerdir.⁷¹³

Ayrıca Gazzâlî, bazı haberler için hem merfû hem de mevkûf olarak rivâyet edildiğini belirtmektedir.⁷¹⁴ Bazen ise rivâyetin merfû olup olmadığından tereddüt edildiği için buna da işaret etmektedir.⁷¹⁵ Keza az da olsa delil olarak getirdiği haberin, birden fazla kişi tarafından rivâyet edildiğini ifade etmektedir.⁷¹⁶

Gazzâlî, nadir de olsa bir sözü, kaynağı açısından farklı kişilere izafe ettiği de olmuştur. Örneğin *Sahîh*'i Müslim'de de yer alan “*Kulun Allah'a en yakın olduğu an, secdede bulunduğu zamandır*” hadisini, ilk geçtiği yerde “فيل” = “söylenmiş”⁷¹⁷ lafzı ile bir sonraki sayfada ise mevkûf haber olarak (Ebû Hureyre'nin sözü)⁷¹⁸ ve son olarak (Ebû Hureyre tarikiyle) merfû hadis⁷¹⁹ olarak üç farklı şekilde nakilde bulunmuştur. Ayrıca söz konusu haberi başka bir hadisin yorumu olarak da nakletmiştir.⁷²⁰

Gazzâlî, bir yerde ise “وقالا جميعا في حديثهما أعني ابن عوف والراوي الآخر” = “ikisi hadislerinde yani İbn Avf ve diğer râvi dediler ki” şeklinde iki rivâyeti birleştirmiştir.⁷²¹ Gazzâlî'nin “diğer râvi” dediği kişi ise rivâyetin başında adı sahâbeden olan Ebû Umâme olarak kaydedilmiştir. Ancak Gazzâlî'nin naklettiği rivâyet, Abdurrahman b. Avf tarikiyle herhangi bir şekilde

⁷¹¹ Rivâyetin sonunda sahâbeyi zikrettiği bazı haberler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 170, 670.

⁷¹² Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1115.

⁷¹³ Bazı örnekler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 409, 665.

⁷¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 158, 159; II, 998; III, 1967, 1995. Gazzâlî, bir yerde ise “mevkûf”un karşısında “müsned” lafzını zikretmiştir (bk. *İhyâ*, I, 194).

⁷¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 353.

⁷¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 443, 796.

⁷¹⁷ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 347.

⁷¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 348.

⁷¹⁹ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 680-681; Müslim, *Salât*, 215 (482).

⁷²⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1248.

⁷²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1476. Söz konusu mesele, zina yapmak için Hz. Peygamber'den izin isteyen genç ile Hz. Peygamber arasında geçen diyalogdan oluşuyor.

kaynaklarda tespit edilemedi. İbn Avf vasıtasıyla geldiğini ifade ettiği ziyade ise kaynaklarda Ebû Umâme tarikıyla nakledilmiştir.⁷²²

Yukarıda zikredilen bilgilerden hareketle Gazzâlî eserlerinde hadisleri naklederken rivâyet lafızlarına (cezim ve temriz sığalarına), dikkat etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü bazen *müttefakun aleyh* olan bir hadis için temriz sığası kullanmakta,⁷²³ öte taraftan mevzu rivâyetler için cezim sığasını istimal etmektedir.⁷²⁴ Bunun temel nedenlerinden biri muhtemelen Gazzâlî'nin kaynaklarında söz konusu haberlerin bu lafızlarla nakledilmiş olmalarıdır. Sübkî ise Gazzâlî'nin rivâyet lafızlarına riâyet ettiğini ifade etmiştir.⁷²⁵ Ancak yukarıda belirtilen gerekçelerden dolayı bu tespit pek isabetli görülmemektedir.

Gazzâlî'nin eserlerinde naklettiği rivâyetlerin metinlerine gelince bir kısmı asli kaynaklardan biraz farklı lafızlarla zikredilmiştir. Zebîdî bunun nedenini şu şekilde açıklamıştır: “Gazzâlî *İhyâ*'da hadis rivâyetinde ruhsat ve genişliği tercih etmiş, rivâyetlerinde takdim-tehir, ilave ve eksiltmeler yapmıştır. Ayrıca bazı yerlerde ahbâr ve âsârın lafızlarına riâyet etmemiştir.”⁷²⁶ Ancak bunun temel müsebbi Gazzâlî değil, bilakis Gazzâlî'nin hadisleri aldığı kaynaklardan ileri geldiğini de söylenebilir. Çünkü Gazzâlî'nin kendisi, manen hadisleri naklettiğinde o, buna bazen işaret etmiştir. Örneğin *İhyâ* adlı eserinde bazı hadisleri naklettikten sonra şöyle demiştir: “Ya da bu manayı taşıyan bir lafızdır.”⁷²⁷ Dolayısıyla hadislerin lafızlarındaki farklılıkların bir kısmı Gazzâlî'den ötürü gelmekle birlikte çoğunluğu onun asl-i olmayan kaynaklarından neşet ettiğini söylenebilir. Ayrıca bazen rivâyetleri birkaç defa tekrar naklettiği gibi ihtisar da etmiştir. Yer yer teâruz eden rivâyetlerin arasını da cem etmiştir. Bunun yanında bazen görüşünü söyler, daha sonra

⁷²² Hadisin tahriri için bk. Ahmed, *Müsned*, V, 256-257; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 162 (hadis no: 7679).

⁷²³ Gazzâlî'nin “روي” = “rivâyet edilmiş” ibaresi ile naklettiği bazı müttefakun aleyh örnekler için bk. *İhyâ*, I, 569; II, 822; III, 1675, 1699.

⁷²⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 201-204 (dp). Burada yer alan rivâyetlerin tümünü “kâle Resûlullâh s.a.v.” sığasıyla nakletmiştir. Bu Rivâyetlerin hemen hepsi Dâvûd b. Muhabber'in *Kitâbu'l-akl* adlı eserinde de geçmekte ve İbn Hacer (ö. 852/1449) *Kitâbü'l-akl*'de yer alan rivâyetlerin çoğunun uydurma ve aslının olmadığını ifade etmiştir (bk. *Takrîbu't-Tehzîb*, 200).

⁷²⁵ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 250.

⁷²⁶ Zebîdî, *İthâf*, I, 65-66; Uysal, “Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (*İhyâ* Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 334.

⁷²⁷ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1155, 1407. Ayrıca bk. Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avâm*, s. 47, 72.

konuyla ilgili hadislerin de mevcut olduğunu ifade eder.⁷²⁸ Ayrıca zaman zaman hadisteki rivâyet farklılıklarına değinmektedir.⁷²⁹ Birçok yerde ise fikhi hükümleri hadisin lafzı ile zikretmiştir.⁷³⁰

II. RİVÂYETLERİ DEĞERLENDİRME YÖNTEMİ

İlim ehli özellikle muhaddisler, gerek sened gerekse metin açısından kendilerine özgün bazı kıstasları esas alarak hadisleri değerlendirmeye çalışmışlardır. Gazzâlî de az da olsa bazı rivâyetleri sened ve metin açısından tenkide tabi tutmuştur. Bu itibarla burada Gazzâlî'nin sened ve metne yönelik yaptığı eleştiriler ve bazı meseleler tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır.

A. HADİSLE İLGİLİ GENEL DEĞERLENDİRMELERİ

Gazzâlî, çok az sayıda rivâyet tenkidi yapmış ve bunları da genel olarak detaya girmeden “bu hadis âhâdtır”, “sahîhtir” veya “sahîh değildir” şeklinde bir iki kelimededen oluşan tenkidlerle yetinmiştir. Ayrıca bu değerlendirmelerin aynısı çoğunlukla onun haberleri aldığı kaynaklarda da bulunmaktadır.

Gazzâlî'nin yaptığı bazı tenkidler, bir konu hakkındaki rivâyetlere yönelik olup ve bu da iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlardan biri, Gazzâlî'nin aynı konudaki birbiriyle müteâriz görünen bütün rivâyetleri, bir bütün olarak birbiriyle karşılaştırarak hem sened hem de metin yönünde analiz etmeye çalışmasıdır. Diğeri ise sadece bir meseledeki rivâyetlere yönelik yaptığı değerlendirmelerdir.

Aynı konudaki birbiriyle müteâriz görünen rivâyetlerle ilgili yaptığı tenkidlerden biri özetle şöyledir: Gazzâlî, kati olan delillerle bütün sahâbilerin ictihad ettiklerini, rey ile görüş açıkladıklarını ve rey ile hüküm verenlere karşı çıkmadıklarını açıklamış ve bunun mushafın toplanması, dedenin mirastaki payı gibi meşhur bazı vakalarla tevâtüren sabit olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî, (ictihad/reyle) ilgili olup da mütevâtir olarak nakledilmeyen, fakat ümmet arasında hiç kimsenin inkâr etmediği “sahîh rivâyetlerle” sabit olan vakaların

⁷²⁸ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 369.

⁷²⁹ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 285, 325, 383; III, 1910; IV, 2717.

⁷³⁰ Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 76.

bulduğunu ifade etmiştir. Buna mukabil Gazzâlî, içtihadı kabul etmeyenlerin getirdikleri delillerin çoğu maktû (kopuk) ve sebt (güvenilir) olmayan kişilerden nakledildiğini kaydetmiştir. Üstelik bu rivâyetlerin, aynı kişilerden nakledilen, sahîh rivâyetlere de doğrudan muâırz olduğunu dile getirmiştir. Devamında ise özetle şöyle demiştir: Nasıl olurda zorunlu olarak bilinen bir şey, bu şekilde (kat’i) olmayan bir haberden dolayı terk edilir. Şayet sıhhat açısından müsavi iseler o zaman bu delillerin tümü devre dışı bırakılmalı ve sahâbenin müşavereti ile ictihadı gibi mütevâtir olana dönülmelidir. Eğer bu rivâyetler de sahîh ve aynı şekilde mütevâtir iseler o zaman ikisi arasında cem yapılmalıdır. Buna göre sahâbenin inkâr ettiği re’yin, nassa muhalif olan veya ictihad ehli olmayan kişilerin cehaletinden sadır olan reye haml edilir.⁷³¹

Yukarıdaki konuyla bağlantılı olan bir diğer tenkid ise ictihadla ilgili Muaz b. Cebel’den gelen rivâyettir. Gazzâlî, bu rivâyet hakkında ümmetin kabul ettiğini ve kimsenin bu rivâyeti tenkit (tan) ve inkâr etmediğini belirtmiştir. Ayrıca bu şekilde olan bir rivâyetin **mürsel** olması ona zarar vermeyeceğini, hatta onun isnadını dahi araştırmak gerekmediğini ifade etmiştir.⁷³² Diğer taraftan Gazzâlî, sahâbenin ihtilafı yeren sözleri hakkında özetle şöyle demiştir: İlk ihtilaf ve ictihad edenler, ashâbın kendisi olduğuna göre; nasıl olur da sahâbenin ihtilafı yeren sözleri doğru olabilir. Ayrıca sahâbenin ihtilaf ve ictihad ettiği tevâtüren bilinmektedir. Dolayısıyla tevâtüren bilinen bir husus, nasıl olur da senesinde zayıflık bulunabilen ve metni ‘usul-i’-d-đîn (akaid), dine yardım, hilafet, imamet veya icmâdan sonra ihtilaf etmek gibi konulardaki ihtilafın yasaklanması’ şeklinde tevil edilebilen rivâyetlerle bir kenara itilebilir.⁷³³ Görüldüğü üzere Gazzâlî, burada sadece mürsel olan rivâyeti esas alarak değerlendirmede bulunmuş ve söz konusu hadisi de savunmuştur.

Öte taraftan Gazzâlî, *el-Maksedü’l-esnâ fî şerhi esmâillâhi’l-husnâ* adlı eserini üzerine inşa ettiği bir hadisi tenkid etmiştir. Yani ilk önce bu rivâyeti nakletmiş⁷³⁴ ve daha

⁷³¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 259-260; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 213-214. Gazzâlî, reyin/ictihadın gerekliliği için yirmiden fazla örnek getirmiştir. Ayrıca Gazzâlî, her müftünün mutlaka reyine göre fetva verdiğini; fetva vermeyenlerin ise başkalarının fetvalarına göre hareket ettiklerini belirtmiştir (bk. *Mustasfâ*, II, 249-254; *İslam Hukukunda Deliller* [trc. Apaydın], II, 208-210).

⁷³² Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 266-267. Gazzâlî, burada sahâbenin kıyasa göre amel etmesinin dayanaklarından olan 15 rivâyet nakletmiştir (bk. *Mustasfâ*, II, 266-269).

⁷³³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 275; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 227.

⁷³⁴ Bk. Gazzâlî, *el-Maksadü’l-esnâ*, s. 39-40.

sonra bu haberde geçen Allah'ın bütün isimlerini tek tek ele almıştır. Esmâ-i husnâ ile ilgili olan bu rivâyeti hem sened hem de metin yönünde tenkid etmiş ve şöyle demiştir: “Ebû Hüreyre'nin naklettiği rivâyete göre Hz. Peygamber bu isimleri toplamak ve öğretmek için saydığı aşikârdır. Bu ise Ebû Hüreyre'nin rivâyetinin sahîh olduğuna delalet eder ve cumhur da şerhimizi üzerine bina ettiğimiz bu rivâyeti kabul etmiştir. Ahmed el-Beyhakî ise bu hadis üzerine tekellüm etmiş ve bu rivâyetin zayıf olan râvinin rivâyetlerinden olduğunu zikretmiştir. Tirmizî de *Müsned*'inde bu rivâyetin zayıf olduğuna dair işaret etmiştir. Gazzâlî, bu hadis hakkında yapılan değerlendirmeleri zikrettikten sonra kendi görüşünü belirtmiş ve özetle şöyle demiştir: Muhaddislerin zikrettikleri şeylerin dışında üç mesele daha vardır. Bunlardan biri, söz konusu rivâyetin Ebû Hüreyre'den muztarıb olarak gelmesidir. Zira Ebû Hüreyre'den aralarında teâruzun açık olduğu iki rivâyet nakledilmiştir. Diğer bir neden ise Ebû Hüreyre'nin rivâyeti “Hannân”, “Mennân”, “Ramazân” ve haberlerle vârid olmuş diğer esmâ-i hüsnâyı kapsamaz. Üçüncü neden ise *Sahîh*'de varid olan bu doksan dokuz sayısıdır. İsimler ise *Sahîh*'de gelmemiştir. İsimlerin içinde zikredildiği rivâyet ise “ğarîb”tir ve isnadında zayıflık vardır. Ayrıca Gazzâlî, esmâ-i husnânın tek tek zikredildiği rivâyeti zayıf kabul edersek bu promlerin bir kısmından kurtulmuş oluruz şeklinde beyanda bulunmuştur.⁷³⁵ Gazzâlî'nin birkaç eserden ve hem sened hem de metin açısından ele aldığı en detaylı rivâyet, Ebû Hüreyre'den nakledilen ve Allah'ın doksan dokuz ismi teker teker zikredildiği bu hadis olduğu söylemek mümkündür.

Gazzâlî'nin sadece bir konu hakkında yaptığı genel değerlendirmelerden biri ise ashâbın aleyhinde nakledilen rivâyetlerle ilgili olup ve özetle şöyledir: Sahâbe hakkında hüsn-i zanna aykırı olan olayların nakledilmesinden dolayı sû-i zan etmemen gerekir. Bu rivâyetlerin çoğu taassup nedeniyle uydurulmuştur ve aslı yoktur. Nakil ile gelenlerin tevili ise mümkündür. Örneğin Hz. Âişe'nin Basra'ya gitmesi, fitneyi söndürmek istediğini ancak işin kontrol edilemez bir boyut aldığını düşünmek gerekir. Hz. Muaviye hakkındaki zan ise yorumdan ve onun yürütmekte olduğu işlerden kaynaklanır. Bunun dışında anlatılanlar ise tek yolla gelen (âhâd) rivâyetlerdir. Âhâd haberlerden sahîh olanlar ile bâtil olanlar birbirine karışmıştır. İhtilafların çoğu, Râfızîlerin, Hâricîlerin ve bu konularda gereksiz işlere girenlerin uydurmalarından kaynaklanır. Bu itibarla sabit olmayan her rivâyeti inkâr etmek,

⁷³⁵ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 137-138. Gazzâlî, *İhyâ*'da Tirmizî'nin kitabının adını *Câmi*' olarak kaydetmiştir. Burada ise *Müsned* olarak zikretmiştir.

tespit edilen (sağlam olan) rivâyetler için ise bir tevil yolunu aramak gerekir. Tevili yapamadığında ise “muhtemelen (bu rivâyetin) benim bilmediğim bir tevili ve açıklaması vardır, ancak ben şu an buna muttali olmadım” söyle.⁷³⁶

Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-itikâd* adlı eserinde de şöyle demiştir: “Teşbih ile ilgili hadislerin zahiri manalarının çoğu sahîh değildir. Sahîh olanlar ise kesin olmayıp, tevil edilmeye elverişlidirler.”⁷³⁷ Zikredilen bu örneklerden de anlaşıldığı gibi Gazzâlî, icthad ve teşbihle ilgili rivâyetleri bir bütün olarak ele alarak hem sened hem de metin yönünden değerlendirmiştir.

Gazzâlî'nin bir iki rivâyeti esas alarak yaptığı tenkidler de iki kategoride değerlendirilebilir. Bunlardan biri, iki rivâyeti birbiriyle karşılaştırarak; diğeri ise sadece bir rivâyeti esas alarak yaptığı tenkidlerle ilgilidir. Gazzâlî'nin iki hadisi birbiriyle karşılaştırarak ele aldığı misallerden biri özetle şöyledir: Bazı âlimler, öğle ezanı ile öğle namazı arasında dört rekâtlı bir namazın bir selamla kılınacağını ifade etmişlerdir.⁷³⁸ Ancak ‘bu rivâyet ta’n olunmuştur’. Şâfiî mezhebinde ise diğer nafilâ namazlarda olduğu gibi ikişer rekât kılınacak ve bu uygulama, haberlerle tashih edilmiştir.⁷³⁹ Diğer bir örnek ise özetle şöyledir: Gazzâlî, Abdullah b. Ömer’in Muhtâr adındaki kişinin hediyelerini kabul ettiğini ifade eden rivâyetin, “İbn Ömer’in sadece Muhtâr’ın hediyelerini red ettiğini” belirten habere muarız olduğunu söylemiştir. Bunun yanında malı reddettiğine dair rivâyetin isnadı daha sebt/sabit (والإسناد في رده) olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁰ Bu da Gazzâlî'nin birbiriyle çelişik rivâyetleri karşılaştırarak hem sened hem metin yönünden tenkid ettiğini göstermektedir. Fakat Gazzâlî, *İhyâ*'da namazda iken fatihadan önce bismelenin cehr-i okuyup okumaması ile ilgili rivâyetlerin

⁷³⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-itikâd*, s. 152-153; *İtikadda Orta Yol* (trc. Demir), s. 197.

⁷³⁷ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-itikâd*, s. 133; *İtikadda Orta Yol* (trc. Demir), s. 175.

⁷³⁸ Gazzâlî, konuyu hadis metni ile değil de kendi ifadeleriyle anlatmış ve akabinde “bazı âlimlerin bir selamla bu nafilâ namazı kılınacağını” naklettiklerini belirtmiştir. Daha sonra yukarıda temas edilen rivâyet hakkındaki tenkidini zikretmiştir. Gazzâlî'nin tenkid ettiği hadisin tahriri için bk. İbn Mâce, *Salât*, 105 (Hadis no: 1157). Hadisin metni ise şöyledir: (عَنْ أَبِي أَيُّوبَ: أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ يُصَلِّي قَبْلَ الظُّهْرِ أَرْبَعًا إِذَا زَالَتِ الشَّمْسُ، لَا (نَفْصِلُ بَيْنَهُمْ بِتَسْلِيمٍ. وَقَالَ: «إِنَّ أَبْوَابَ السَّمَاءِ تُفْتَحُ إِذَا زَالَتِ الشَّمْسُ»

⁷³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 754. Gazzâlî'nin lehine getirdiği hadisin tahriri için bk. Ebû Dâvûd, *Tatavvû*, 13 (Hadis no: 1295); Tirmizî, *el-Cumua*, 65 (Hadis no: 597). Hadisin metni şöyledir: (قَالَ « صَلَاةٌ » - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ « صَلَاةٌ » (اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مَثْنَى مَثْنَى).

⁷⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1087.

muteâriz olduğunu ve Şâfiî'nin cehr-i okuyumayı tercih ettiğini belirttikten sonra herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁷⁴¹ Buna mukabil *Mustasfâ*'da mutlak olarak namazda besmele getirmenin vücubiyeti hakkında sahîh ve anlaşılır (sarih) haberler varid olduğunu belirtmiştir.⁷⁴²

Gazzâlî'nin sadece bir hadisi esas alarak yaptığı tenkidlerin ise bir kısmı, haberin sahîh; diğerleri de zayıf olduğunu ifade eden tenkidlerdir. Sahîh olduğunu ifade ettiği haberlerden biri “Allah (c.c.), Kıyamet gününde Âdem'e (a.s.): Ey Âdem ümmetini ateşe götür. Âdem a.s. de diyecek ki: Ya Rabbi kaçta kaçını? Allah (c.c.), binde 999'unu diyecektir” hadisi hakkında olup ve Gazzâlî söz konusu haberin “sahîh” olduğunu belirtmiştir.⁷⁴³ Bu hadis Tirmizî'nin *Sünen*'inde geçmekte ve Tirmizî de haberin *hasen sahîh* olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁴ Gazzâlî'nin söz konusu hadisin sıhhati hakkındaki değerlendirmesi, Tirmizî'nin açıklamalarına benzemesi ve bazı yerlerde Tirmizî'nin kitabına atıfta bulunması, onun bu haberi, Tirmizî'nin *Sünen*'inden aldığını söylenebilir.

Diğer bir örnek ise cuma namazından sonra kılınacak nafîle namazın rekâtlarının sayısı hakkında gelen üç farklı rivâyetle ilgili olup ve Gazzâlî şöyle demiştir: “Farklı durumlara göre hepsi de sahîhtirler.”⁷⁴⁵ Mekkî ise bu rivâyetleri zikrettikten sonra özetle şöyle demiştir: Kul altı rekât kıldığında (rivâyetlerin belirttiği rakamların) tümüne göre hareket etmiş olur.⁷⁴⁶

Gazzâlî'nin sadece bir rivâyete yönelik yaptığı tenkidlerden biri de anne karnında olan hayvanın boğazlanması ile ilgili olup ve şöyledir: Sahîh eserlerde, “*ceninin boğazlanması, annesinin boğazlanması iledir*”⁷⁴⁷ hadisin metninde herhangi bir şüphe; senedinde de herhangi bir zayıflık olmaksızın sahîh bir rivâyet olarak yer almaktadır. Irâkî, Gazzâlî'nin bu bilgiyi İmamü'l-Harameyn'den aldığını belirtmiş ve nedenini de şöyle

⁷⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 402.

⁷⁴² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 199. Ancak kaynaklarda, söz konusu rivâyetin zayıf olduğu belirtilmiştir (bk. *Mustasfâ*, I, 199 [dp]).

⁷⁴³ Gazzâlî, *Faysal*, s. 95.

⁷⁴⁴ Tirmizî, *Tefsîr*, 23 (Hac sûresi, 22/1 [Hadis no: 3169]). Tirmizî'nin naklettiği rivâyetin metni daha uzundur.

⁷⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 423.

⁷⁴⁶ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 126.

⁷⁴⁷ Ebû Dâvûd, *el-Edâhî*, 17-18 (Hadis no: 2828); Tirmizî, *Sayd*, 10 (Hadis no: 1476).

açıklamıştır: “Çünkü Cüveynî, *el-Esâlîb* adlı eserinde böyle demiştir.”⁷⁴⁸ Söz konusu kitaba ulaşılmadığı için bu bilgi teyit edilememiştir.

Bir diğer misal da Gazzâlî'nin Receb ayının ilk cuma gecesinde (Regâib gecesinde) akşam ile yatsı arasında kılınan namaz hakkında olan uzun bir rivâyete yönelik yaptığı değerlendirmedir. Gazzâlî, söz konusu namazın de mustahab olduğunu belirttikten sonra şöyle demiştir: “Bu namazın rütbesi, terâvih ve bayram namazın seviyesine ulaşmaz. Çünkü (Regâib gecesi ile ilgili olan) bu namazı âhâd olanlar nakletmiştir. Ancak Kudüs ehlinin tümünün bu namaza devam ettiklerini ve terk edilmesine müsamaha etmediklerini gördüğüm için bu namazı zikretmeyi sevdim (istedim).”⁷⁴⁹ Buradan hareketle Gazzâlî'nin, Müslüman bir toplumun uygulamasını önemli gördüğünü ve bu uygulamaya denk rivâyetleri nakletmekte herhangi bir beis görmediğini anlamak mümkündür. Nevevî ise söz konusu rivâyet hakkında şöyle demiştir: “Bu rivâyetin *Kûtu'l-kulûb ve İhyâ*'da yer almasına aldanma, bu namaz zem edilmiş bir bidattir.” Irâkî ve İbnü'l-Cevzî de söz konusu haberin uydurma olduğunu dile getirmişlerdir.⁷⁵⁰ Fakat bu rivâyet, *Kûtu'l-kulûb*'da tespit edilememiştir. Ayrıca Mekkî, söz konusu eserde Receb ayının ilk cuma gecesine (Regâib gecesine) değinmeden Receb ayının ilk gecesi, ortası (15. gecesi) ve 27. gecesinin ihya edilmesinin mustahab olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵¹

Gazzâlî'nin zayıf olduklarını ifade ettiği rivâyetlerden biri ise Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre “Hz. Peygamber (abdest alırken kurutmak için yanında) bir mendil bulunuyordu” rivâyeti hakkında olup şöyledir: “Hz. Âişe'den gelen bu rivâyet ta'n olunmuştur.”⁷⁵² Bu rivâyetin benzeri Tirmizî'nin *Sünen*'inde de bulunmaktadır. Tirmizî, hadis hakkında şöyle der: (حديث عائشة ليس بالقائم) “Hz. Âişe'den gelen hadis sağlam değildir.”⁷⁵³

⁷⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1048-1049. Irâkî'nin değerlendirmesi için bk. *İhyâ*, II, 1048 (dp).

⁷⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 460-461. Irâkî, söz konusu rivâyetin uydurma olduğunu belirtmiştir (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 460 [dp]). Ayrıca yukarıda zikredilen bilgiden yola çıkarak Gazzâlî'nin *İhyâ*'nın en azından bir kısmını Kudüs'e gittikten sonra telif ettiğini söylenebilir.

⁷⁵⁰ Zebîdî, *İthâf*, III, 703.

⁷⁵¹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 114.

⁷⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 312.

⁷⁵³ Bk. Tirmizî, *Tahâret*, 40 (Hadis no: 53).

Diğer bir örnek de Gazzâlî'nin Hz. Peygamber'in vitir namazı ile birlikte gece kıldığı namazların rekât sayısı hakkındaki rivâyetlerle ilgilidir. Gazzâlî, söz konusu rivâyetlerden biri hakkında şöyle demiştir: “Şaz bir hadiste 17 rekâttır.”⁷⁵⁴ Gazzâlî burada “şaz” lafzından, lügavi manayı kastetmiş olabilir. Çünkü *Mustasfâ*'da “şaz” kelimesini “bir cemaate dâhil olduktan sonra, o gruptan çıkmasından ibarettir” şeklinde tanımlamıştır. Devamında ise şöyle demiştir: “Kim ki icmaa dâhil olursa (kabul ederse) bundan sonra onun muhalefeti kabul olunmaz ve bu şazdır (وهو الشذوذ). Ancak hiçbir şekilde icmaa girmeyen (kabul etmeyen) kişiye şaz denilmez (فلا يسمى شاذاً).⁷⁵⁵ Bu açıklamalar ise “sika râvinin diğer sika râvilere veya kendisinden daha sika olan râviye aykırı olarak rivâyet ettiği hadistir”⁷⁵⁶ şeklindeki muhaddislerin tanımlarından farklıdır.

Diğer taraftan Gazzâlî, tarak taşınması ve saç taraması ile ilgili üç farklı rivâyete yer vermiştir. Bunlardan birincisi için “في الخبر المشهور” = “meşhur olan baherde”, diğeri için de “في خبر غريب” = “ğarib bir haberde”, üçüncüsü için ise “في خبر اغرب منه” = “öncekiden daha ğarib olan bir hadiste” ifadesini kullanmıştır.⁷⁵⁷ Bu ifadelerin aynısı, *Kûtu'l-kulûb*'da da kaydedilmiştir.⁷⁵⁸ Dolayısıyla Gazzâlî'nin, bu bilgileri bu eserden aldığı söylenebilir. Ancak son rivâyete bakıldığında Gazzâlî'nin bu haberi başka bir kaynaktan da almış olması muhtemeldir. Çünkü *İhyâ*'daki rivâyet, *Kûtu'l-kulûb*'da yer alan hadisten daha uzundur. Bir rivâyet hakkında ise İbn Cüreyc'in hadisi *mürsel* olarak naklettiğini; ayrıca konuyla ilgili *müsned* bir haberin de bulunduğunu şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Aynı ifadeler yine Mekkî'in *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde de mevcuttur.⁷⁵⁹

Diğer bir misal de Gazzâlî, İbn Mesûd'un “Müzik kalpte nifak yeşertir” sözünü, bazılarının Hz. Peygamber'e ref ettiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Ref edilmesi sahîh

⁷⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 446. Bu bilgilerin aynısı ve daha fazlası için bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 247. Mekkî'nin sözü şöyledir: “Bu hadis, diğer müsned olan haberlere şazdır.”

⁷⁵⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 350.

⁷⁵⁶ Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 296.

⁷⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 318-319. Bir yerde de Gazzâlî, “fi hadîsin ğarîbin” demiş (bk. *İhyâ*, I, 429). Aynı ifadeyi aynı rivâyet için Mekkî de kullanmıştır (bk. *Kûtu'l-kulûb*, I, 122).

⁷⁵⁸ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 243.

⁷⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 417-418; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 120.

değildir.”⁷⁶⁰ Ancak yapılan araştırmada Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde bu rivâyet merfû olarak nakledilmiştir.⁷⁶¹ Beyhakî ise hem merfû hem de mevkûf olarak zikretmiştir.⁷⁶²

Gazzâlî, güneş ve ay tutulması ile ilgili *müttefakun aleyh* olan bir hadisi naklettikten sonra, bu rivâyete yapılan “Allah bir şeye tecelli ettiğinde, o nesne Allah’a boyun eğer” ilavesinin kesinlikle sahîh kaynaklarda mevcut olmadığını belirtmiştir.⁷⁶³ Ancak söz konusu ilave İbn Mâce, Nesâî ile Beyhâkî’nin eserlerinde ve başka hadis kaynaklarında da geçtiği tespit edilmiştir.⁷⁶⁴ Eğer Gazzâlî, bu rivâyet ile ilgili bilgileri bir kaynaktan alıntı yapmamışsa; bu, Gazzâlî’nin bazı rivâyetleri farklı kaynaklarda tespit etmeye çalıştığını gösteriyor. Gazzâlî’nin zaman zaman “sahîh kaynaklar” vb. kelimelerle hangi eserleri kastettiği ise tespit edilememiştir.

Gazzâlî’nin diğer bir değerlendirmesi ise kendi görüşü ile hadis arasında vuku bulan ihtilafa yöneliktir. Örneğin Gazzâlî, iftitah tekbirinden sonra ellerin yanlara serbest bırakıldıktan sonra bağlanmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Fakat daha sonra “Hz. Peygamber tekbir getirirken elleri yanlara; kıraat yaparken ise bağladığını”⁷⁶⁵ şeklinde fiili bir hadise yer vermiş ve şöyle demiştir: “Eğer bu sahîh/doğru ise bizim zikrettiğimizden daha

⁷⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1380.

⁷⁶¹ Ebû Dâvûd, *Edeb*, 52 (Hadis no: 4927).

⁷⁶² Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, X, 377-378.

⁷⁶³ Gazzâlî, *Munkız*, s. 39.

⁷⁶⁴ Bk. İbn Mâce, *Salât*, 152 (Hadis no: 1262); Nesâî, *Kusûf*, 16 (Hadis no: 1485); İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 330 (hadis no: 1403); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, III, 463 (Hadis no: 6335, 6336). Söz konusu kaynaklarda, Gazzâlî’nin kaydettiği “حضع له” lafzının yerine “حشع له” kelimesi nakledilmiştir. Beyhakî de yapılan ilave için şöyle demiştir: “Bu, Ebû Kılâbe’nin mürselidir. Ebû Kılâbe bunu, Nu’mân b. Beşîr’den işitemiştir. Belki Ebû Kılâbe bunu bir adamdan (reculden), o adam da Nu’mân’dan rivâyet etmiştir. Burada ise bu sondaki lafız (ilave) yoktur.”(bk. *es-Sünenü’l-kübrâ*, III, 463). İbn Hacer ise “Gazzâlî’nin bu ziyadeyi müşkil gördüğünü ve sabit olmadığından dolayı nakledenin tezkib edilmesinin vacip olduğu söylediğini” belirtmiştir. İbn Hacer hadis metni ile ilgili bazı yorumlar yaptıktan sonra da şöyle demiştir: “Gazzâlî’nin reddettiği hadis, birden fazla ilim ehli tarafından tespit edilmiş ve mana açısından da sabittir” (bk. *Fethü’l-bârî*, III, 683). Matbu bir nüshada ise “bu ziyadenin kesinlikle *Sahîh*’te geçmediğini” şeklinde kaydedilmiştir. Yani bu ilave ne Buhârî ne de Müslim *Sahîh*’lerinde nakletmemişlerdir (bk. *Munkız* [thk. Muhammed Muhammed Câbir, Beyrut ts.], s. 25). Şayet Gazzâlî’nin maksadı bu ilavenin *Sahîhayn*’de geçmediği ise bunun doğru olduğu söylemek mümkündür. Çünkü Gazzâlî’nin belirttiği gibi bu ilave *Sahîhayn*’de nakledildiğine dair herhangi bir bilgi tespit edilmemiştir.

⁷⁶⁵ Hadisin tahriri için bk. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, XX, 74-75 (Hadis no: 139). Taberânî’nin naklettiği rivâyet daha uzun ve metni de biraz farklıdır.

evladır.”⁷⁶⁶ Söz konusu rivâyeti Mekkî de eserinde zikretmiştir.⁷⁶⁷ Fakat Mekkî'nin rivâyetin sıhhati ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunduğu dair bir şey tespit edilememiştir. Gazzâlî, buna benzer kendi görüşüne ters düştüğü için başka bir haberi naklettikten sonra ise şöyle demiştir: “Eğer bu rivâyet sahîh ise (tevil edilmesi lazımdır).”⁷⁶⁸ Başka bir yerde ise söz konusu rivâyet için “ğarib bir hadiste rivâyet edilmiş” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Irâkî ise bu haberin uydurma olduğunu belirtmiştir.⁷⁶⁹ Bu bilgilerden hareketle Gazzâlî'nin olumsuz bir şekilde yaklaştığı rivâyetlerde ciddi problemlerin bulunduğunu, ayrıca onun bu rivâyetleri analiz edecek imkân, fırsat, zaman veya bilgi birikimi olmadığı söylenebilir. Ayrıca kendi nezdinde sağlam gördüğü hadisleri, kendi görüşüne tercih ettiğini dile getirilebilir.

Gazzâlî'nin genel açıklamalarından bir kısmı da metne yöneliktir. Örneğin Gazzâlî, farz namazlarda Fatiha'dan sonra okunacak sûre ile ilgili şunları kaydedilmektedir: “Hz. Peygamber'den cuma günü ve gecesi dışında belli bir sûreyi okuduğu rivâyet edilmemiştir.”⁷⁷⁰ Bunun yanında Gazzâlî, eserlerinde az da olsa râvinin hadis metninde tereddüd ettiği lafızlara da değinmiştir.⁷⁷¹

B. SENEDLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ

Gazzâlî, hadisleri bir muhaddis gibi değerlendirmeye tabi tutmamış, sadece merfû ve mevkûf ifadelerini kullanarak kailine veya müsned, mürsel ya da münkati olduğu şeklinde bir iki kelimeyle isnad durumuna işaret etmekle yetinmiştir.

⁷⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 356. Diğer bir örnek için bk. *İhyâ*, I, 407. Diğer bazı rivâyetler hakkında ise özetle şöyle demiştir: “Eğer sahîh ise sırtları kırar.” Yani insanların çoğu söz konusu rivâyetlerin kapsamına dâhil oluyorlar. Bu hadisten biri, hazır olan bir kişiyi övmenin, ona isabet eden zararından bahseder (bk. *İhyâ*, III, 2172.). Diğeri ise oruç tutanları, geceleri ihya edenleri ve sûfilerden dünyadan elini eteğini çekmeyenlerden bahseder (bk. *İhyâ*, III, 2177).

⁷⁶⁷ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 155.

⁷⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 875.

⁷⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1797. Bu haber, Hz. Peygamber'in cinsel ilişki yönünden Cebraîl'den yardım istemesi ile ilgilidir. Irâkî'nin verdiği hüküm için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1797 (dp).

⁷⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 428. Bu değerlendirmenin aynısını Mekkî de eserinde zikretmiştir (bk. *Kûtu'l-kulûb*, I, 123).

⁷⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 779 (شك فيه الراوي); II, 1317 (قال الراوي لا أدري من ذهب أو فضة).

1. Gazzâlî’de İsnad

Gazzâlî’nin eserlerinde, daha önce de belirtildiği gibi Gazzâlî’den başlamak üzere Hz. Peygamber’e varacak kadar herhangi bir isnad zinciri tespit edilememiştir. Bunun temel sebepleri, o dönemde hadisleri hocadan almak yerine daha çok kitaplardan hadis almanın yaygın olması ve Gazzâlî’nin yetiştiği ortamda isnadla hadisleri nakletme şeklinde bir eğitime rağbetin olmaması olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Gazzâlî, kitaplarının satır aralarında açık ve dolaylı yönde isnadın önemini vurgulamıştır. Örneğin Gazzâlî, kendi dönemine işaret ederek şöyle demiştir: “*Bu dönemde Resulullah s.a. söyledi diyen kişinin, bu hadisi bizzat Hz. Peygamber’den işittiği anlamına gelmez. Bilakis ya başkasından işitmiş veya güvendiği bir kaynakta görmüştür. Ancak bu şekilde bir hadisi birisinden işiten kişinin onunla amel etmesi lazım değildir. Çünkü bu şekildeki rivâyet mürseldir ve bu kişi nereden söylendiği bilinmez. Zira bir hadisle amel edilebilmesi için senedinin zikredilmesi gereklidir. Ta ki râvilerin durumlarına ve adil olup olmadıklarına bakılabilir.*”⁷⁷² Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde de âlî isnadın önemine binaen şöyle demiştir: “*İsnadı uzun olan haberin, isnadı az olana göre yanlış olma veya yalan olma ihtimali daha fazladır.*”⁷⁷³

Gazzâlî, diğer kaynaklardan da alıntı yaparken söz konusu eserde geçtiği gibi tam isnadlı herhangi bir rivâyete yer verdiği tespit edilememiştir. Onun diğer kaynaklardan ravileriyle birlikte zikrettiği en uzun isnad zinciri ise beş kişiliktir. Bu şekilde *İhyâ*’da üç sened bulunur. Bunlardan biri şöyledir: “Ezâî Abdurrahman b. Amr → Mekhûl → Ziyâd → Hârîse → Habîb b. Mesleme → Hz. Peygamber’den nakletmiştir.” Yaklaşık altı sayfadan oluşan ve bu rivâyete birlikte 10 hadis içeren bu bilgiler aynen Ebû Nuaym’ın *Hilyetü’l-evliyâ* adlı eserinde de geçer.⁷⁷⁴ Diğer uzun isnadlı rivâyet ise şu şekildedir: “Yahyâ b. Eksem → Abdurrazzâk → Ma’mer → Zührî → Enes → Hz. Peygamber (s.a.)” Bu rivâyet, Yahyâ b. Eksem’i rüyada gören ve kimliği belirtilmeyen kişi tarafından nakledilmiştir. Bu bilgiler aynen Mekkî’nin *Kûtu’l-kulûb* adlı eserinde de mevcuttur.⁷⁷⁵ Diğer örneği ise şöyledir: “Vâkîd b. Muhammed el-Vâkîdî dedi ki babam bana tahdis etti (Me’mûn ile arasında geçen

⁷⁷² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 313-314.

⁷⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1070.

⁷⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1504; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 136-140. İki eser arasında, muhtemelen istinsahtan kaynaklanan ve sayılabilecek kadar az olan, bazı farklılıklar bulunmaktadır.

⁷⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2708; Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, I, 371-372.

konuşmayı anlattı), Me'mûn dedi ki sen (Vâkidî'nin babası) bana Muhammed b. İshâk tarikiyle tahdis etti, o da Zührî'den, Zührî de Enes'ten Enes de Hz. Peygamber'den nakletmiştir.”⁷⁷⁶ Bunun yanında Gazzâlî'nin hayatının ele alındığı bölümde de belirtildiği gibi onun eserlerinin dışındaki kaynaklarda, Gazzâlî'ye ait iki isnad zinciri tespit edilmiştir.

2. Ricâl Açıklamaları

Gazzâlî, az da olsa bazı kişiler hakkında bir iki kelimedenden oluşan açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Abdullah b. Mesûd'un (ö. 32/653) *tefsir âlimi*;⁷⁷⁷ Zürâre b. Ebî Evfâ'nın (ö. 93/711-12) *tâbiünden*;⁷⁷⁸ Rib'î b. Hirâş'ın (ö. 100/718-19) ise *seçkin tâbiünden* olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁹ Bunun yanında Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *müctehidlerden*;⁷⁸⁰ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/804) ise *eimmeden/imamlardan* olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸¹ Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027-28) hakkında ise şöyle demiştir: “İlimde derinleşen ve ilmiyle amel edenlerdendir”.⁷⁸² Ayrıca Hammâd b. (Ebî) Süleymân'ın (ö. 120/737-38) *Kûfe ehlinin âlimlerinden biri* olduğunu;⁷⁸³ Tahir b. Bilal el-Hemedânî el-Verrâk'ın (ö. ?) de *ilim ehlinden* olduğunu zikretmiştir.⁷⁸⁴

Gazzâlî, Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) hakkında ise şöyle demiştir: “Muamele ilminde (insanlarla muaşeretle) Muhâsibî ümmetin âlimidir. Nefsin ayıplarını, amellerin afetlerini ve ibadetlerin derinliklerini/inceliklerini araştıranların öncüsüdür. Bunun için onun sözlerini olduğu gibi nakletmeye değerdir.”⁷⁸⁵

⁷⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2090.

⁷⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 647.

⁷⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1402. Ancak kaynaklarda ve *İhyâ*'nın bazı nüshalarında ismi Zürâre b. Evfâ olarak kaydedilmektedir. Keza elimizdeki nüshanın namaz ile ilgili bölümünde de ismi Zürâre b. Evfâ olarak zikredilmiştir. (bk. *İhyâ*, I, 387).

⁷⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2721. Aynı bilgiler için bk. Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, I, 371.

⁷⁸⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 307.

⁷⁸¹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 140.

⁷⁸² Gazzâlî, *Minhâcu'l-âbidîn*, 78.

⁷⁸³ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3156. *İhyâ*'da “Ebî” lafzı söz konusu sayfada geçmemektedir. Fakat başka yerlerde zikredilmiştir. Aynı bilgileri Mekkî de nakletmiş ve “Ebî” kelimesini de kaydetmiştir. (bk. *Kâtu'l-kulûb*, II, 256).

⁷⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1350. Söz konu şahsın kimliği kaynaklarda tespit edilemedi.

⁷⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2121.

Gazzâlî, az da olsa başkalarının râviler hakkındaki değerlendirmelerine de yer vermiştir. Nitekim Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel'e Mübeşşir b. İsmail el-Halebî (ö. 200/815-16) hakkında ne düşündüğü sorulduğunda “sika bir kişi olduğunu” ve kendisine “sen ondan (hadis) yazdın mı” diye sorulduğunda ise “evet” diye cevap verdiği, bilgileri nakletmiştir.⁷⁸⁶ Ayrıca Gazzâlî, Kâdî'nin (el-Bâkılânî'nin) Ebû Hureyre (ö. 57/676-77) hakkında, “fetva verecek bir konumda olmadığını; fakat (hadis) râvilerinden olduğunu” ifade eden sözüne yer vermiştir.⁷⁸⁷

3. Sened Tenkidi

Gazzâlî, genel olarak rivâyetleri ne sened ne de metin açısından tenkide tabi tutmamıştır. Yaptığı tenkidlerin çoğu ise tek bir rivâyete bağlı değil, bilakis konu bazlı değerlendirmelerdir. Örneğin *Menhûl*'de özetle şöyle demiştir: Allah'a bir sıfatı, ispat etmeye işaret eden ve kelimenin zahiri (asl-i manası) aklen bunun mümkün olmadığını bildiren her habere bakılır. Eğer teville açıksa kabul edilir. Aksi takdirde ise *rivâyeti nakledenin kesin olarak yalancı olduğu anlaşılır*.⁷⁸⁸ Gazzâlî, az da olsa râviye yönelik yapılan tenkidlere de yer vermiştir. Bunları da daha çok isim vermeden ifade etmiştir. Örneğin bir rivâyeti naklettikten sonra şöyle demiştir: “Bu rivâyetin râvisinin kavî olmadığı söylenilmiştir.”⁷⁸⁹ Başka bir vesile ile Gazzâlî, malına helal ve haram karışan kişinin, servetinden verecek şeylerden istifade etmenin caiz olup olmadığı konusunda İbn Mesûd'a izafe edilen birbirine zıt iki rivâyete yer vermiş ve şöyle demiştir: “İbn Mesûd'un (cevaz yönündeki) sözünü, Havvât et-Teymî'nin (ö. ?) naklettiği söylenir. *Bu kişi ise hıfz açısından zayıftır*. Bunun yanında İbn Mesûd'tan meşhur olan söz, şüpheli şeylerden sakınmaktır.”⁷⁹⁰ Gazzâlî'nin adını zikrettiği şahsın kimliği ise rical eserlerinde tespit edilememiştir. Ayrıca bu misal dışında râvinin isimini zikrederek yaptığı herhangi bir tenkid tespit edilemedi.

Gazzâlî, bir kişinin mirasçıları, kendilerine bırakılan maldan bir kısmının haram olduğunu biliyorlarsa o miktar kadar ayırmaları gerektiğini belirttikten sonra şöyle demiştir:

⁷⁸⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3393-3394.

⁷⁸⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 306.

⁷⁸⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 187.

⁷⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 508.

⁷⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1061-162.

“Bazı âlimler, ayırmayabilirler, günahı ise murisin üzerinde kalır demişlerdir.” Delilleri ise sultanın işleri ile uğraşan bir adam öldüğünde bir sahâbinin “şimdi malı varisleri için temiz/helal oldu” demesidir. Gazzâlî, bu rivâyetin *zayıf* olduğunu belirttikten sonra şöyle der: “Çünkü sahâbinin ismi zikredilmemiş ve bu söz mütesahil olan bir sahâbiden sadır olmuş olabilir. Zira sahâbeden mütesahil olanlar vardı. Saygıdan dolayı onları zikretmem.”⁷⁹¹

Gazzâlî'nin sadece bir rivâyete yönelik yaptığı tenkidlerden biri de, düğün yemeği hakkında naklettiği haber ile ilgili olup ve şöyledir: “Bu haberi sadece Ziyâd b. Abdullah ref etmiştir. Bu (râvi) ise ğarîbtir”. Aynı rivâyet Tirmizî'nin *Sünen*'inde de mevcuttur. Tirmizî ise şöyle der: “Biz, Ziyâd b. Abdullah tariki dışında bunun merfû olduğunu bilmiyoruz. Ziyâd b. Abdullah ise çok münker ve ğerâib/ğarîb sahibidir.”⁷⁹² Bu bilgiler ışığında Gazzâlî'nin bunu Tirmizî'den aldığı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî, başka bir örnekte öğle namazından önce kılınan revâtib sünnetlerle ilgili hadisi naklettikten sonra şöyle demiştir: “Bu haberi Ebû Eyyüb el-Ensârî rivâyet etmiş ve bu rivâyette teferrüd etmiştir.”⁷⁹³ Gazzâlî'nin diğer bir tenkidi de kuşluk namazının rekât sayısı ile ilgili olan bir rivâyet hakkında olup ve şöyledir: “Bu adedi (8 rekâtı), Hz. Ali'nin kız kardeşi Ummu Hâni' dışında kimse nakletmemiştir. Bu haberden sonra getirdiği ikinci hadis için ise “mufred bir hadiste” şeklinde kısa bir değerlendirme yapmıştır. Bu bilgiler, *Kûtu'l-kulûb*'da da mevcuttur.⁷⁹⁴ Müfred ifadesiyle kastı ferd/garib hadis olmalıdır.

Gazzâlî, başkalarının sened hakkındaki değerlendirmelerine de yer vermiştir. Örneğin Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde “*Sakın kendinizi Yahudi ve Hıristiyanlara benzetmeyin. Çünkü Yahudilerin selâmi parmaklarla işaret etmek suretiyledir, Hıristiyanların selâmi ise el işaretindedir*” hadisin sıhhati hakkında şöyle demiştir: “Ebû İsâ, bu hadisin ‘isnadının zayıf’

⁷⁹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1075-1076.

⁷⁹² Tirmizî, *Nikâh*, 10 (hadis no: 1097); Gazzâlî, *İhyâ*, II, 899. *İhyâ*'daki cümle, (ولم يرفعه إلا زياد بن عبد الله وهو غريب), *Sünen*'deki cümle ise (قال أبو عيسى حديث ابن مسعود لا نعرفه مرفوعاً إلا من حديث زياد بن عبد الله وكثير الغرائب والمناكير) şeklindedir.

⁷⁹³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 441. Aynı bilgiler için bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 246-247. Gazzâlî'nin getirdiği hadis metni, Mekkî'nin eserinde yer alan haberin özeti gibidir.

⁷⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 447-448. Aynı bilgiler için bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 246. Ancak Mekkî, “مفرد” yerine “منفرد” kelimesini kaydetmiştir.

olduğunu söylemiştir.”⁷⁹⁵ Başka bir yerde ise Gazzâlî, Tirmizî’nin sahur vakti ile ilgili getirdiği rivâyet hakkında şöyle demiştir: “Ebû İsâ, ‘(bu rivâyetin) hasen ğarib bir hadis olduğunu ve ilim ehline göre uygulama böyle olduğunu’ söylemiştir.”⁷⁹⁶

Öte taraftan Gazzâlî, Hâris el-Muhâsibî’nin riyâ ile ilgili getirdiği bir hadisin üç şekilde te’vil edilebileceğini ve bunlardan ikisinin metnin yorumu; üçüncüsünün ise senedle ilgili olduğunu belirtmiştir. Senedle ilgili kısım ise şöyledir: “Bu hadisi rivâyet edenlerin çoğu, Ebû Hureyre’ye ittisali yapmadan (Ebû Hureyre’yi senedin içinde zikretmeden) rivâyet ederler. Bunun yanında çoğu (kişi), bu rivâyeti Ebû Sâlih’in (Ebû Hureyre’nin râvisi) üzerine vakf, bazıları ise (onun vasıtasıyla) ref ederler.”⁷⁹⁷ Ancak Tirmizî ve İbn Mâce’nin *Sünen*’lerinde yer alan isnadda söz konusu haber, Ebû Sâlih’in Ebû Hureyre kanalıyla, merfû olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında Tirmizî, söz konusu haberin (Ebû Sâlih’ten) mürsel olarak da rivâyet edildiğini belirtmiştir.⁷⁹⁸ Bu itibarla Muhâsibî’nin yaptığı açıklamalardan gayesi söz konusu hadisi, hem muttasıl hem de mürsel olarak rivâyet edenlerin olduğu söylenebilir.

Diğer bir örnek de şöyledir: Gazzâlî, bir kölenin nikâhı altında bulunan Berîre azad edilince Hz. Peygamber’in onun hakkında “*özgürlüne kavuştun, (evlilik için) dilediğini seç*”⁷⁹⁹ haberi hakkında şöyle demiştir: “*Hadis ehli bu rivâyetin reddi üzerinde icmâ etmişler ve biz*

⁷⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1219; *İhyâ* (trc. Arslan); II, 512. Tirmizî’nin sözü ve rivâyeti için bk. Tirmizî, *İsti’zân ve’l-Âdâb*, 7 (Hadis no: 2695).

⁷⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1342. Tirmizî’nin sözü ve rivâyeti için bk. Tirmizî, *Oruç*, 15 (Hadis no: 705).

⁷⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2209. Muhâsibî’nin eserinde geçen değerlendirme için bk. *er-Riâye*, s. 274. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis* adlı çalışmasında Muhâsibî’nin *er-Riâye* adlı eserini ele aldığı kısımda konuyla ilgili Muhâsibî’nin “Onu munkatî olarak rivâyet edenlerin hepsi, Ebû Hureyre’ye kadar vardırırmazlar. Çoğunluğu Ebû Sâlih’te isnadı keserken, bir kısmı Ebû Hureyre’ye kadar yükseltirler.” sözünü, Müslim’in *Sahih*’inde geçen ve isnadında ne Ebû Sâlih ne de Ebû Hureyre’nin yer almadığı “Kim güzel bir sünneti ortaya koyar ve sünneti ifâ ederse...” hadisine bağlamıştır. (bk. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 132). Müslim’in eserinde zikrettiği hadisin tahriri için bk. *Zekât*, 69 (1017); *İlim*, 15. Oysa Muâsibî’nin tenkidi, Tirmizî’nin de *Sünen*’inde yer alan ve “Sana iki ecir vardır: birisi, gizleme ecri...” hadisi ile ilgilidir. Ayrıca *er-Riâye*’yi tahkik eden kişi rivâyette yer alan Ebû Sâlih’in kezzab (yalancı) olduğu şeklinde kaydetmiştir. *er-Riâye*’yi Türkçeye Tercüme edenler de “Ebû Sâlih, yalancıdır (Kezzabtır)” şeklinde not düşürmüşler (bk. Muhâsibî, *Nefis Muhasebenin Temelleri* [trc. Şahin Filiz-Hülya Küçük], İstanbul 1998, s. 594 [dp. 172]). Muhtemelen Tercüme edenler, bu nüshada yer alan dipnota dayanarak böyle bir not düşürmüşlerdir.

⁷⁹⁸ Tirmizî, *Zühd*, 49 (Hadis no: 2384); İbn Mâce, *Zühd*, 25 (Hadis no: 4226).

⁷⁹⁹ Dârekutnî, *Sünen*, III, 288 (hadis no: 163 [3697]); Ahmed, *Müsned*, I, 215. Söz konusu kaynaklardaki rivayet, daha uzun ve biraz farklı lafızlarla nakledilmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir, isnadı sahîh olduğunu belirtmiştir (bk. *Müsned*, II, 424 [dp]). Söz konusu haberi Gazzâlî’nin getirdiği lafızlarla İbn Abdilber ve hocası Cüveynî de eserlerinde nakletmişlerdir (bk. İbn Abdilber, *İstizkâr*, XVII, 67; Cüveynî, *Burhân*, II, 533). Metnin Arapçası şöyledir: “ملكك نفسك فاختاري”.

bu hadisi kabul etmeyiz.” Ancak Gazzâlî, metin yönünde söz konusu rivâyet hakkında yapılan bazı yorumları naklettikten sonra şöyle demiştir: “Şayet hadis sahîh ise illete işaret etmesi açıktır ve bunu inkâr etmek mümkün değildir.”⁸⁰⁰

Bu bilgilerden hareketle Gazzâlî, eserlerinde naklettiği rivâyetler hakkında olumlu veya olumsuz herhangi bir tenkid ile karşılaşmışsa ona temas etmeyi ihmal etmediğini söylemek mümkündür. Nitekim zikredilen örneklerden de anlaşıldığı üzere söz konusu rivâyet aleyhinde dahi olsa sened açısından olumlu bir açıklamaya rastlamışsa ona temas etmeye çalışmış; buna mukabil lehinde olan haberleri de gerek sened gerek de metin açısından eleştirmekten geri kalmamıştır.

C. METİNLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ

Hadis ilminin temel hedefi, haberin metni olması hasebiyle, kimi dönemlerde az da olsa, her zaman metin tenkidi yapılmıştır. Bu tenkid ise daha çok problemlili olan rivâyetlerin metnini Kur’ân’a, mütevâtir sünnete, akli delile, tarihi verilere ve benzeri temel ilkelere arz edilerek yapılmıştır. Gazzâlî ise aklın zaruri bilgileri, aklın düşünce ve muhakemesi, duyular, müşahede veya mütevâtir haberlere muhalif olduğu bilinen haberler ile Kitap ve mütevâtir sünnetin kati olan nassına ve de ümmetin icmainsine zıt düşen haberlerin kesin yalan olduklarını belirtmiştir. Ayrıca yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun tekzip ettiği haber ile kalabalık bir grubun önünde vuku bulması halinde rivâyet etmeleri gereken bir vâkıayı, kalabalığın nakletmediği haberlerin de kesin yalan olduklarını ifade etmiştir.⁸⁰¹ Ancak Gazzâlî bu ilkelere dayanarak herhangi bir rivâyeti red etmek yerine, daha çok bu kurallara uymayan rivâyetleri tevil etmeye veya aralarını bulmaya çalışmıştır. Bununla birlikte çok az da olsa Gazzâlî’nin de bazı rivâyetlerin metnini, zikredilen kriterlerden bir kısmına arz ettiği tespit edilmiştir.

⁸⁰⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 229-230. Hadisin hükmü hakkında Gazzâlî’nin hocası da benzer şeyler dile getirerek şöyle demiştir: “Muhaddisler bu lafzı tanımadıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla bu haberi nakledenlere düşen görev, onu tashih etmektir.” (bk. Cüveynî, *Burhân*, II, 533).

⁸⁰¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 267.

1. Kur'ân'a ve Sünnete Uygunluk/Arz

Gazzâlî, hayvanı boğazlarken besmele çekmenin vücubiyeti ile ilgili âyetin açık olduğunu⁸⁰² ve bu konuyla ilgili haberlerin de mütevatir olduğunu belirtmiştir. Daha sonra *müttefakun aleyh* olan iki rivâyete de yer vermiştir. Bunun akabinde şöyle demiştir: “Bu delillerin tümü besmele çekmenin şart olmasını güçlü kılıyor. Ancak Hz. Peygamber’in “*Mümin Allah’ı ansa da anmasa da Allah adına hayvanı boğazlanmış olur*” sözünün sahîh olduğuna göre bu haber umumi olup, âyet ve sair hadislerin zahirinden sarf-ı nazar edilmesini gerektirme muhtemeldir. Ya da âyet ve hadisleri, tevil etmeksizin zahiri üzerine bırakıp, bu hadisi ise besmeleyi unutarak terk edene tahsis etme ihtimali de vardır.” Irâkî ise söz konusu rivâyet için “Bırakın bu rivâyetin sahîh olması, benzeri dahi olduğu bilinmiyor⁸⁰³” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.

Başka bir vesile ile Gazzâlî, “*Ben yetmişden daha fazla istiğfarda bulunacağım*”⁸⁰⁴ hadisini, “*Onlar için yetmiş kez bağışlanma dilesen de, Allah onları asla affetmeyecektir*”⁸⁰⁵ âyeti kerimesine arz etmiş ve şöyle demiştir: “*İstiğfâr âyeti ile ilgili nakledilen (hadis) kesinlikle yalandır. Çünkü bu âyetten maksat onların bağışlanmalarından ümidin sona ermesidir. Hz. Peygamber’in bundan habersiz olabileceği nasıl düşünülebilir?*”⁸⁰⁶ Söz konusu hadis, kaynaklarda bu âyet ile birlikte zikredilmiştir.

2. Akla ve Müşahedeye Uygunluk

Gazzâlî, akla zıt olupta te’vil edilemeyecek her haberin merdud olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁷ Ayrıca genel olarak keşif ilmi, hadisin sıhhati için referans gösterilmezken; Gazzâlî ise akıl ile birlikte bir kıtas olarak ele almıştır. Örneğin Gazzâlî, herhangi bir kitapta tırnak kesiminin tertibi hakkında rivâyet edilmiş bir hadise tesadüf etmediğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Ancak işittiğime göre, Hz. Peygamber (s.a) sağ elinin şehadet parmağından tırnakları kesmeye başlar ve sağ elinin başparmağında tırnak kesmeyi sona

⁸⁰² Konuyla ilgili âyetler için bk. Bakara, 2/173; Mâide, 5/4; En’âm, 6/145; Nahl, 16/115.

⁸⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1047-1048; *İhyâ* (trc. Arslan), II, 305. Irâkî’nin değerlendirmesi için bk. *İhyâ*, II, 1048 (dp).

⁸⁰⁴ Buhârî, Cenaze, 23, 85; Tefsîr (Tevbe/Berâe sûresi), 12; Müslim, Fezâilü’s-sahâbe, 25 (2400).

⁸⁰⁵ Tevbe, 9/80.

⁸⁰⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 141. Konuyla ilgili detaylı bilgi için ikinci bölümde yer alan “Mevzû Hadis” bahsine bak.

⁸⁰⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 187. Gazzâlî, söz konusu değerlendirmeyi teşbihle ilgili rivâyetler hakkında yapmıştır.

erdirirmiş. Sol elinin ise serçe parmağından başlar, başparmağında bitirirmiş. Bu rivâyet üzerinde düşündüğümde kalbime bu rivâyetin sahîh olduğuna dair bir mana geldi. Çünkü böyle bir mânâ, nübüvvet nuru olmazsa insanoğluna keşfolunamaz. Basiret sahibi âlim kişiye gelince, onun gayesi Rasûlullah'dan kendisine nakl olunan fiili, **aklî delille** takviye etmektir. Bu bakımdan bu hususta bana görünen hakikat şudur: El ve ayak tırnaklarının kesilmesi mutlaka gereklidir. El, ayaktan daha şerefli olduğu için elden başlamalıdır. Sağ, soldan daha şerefli olduğu için sağ elden başlamalıdır. Sağ elde beş parmak olup ve onların en şereflişi şehadet parmağıdır. Çünkü şehadet kelimesi söylendiğinde parmaklar arasından ancak onunla Allah'ın birliğine işaret edilir. Şehadet parmağından sonra onun sağına düşen ortanca parmağına devam etmek suretiyle tırnak kesimini sürdürmelidir. Çünkü şeriat temizlik ve benzeri işleri sağdan başlatmayı müstehab görmektedir.” Gazzâlî, ayak parmakların tırnaklarının kesimiyle ilgili herhangi bir rivâyete ulaşmadığı için şöyle demiştir: “Eğer ayak parmaklarıyla ilgili nakledilmiş bir hadis yoksa en uygun şekil, ‘Sağ ayağın serçe parmağından başlamalı, sol ayağın serçe parmağında sonuçlandırılmalıdır.’ Nitekim ayak parmaklarının hilâllenmesi de böyledir. Çünkü el parmakları hakkında zikrettiğimiz mânâlar ayaklarda tatbik edilmemektedir. Zira ayaklarda şehadet parmağı yoktur. Ayağın parmakları ise yerde dizilmiş bir saf gibidir. Bu bakımdan onların sağından başlanmalıdır. Tabanı taban üzerine koymak suretiyle bir yuvarlak halka takdir etmekse tabiata muhalif düşer. Fakat ellerde mesele değişiktir. Tertip konusundaki bu incelikler, nübüvvet nuruyla bir anda insanoğluna inkişaf eder. Ancak bu incelikler bizim için çok zordur. Bizden parmakların tertibi hakkında sual sorulsaydı, biraz önce beyan ettiğimiz şekilde kalbimize çoğu zaman bu tertib gelmezdi.”⁸⁰⁸ Irâkî, söz konusu rivâyet ile ilgili herhangi bir asla rastlamadığını belirttikten sonra şöyle demiştir: “Bu rivâyetten dolayı Abdullah el-Mazerî, Gazzâlî’yi tenkid etmiş ve ağır bir şekilde hakarete bulunmuştur.”⁸⁰⁹

3. Vakıya Uygunluk

Gazzâlî, az da olsa hadisin manası ile vakıyı karşılaştırarak rivâyeti değerlendirmeye çalışmıştır. Örneğin Gazzâlî, “İki iyi haslet vardır ki, bu hasletler hiçbir

⁸⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 326-327; *İhyâ* (trc. Arslan) I, 432-433.

⁸⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 326 (dp).

münafıkta bulunmaz: Birincisi güzel ahlâk, ikincisi dinde derin bilgi (fıkıh) sahibi olmak”⁸¹⁰ hadisini zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Günümüzün bazı fakihlerinin münafıklığı, sizleri bu hadisin (zayıf olduğu) yönünde bir şüpheye düşürmemelidir; zira Hz. Peygamber, günümüzdeki anlamıyla fıkihtan söz ediyor değildir. O’nun fıkıh ile kastettiği anlam, günümüzdeki anlamından çok uzaktır. Nitekim kitabımızın ilerideki bölümlerinde bu anlam ortaya konacaktır. Fıkıhın en küçük derecesi, âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu bilip, bu gerçeğe göre hareket etmektir. Fakih olan kimsede bu türden bir vasıf olduğu takdirde; bilgileri doğru olur, üzerinden her türlü riya hâli kalkar ve nifak tehlikesinden kurtulur.”⁸¹¹

Özetle Gazzâlî’nin sened ve metin tenkidi ile ilgili yukarıda zikredilen bilgilerinden yola çıkarak, onun hadisleri tenkid etme sahasında, diğer alanlara nazaran çok geride kaldığını söylenebilir. Çünkü yaptığı eleştiriler az olmakla birlikte genel olarak bir iki kelimeyi geçmemekte ve bu tenkidlerin çoğu, rivâyetleri aldığı kaynaklarında da yer almaktadırlar. Nitekim yapılan bir araştırmada “kaynaklarda Gazzâlî’nin hadis alanında zayıf kaldığı” yönündeki ifadeden kastedilen hadis senedleri, cerh ve ta’dîl gibi konular olabileceğini belirtilmiştir. Ayrıca Gazzâlî’nin söz konusu alanlarla hemen hiç uğraşmadığını; bunun yerine yer yer metin tenkidçiliğine yöneldiğini ifade edilmiştir.⁸¹²

D. HADİS İLMİ BAĞLAMINDAKİ TENKİDLERİ

Burada Gazzâlî’nin başta ehl-i hadis olmak üzere ameli mezheplerin kurucularına ve bazı imamlarına hadis ilmi özelinde yaptığı eleştiriler tespit edilerek kaydedilecektir.

Gazzâlî, kelim ilmi dışındaki fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimlerinin cüzi olduğunu belirttikten sonra şöyle demiştir: “Muhaddis, hadislere sadece subûfî açıdan bakar.”⁸¹³ Bir yerde ise Gazzâlî, *eşrefü’l-ulûm*’un akl ile nakil ve rey ile şeriatın iç içe işlendiği ilim olduğunu ve fıkıh ile usul-i fıkıhın bu üslupla ele alındığını belirtmiştir.⁸¹⁴ Bu iki farklı örnekten yola çıkarak Gazzâlî’nin hadis ehli yaklaşımından ziyade akıl ve nakli birleştirerek

⁸¹⁰ Tirmizî, İlim, 19 (Hadis no: 2684).

⁸¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 44; *İhyâ* (trc. Arslan) I, 63.

⁸¹² Apaydın, “Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî*, s. 39.

⁸¹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 36.

⁸¹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 33.

hükümler istinbat eden rey ehline daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Gazzâlî, akıl-mantık ilişkisini her ne kadar önemli görse de hadis usûlü ile ilgili eserlerinde yer alan kavramların çoğu, usûlcülerin açıklamalarına daha yakın veya benzer oldukları görülmektedir. Bu itibarla hadis usûlü konusunda usûlcülere daha yakın olduğu söylenebilir.

1. Hadis Ehline Eleştirileri

Gazzâlî, hadis ehli hakkında genel değerlendirmeler yapmış ve kibir, riya ile şan şöhret peşinde koşma gibi sebeplerden dolayı ehl-i hadisi eleştirmiştir. Örneğin Gazzâlî, kimi (hadisçilerin) hadislere aşına olduğu bilinsin diye hadis ezberlediğini; şeyhlerle/râvilerle bu maksatla buluştuğunu söylemiş ve râvinin lafızlardaki problemleri gösteriş için açıklamaya özen gösterdiğini dile getirmiştir. Ayrıca bazılarının, bir hadisin sahîh veya sakim olup olmadığını hemen söylemesi ile kendi üstünlüğünü izhar etmeye çalıştığını belirtmiştir.⁸¹⁵

Gazzâlî, kibrin alamet ve etkilerinden birinin de (hadis) âliminin kendisini övmesi olduğunu ifade etmiştir. Bunu da özetle şöyle açıklamıştır: Bu kişi, ben falan şeyhleri/hocaları gördüm sen kimsin, değer nedir, kiminle karşılaştın ve hangi hadisleri işittin gibi sorular sorarak muhatabını küçümser ve kendini üstün göstermeye çalışır.⁸¹⁶ Ayrıca Gazzâlî, hadisle ilgili kibir alametleri arasında “hadisleri sened ve lafızlarıyla hıfz eden kişinin bunları, hata yapacak birine sunduğunda kendi üstünlüğünü izhar etmesi ve akranlarından biri hata yaptığı zaman sevinmesi; aksi durumda ise üzülmesi olduğunu” belirtmiştir. Diğer taraftan bu özelliklere sahip olan kişinin, başkalarının kendisinden daha kıymetli/üstün görülmesinden endişe etmesini de hadisçilerde görülen kusurlardan saymıştır.⁸¹⁷

Gazzâlî, *İhyâ* adlı eserinde şan ve şöhret elde etmek için yapılan vaaz, fetva, tedris, hadislerin rivâyeti, “âlî isnadlı” rivâyetleri toplama gibi faaliyetlerin zararının da büyük olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁸ Buna *İhyâ*'da zikrettiği şu misal gösterilebilir: “Bişr (Hâfi) (ö. 227/841) dedi ki: “Haddesena” dünya kapılarından bir kapıdır. Bir kimse “haddesena”

⁸¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2189.

⁸¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2292.

⁸¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2293.

⁸¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2241.

dediğinde o, ancak ve ancak bana mal/servet verin diyor.”⁸¹⁹ Ayrıca Gazzâlî, Bişr’in bir yük dolusu hadis gömdüğünü belirtmiş ve Bişr’in “Hadisleri rivâyet etmekten beni alıkoyan, rivâyetleri nakletme arzusudur. Tersî olsaydı, hadis tahdis ederdim.” sözüne de yer vermiştir.⁸²⁰ Diğer bir örnek de Gazzâlî’nin *İhyâ*’da Cüneyd Bağdâdî’den (ö. 297/910) naklettiğine göre yeni müritliğe başlayan kişi, kalbini çalışmak, hadis talep etmek ve evlenmek ile meşgul etmemelidir.⁸²¹ Ebû Süleymân ed-Dârânî’den (ö. 215/830)⁸²² yaptığı nakil ise şöyledir: “Kim evlenirse veya hadis talep ederse veyahut seferlere çıkarsa dünyaya yaslanmıştır.” Gazzâlî’ye göre Ebû Süleymân’ın bu cümleden kastı, *âli isnadlı* rivâyetleri veya âhîret için ihtiyaç olmayan haberleri talep etmektir.⁸²³

Gazzâlî, ehl-i hadisin “dünya, akıl ve reye göre amel etmek; zühd ise ilme ve sünnete tabî olmaktır” sözüne yer verdikten sonra şöyle demiştir: “Bundan kasıtları, fasit görüşü ve dünyada şan şöhreti talep eden bir akıl ise bu doğrudur.”⁸²⁴ el-Anberî’den yaptığı nakil ise şöyledir: “Ehl-i hadis, hadisleri tahammül etmek için Fudayl b. İyâz’ın kapısının önünde topladılar. Fudayl, onlara Kur’ân’a sarılın, namaza dikkat edin. Şimdi hadis zamanı değil, ağlama ve dua etme vaktidir” dedi.⁸²⁵

Öte taraftan Gazzâlî, ilim ehlinden aldananları bir kaç grup halinde ele almış ve bu gruplardan birinin de vakitlerini hadis ilmi ile geçirenler olduğunu belirtmiştir. Hadis ilminden kastı ise “*haberî semâi, birçok rivâyetin toplanması ve garîb olan âli isnadların talep edilmesi*” olduğunu söylemiştir. Ayrıca onların gayretlerinin, şehir şehir (hadis tahammülü için) dolaşmak ile şeyhleri (hadis hocalarını) görmek ve “ben falan kişiden rivâyet ediyorum”, “falan şahsı gördüm”, “başkalarının yanında olmayan isnadlar bende vardır” gibi

⁸¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 156; II, 1286; III, 2241. Başka bir yerde ise Gazzâlî, bu sözü söyleyenin ismini belirtmeden “diyorlar” lafzı ile zikretmiştir (bk. *İhyâ*, III, 2241). Bu sözün aynısını, Mekkî de eserinde Bişr’e izafe etmiştir (bk. *Kûtu’l-kulûb*, I, 233, 268).

⁸²⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2241. Başka bir yerde ise “17 yük” olarak kaydedilmiştir (bk. *İhyâ*, I, 156; II, 1286).

⁸²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2889.

⁸²² Ebû Süleymân ed-Dârânî el-A’nsî, Abdurrahman b. Ahmed b. A’tiyye. Kaynaklarda, babasının ismi ve vefat tarihi hakkında farklı ifadeler bulunmaktadır (bk. Zehebî, *Târîh*, V, 370, 372). Gazzâlî, bu şahıstan çokca kaviller nakletmektedir.

⁸²³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 156; II, 863, 1286. Mekkî ise Gazzâlî’nin yaptığı değerlendirme gibi herhangi bir açıklamada bulunmamış, sadece Ebû Süleymân’ın sözünü nakletmiştir. (bk. *Kûtu’l-kulûb*, I, 234, 269, 420).

⁸²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2868.

⁸²⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2787-2788.

şeyleri söyleyebilmek olduğunu zikretmiştir.⁸²⁶ Aslında böyle bir şey söz konusu değilse Gazzâlî'nin kendisi de rıhleye (hadis almak için yola koyulmaya) olumlu baktığını söyleyebilir. Nitekim kendisi “Sa’îd b. Müseyyeb’in, bir hadis için günlerce yolculuk yaptığını” ve “Cabir b. Abdullah’ın da 10 sahâbiyle beraber kendilerine ulaşan bir hadisi işitmek için Medine’den Mısır’a bir ay sürecek yolculuğa çıktıklarını” övgüyle bahsetmektedir.⁸²⁷

Gazzâlî, “Kendisine yedirilmeyen bir yemeği yemiş gibi gösteren bir kimse veya kendisinin olmadığı halde 'benimdir' diyen, kendisine verilmediği halde 'bu bana verildi' diyen bir kimse kıyâmet gününde (riya ve) iftiranın iki elbisesini giyen bir kimse gibidir.”⁸²⁸ hadisinden yola çıkarak şu sonuca varmıştır: “Âlimin tedkik ve tahkik etmeksizin verdiği fetva, tespit etmeden rivâyet ettiği hadisler, bu hadis-i şerifin hükmüne girer. Zira böyle yapan bir âlimin hedefi, kendisinin faziletini belirtmektir ve bunun için de 'ben bilmiyorum' demekten kaçınır. Bu ise haramdır.”⁸²⁹

Gazzâlî, yukarıda zikredilen olumsuz özelliklere sahip muhaddisleri birkaç açıdan eleştirir. Yaptığı tenkitlerden biri şöyledir: “Bunlar kitap taşıyıcı gibidirler, zira gayretlerini sünnetin (hadislerin) manalarını öğrenmek için sarf etmezler. Ayrıca ilimleri kıt ve bunlarda sadece nakil var ve zannederler ki bu onlar için yeterlidir. Dolayısıyla hadisleri anlamadıkları için amel etmezler. Bunun yanında haberlerin bir kısmını anladıkları halde amel etmezler.”

Diğer bir tenkidi de şöyledir: “Bunlar, kalbin ilacı olan farz ilimleri terk ederler. Bunların yerine ihtiyaçları olmadığı halde, isnadlarını çoğaltmak ve bu isnadlardan âli olanları talep etmekle meşgul olurlar.”

⁸²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2382.

⁸²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1303-1304.

⁸²⁸ Irâkî, söz konusu rivâyeti Gazzâlî'nin getirdiği lafzularla tespit edemediğini belirtmiştir (Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1873 [dp]). Gazzâlî, bu rivayetten hemen önce muttefakun aleyh olan ve bu rivayetin özeti gibi olan bir hadise de yer vermiştir.

⁸²⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1873.

Üçüncü tenkid ise şöyledir: “*Bunlar semâ’ın şartlarına da riâyet etmezler. Her ne kadar sema tek başına bir anlam taşıyorsa da; ancak hadisin sübutu için önemlidir. Çünkü bir şeyi anlamak, ispatından sonra gelir. Amel ise anlamaktan sonra gelir.*”⁸³⁰

Gazzâlî, hadis tahammül ve edası sırasında cereyan eden olumsuzlukları özetle şu şekilde dile getirmiştir: “*Bunlar gayretlerini sema ile kısıtlamışlar ve sema’ın keyfiyetine de dikkat etmemişlerdir. Örneğin bir çocuğun şeyhin (hadis) meclisinde hazır bulunduğunu ve o mecliste hadis okunduğunu görürsün. Bunun yanında şeyhin uyuduğunu, çocuğun da oynadığını görürsün. Daha sonra bu sabinin ismi semâi olanlar listesinde yazılır ve bu çocuk da büyüdüğü zaman, kendisinden hadis işitilmesi için kürsüye çıkar. Ayrıca buluş çağına girmiş kişiler de bazen gafil bir şekilde (hadis meclisinde) hazır bulunurlar ve işitmezler, dinlemezler, zabt etmezler veya bazen (hadisi) yazmakla meşgul olurlar. Yanında (hadis) okunan şeyh ise (uykuya daldığı için), eğer yanında okunan hadis tahrif edilirse veya değiştirilirse farkına varmaz ve de bilmez. Bunların tümü ise cehalettir ve kendini kandırmadır.*”⁸³¹ Gazzâlî, bu olumsuz hususların kendi zamanında da mevcut olduğunu belirtmiştir. Gazzâlî’nin bu hadis meclislerinde cereyan eden olayları bu kadar detaylı kaleme alması, onun da bu meclislerde hazır bulunduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bütün bunlardan yola çıkarak Gazzâlî’nin, hem kendi dönemindeki uygulamaları hem de daha önce var olan temel problemleri dile getirerek muhaddislerin bazı olumsuz durumlarını tenkide tabi tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu aynı zamanda Gazzâlî’nin ideal bir hadis eğitimi konusunda yeterli bir hadis bilgisine sahip olduğunun da bir göstergesi olarak da kabul edilebilir. Bunun yanında bu gibi nedenler, onun erken dönemde hadise yönelmesine engel teşkil eden bir sebep olabilir. Bununla birlikte Gazzâlî, sadece ehl-i hadisi eleştirmemiş, diğer ilim ehline de tenkitler yapmıştır.

2. Şâfiîlere Yönelik Tenkidleri

Gazzâlî, genel olarak Şâfiî mezhebinin usûllerini esas alıp ve bu kurallara göre hüküm verse de taasubtan uzak durmuştur. Örneğin Şâfiî mezhebinin âlimlerinin çoğuna göre necasetin izalesi sadece su ile gerçekleşir ve Gazzâlî de bu görüştedir. Ancak o, “Şâfiîlerin bu

⁸³⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2382- 2383.

⁸³¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2383.

hükümün istinbatı için ‘*üzerine bir kova su dökün*’⁸³² hadisini delil olarak getirdiklerini” belirttikten sonra şöyle demiştir: “*Bu rivâyete dayanarak böyle bir hüküm çıkartmak (yani necasetin sadece su ile izale edilebileceğini iddia etmek) doğru değildir. Çünkü bu hadisten maksat hızlı bir şekilde caminin temizlenmesidir. Yoksa necaseti izale edecek şeyleri açıklamak değildir. Ayrıca böyle bir durumda sirke gibi bulunması zor olan bir şeyi talep etmek uygun değildir.*”⁸³³ Diğer bir örnek ise kendisine sabah namazında konut duası okumalı mıyım veya okumasam da olur mu? diyen kişiye şöyle der: “*Böyle durumlarda ictihad et. Sana göre hangi imam üstün ve doğruluğu daha fazla ise ona tabi ol.*”⁸³⁴ Bir yerde ise Gazzâlî, fıkhıta ihtilaf edilen konularda iki seçenek olduğunu ifade eder. Bunlardan biri sadece bir imama tabi olmak; diğeri ise fıkıh usûlü ile şeriatın hükümlerini güzel bir şekilde öğrenip kavramaktır. Bu durumda ise kişi öğrendikleri bilgilere göre amel edecektir.⁸³⁵

3. Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebine Yönelik Tenkidleri

Burada hadis ilmi bağlamında Gazzâlî’nin hadis metinlerini yorumlama açısından Hanefîlere yönelik yaptığı eleştiriler ele alınacaktır. Hadis usulü bağlamında Hanefîlere yönelik yaptığı tenkidler ise ikinci bölümde hangi konu ile bağlantılı ise orada değinilmiştir. Bu tenkidlerden biri, namaza başlarken getirilen iftitah tekbiri ile ilgili “*namazın tahrimi, tekbirdir*”⁸³⁶ hadisidir. Gazzâlî, bu rivâyet hakkında özetle şöyle demiştir: Şâfiî bu hadisten yola çıkarak sadece “Allahu Ekber” lafzı ile namazın geçerli olacağı hükmünü çıkartmıştır. Ebû Hanîfe ise söz konusu rivâyetin tekbirin cevazına delâlet ettiğini ve başka bir lafızla tekbir getirmeyi nefy etmediğini söylemiştir. Gazzâlî, Şâfiî ve Ebû Hanîfe’nin görüşlerini zikrettikten sonra Ebû Hanîfe’nin görüşünün batıl/geçersiz olduğunu bir gramer kuralı üzerinden “Zeyd benim dostumdur” ve “dostum Zeyd’dir” şeklinde iki misalle ispatlamaya çalışmış ve şöyle demiştir: “Birincisinde, Zeyd’in başka dostu da olabileceği anlaşılır; ikincisinde ise tahsis vardır. Dolayısıyla *namazın tahrimi tekbirdir* hadisi benim dostum

⁸³² Buhârî, Abdest, 58; Ebû Dâvûd, Tahâret, 136 (hadis no: 380).

⁸³³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 146-147.

⁸³⁴ Gazzâlî, *Kıstâsu’l-mustakîm*, s. 35.

⁸³⁵ Gazzâlî, *Mi’râcü’s-sâlikîn*, s. 111-112.

⁸³⁶ Ebû Dâvûd, Tahâret, 31 (Hadis no: 61); Salât, 73 (Hadis no: 618); Tirmizî, Tahâret, 3 (Hadis no: 3); Salât, 62 (Hadis no: 238).

Zeyd'dir sözüne benzemektedir.⁸³⁷ Bu itibarla Gazzâlî'ye göre namaza başlangıç, tekbir lafzından başka bir şeyle olmaz.

Gazzâlî'nin Hanefilere yönelttiği tenkidlerden biri de istihsânın delil oluşu için “Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah'ın katında da güzeldir”⁸³⁸ hadisine dayanmalarındır. Gazzâlî, bu hadisin söz konusu mesele için delil olamayacağını birkaç yönden cevaplamaya çalışmıştır. Bu cevaplardan biri şöyledir: “*Bu haber âhâddır, dolayısıyla bununla usûl kuralları tespit edilemez.*” Diğer cevap ise özetle şöyledir: Eğer bu hadisten bütün Müslümanların güzel gördüğü kastediliyorsa bu doğrudur. Çünkü bu durumda icma oluyor. Zaten bu hadisten maksat da icmadır.⁸³⁹

Öte taraftan Gazzâlî, keler etinin yenilmesinin cevazı hakkında şöyle demiştir: “*Sahîhayn*'de⁸⁴⁰ nakledildiği gibi Hz. Peygamber'in sofrasında keler eti yenildiği sahîh olarak sabit olmuştur. Zannederim bu (konuyla ilgili) hadisler, Ebû Hanîfe'ye ulaşmamıştır. Eğer bu haberler ona ulaşırdı o da eğer insafli biriye bu hadislere göre görüş beyan ederdi. Eğer insaf sahibi biri bu konuda (hadisleri gördüğü halde) insaf etmezse onun muhalefeti hatalıdır ve itibara alınmaz. Bir şüphede oluşturmaz. Nitekim muhalefet etmediğinde bunlar problem teşkil etmez ve haber-i vâhid ile bir şey (hüküm) sabit olur.”⁸⁴¹

Diğer bir tenkid ise Ebû Hanîfe'nin “*hangi kadın velisinin izni olmadan nikâhını kıyarsa; nikâhı geçersizdir*”⁸⁴² hadisini cariye olan kadınlara haml etmesine yöneliktir. Ebû

⁸³⁷ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 146-147. Cüveynî ise Ebû Hanîfe'nin ashâbından bir kısmı, bu görüşte olduğu” şeklinde bu konuyu işlemiştir (bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 316-317). Ancak Serahsî, Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre “namazı tesbîh, tehlîl veya tahmîd getirerek de ifitâh yapılması caiz olduğunu belirtmiştir. (detaylı bilgi için bk. *Mebûsât*, I, 35).

⁸³⁸ Söz konusu rivâyet merfû olarak tespit edilemedi. Kaynaklarda ise Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olarak nakledilmektedir (bk. Ahmed, *Müsned*, I, 379; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, IV, 367-368 [hadis no: 3627]; *Mu'cemü'l-kebir*, IX, 112 [Hadis no:8583]). İbn Hacer de *Dirâye* adlı eserinde özetle şöyle demiştir: “Ben bu rivâyeti merfû olarak bulamadım” (bk. İbn Hacer, *age*, II, 187).

⁸³⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 411. Serahsî, söz konusu rivayeti eserinde “istihsân” için delil olarak nakletmiş ve İbn Mes'ûd'un bu ibareyi birçok kere kullandığını belirtmiştir (detaylı bilgi için bk. *Usûl*, s. 441).

⁸⁴⁰ *Buhârî*, ez-Zebâih ve's-Sayd, 33; Müslim, es-Sayd ve'z-Zebâih, 39 (1943), 42 (1944).

⁸⁴¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1048-1049; *İhyâ* (trc. Arslan), II, 306. Konuyla ilgili Serahsî özetle şöyle demiştir: Keler etinin yemesine ruhsat veren hadis ile nehyeden hadisin birbirine zahiren teâruz ettikleri açıktır. Biz Keler etinin yemesini yasaklayan rivâyetin, yemesine ruhsat veren hadisten daha sonra ortaya çıktığı için onunla tutunuyoruz (detaylı bilgi için bk. *Usûl*, s. 306).

⁸⁴² Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 18-19 (Hadis no: 2083); Tirmizî, *Nikâh*, 14 (Hadis no: 1102). Ebû Dâvûd'un naklettiği hadisin metni aşağıdaki gibidir:

Hanîfe'ye Cariyeye mehir verilmediği için, hadisin devamı olan “eğer cinsel ilişki olursa mehir gerekir” kısmıyla itiraz edilince bu kısmın ise mukâteb kadınları kapsadığını söylemiş ve Ebû Hanîfe, bu hadisin bu şekilde tevil edilmesinin doğru olduğu kanaatine varmıştır. Gazzâlî ise Ebû Hanîfe'nin bu düşüncesinin geçersiz olduğunu şöyle tenkid eder: “Hz. Peygamber bu kelimeyi mutlak olarak söylemiş ve bundan umumu (bütün kadınları) kastetmiştir.” Diğer bir eleştirisi ise şöyledir: “Kesin olarak biliriz ki ashâb bu hadisten mukâtebi anlamamıştır. Tevil konusunda ise bizim gayemiz sahâbeye tabi olmaktır.” Üçüncü bir cevabı ise şu şekildedir: “Böyle bir cümle bizden birinden sadır olursa bu şekilde bir tevil akla gelmez.”⁸⁴³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ* adlı eserinde ise isim vermeden yukarıda belirtilen değerlendirmelerin bir kısmını zikretmiştir.⁸⁴⁴

Diğer bir tenkidi de Hz. Peygamber'in, Müslüman olduğunda nikâhı altında 10 kadın bulunduran sahâbiye “أمسك أربعاً وفارق سائرهنَّ” = “dördünü tut, diğerlerinden ise ayrıl”⁸⁴⁵ sözünde geçen (امسك) lafzı ile ilgilidir. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin söz konusu kelimeyi yeni bir nikah kıymaya hamlettiğini, böyle bir tevilin ise birkaç açıdan batıl olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri, bu vakıya şahit olan hiçbir sahâbe onların anladığı gibi anlamamışlardır. Çünkü biz de bizden herhangi birisinden bu sözü işitsek bu şekilde anlamayız. İkincisi, “imsâk” lafzı, tutmak (yanında bırakmak) anlamında olduğu açıktır. Ayrıca karinelerle beraber bu anlam kesinlik kazanmıştır. Üçüncüsü ise diyelim ki söz konusu mana (tutmak)

عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- (أَمَّا امْرَأَةٌ نَكَحَتْ بَعْتَرٍ إِذْ نِ مَوَالِيهَا فَبِكَاحِهَا بَاطِلٌ). ثَلَاثَ مَرَّاتٍ (فَإِنْ دَخَلَ بِهَا فَالْمَهْرُ لَهَا بِمَا أَصَابَ مِنْهَا فَإِنْ تَشَاجَرُوا فَالضُّلْطَانُ وَلِيُّ مَنْ لَا وَلِيَ لَهُ).

⁸⁴³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 120-121; *Mustasfâ*, II, 56-57. Benzer bilgiler için bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 339-340. Ancak Cüveynî, bu rivâyeti Ebû Hanîfe ile değil, Hanefî mezhebindeki isim belirtilmeden bazı âlimlerle irtibatlandırmıştır. Hanefî kaynaklarında ise söz konusu rivâyet bir bütün olarak değil de daha çok birinci kısım nakledilmektedir. Rivâyetin birinci parçasını yani (أَمَّا امْرَأَةٌ نَكَحَتْ بَعْتَرٍ إِذْ نِ مَوَالِيهَا فَبِكَاحِهَا بَاطِلٌ) Serahsî şöyle değerlendirmiştir: Bu hadisin râvisi olan Zührî'ye bu hadis sorulduğunda “bilmediğini” söylediği için Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf onunla amel etmemişler, Muhammed ile Şâfiî ise amel etmişlerdir (bk. *Usûl*, s. 293). Kâsânî ise Serahsî'nin yaptığı değerlendirmenin benzerini yaptıktan sonra Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği “cariyeye haml etme” görüşü gibi de değerlendirmiştir (bk. *Bedâ'iu's-sanâ'i*, II, 249). Kâsânî, rivâyetin ikinci kısmını ise fâsit nikâha haml etmiştir (bk. *Bedâ'iu's-sanâ'i*, II, 335). Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği “mukâtebeyle haml” görüşü ise Hanefî kaynaklarında tespit edilemedi.

⁸⁴⁴ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 56-57.

⁸⁴⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 163-164 (hadis no: 1101/4157), Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 294.

kesin değildir, ancak siz de kati olarak bilirsiniz ki bu anlam, sizin hayal ettiğinizden daha çok akla gelir.⁸⁴⁶

Gazzâlî'nin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği tenkidlerden biri de “*geceleyin oruca niyet getirmeyenin orucu geçersizdir*”⁸⁴⁷ hadisini Ebû Hanîfe'nin kaza ve nezir/adak oruçlarına haml etmesidir. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin görüşünün batıl olduğunu ve bu hadisten ilk anlaşılan şeyin ramazan orucu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hiç kimse Hz. Peygamber'in oruç lafzını amm olarak kullanıp, hiçbir karine olmadan kaza oruçlarını kastettiği şeklinde bir vehme kapılmaması gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁴⁸

Gazzâlî, Ebû Hanîfe'yi “hadlerde (cezalarda), kefaretlerde, ölçülerde ve ruhsatlarda kıyasın etkisi olmadığı” şeklindeki reyine göre hareket etmediği için de eleştirmiştir. Ayrıca (Hanefîlerin), “biz Evzâî'yi taklid ettik” şeklindeki sözleri, onlara fayda sağlamadığını, çünkü bazı meselelerde, sahâbeyi dahi taklid etmekten sakındıklarını belirtmiştir.⁸⁴⁹

Özetle Gazzâlî, gençlik döneminde ele aldığı *Menhûl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye yönelik sert eleştirilerde bulunmuş ve Ebû Hanîfe'nin müctehidlerden olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca zayıf hadisleri kabul ettiği ve sahîh hadisleri red ettiği için Ebû Hanîfe'nin hadisleri bilmediğini iddia etmiştir.⁸⁵⁰ Ancak Gazzâlî, daha sonraki dönemlerde kaleme aldığı teliflerinde bu tür tenkidlerden uzak durmuştur. Nitekim *İhyâ* adlı eserinde Ebû Hanîfe hakkında açtığı başlıkta şöyle der: “Ebû Hanîfe Rahimehullâh Teâlâ, âbid, zâhid, Allah'ı

⁸⁴⁶ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 124-126. Benzer bilgiler için bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 346-348. Ancak Cüveynî, bu rivâyeti Ebû Hanîfe ile değil, Hanefî mezhebindeki bazı âlimlerle irtibatlandırmıştır. Serahsî ise Muhammed ile Şâfiî'nin bu hadise göre tahyiri/dilediğini seçebileceği görüşünde olduklarını belirtmiştir. Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'a göre ise nikâhları farklı zamanlarda gerçekleşmişse ilk kıyılan nikâhlar geçerlidir. Şayet hepsinin nikâhını beraber yapılmışsa tümünün nikâhı geçersiz olur, yeni bir nikâh ile istedikleriyle evlenir (bk. *Mebûsât*, V, 53-54).

⁸⁴⁷ Nesâî, Sıyâm, 68 (Hadis no: 2329, 2330, 2332); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 340. Söz konusu hadis, bu kaynaklarda aynı lafızla değil de benzer kelimelerle rivâyet edilmiştir. Ayrıca hemen hemen bütün hadis kitaplarında (فيل طلوع الفجر) ilavesi bulunmaktadır.

⁸⁴⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 122-123. Benzer bilgiler için bk. Cüveynî, *Burhân*, I, 344. Ancak Cüveynî, bu rivâyeti Ebû Hanîfe ile değil, mutlak olarak “onların zikrettiği” şeklinde nakletmiştir. Hanefîlerin görüşü için bk. Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i*, II, 85-86.

⁸⁴⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 250.

⁸⁵⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 307.

bilen/tanıyan, Allah'tan korkan ve ilmiyle sadece Allah'ın rızasını dileyendir.”⁸⁵¹ Bunun akabinde bunların gerçek olduğuna dair Ebû Hanîfe'nin hayatından kesitler nakletmiştir. Ayrıca daha sonra kaleme aldığı eserlerinde yapılması gerekli gördüğü eleştirileri dolaylı yönde yapmıştır. Örneğin Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde isim belirterek Ebû Hanîfe'ye yönelik yaptığı tenkidleri, *Mustasfâ*'da ise isim vermeden bir kısmına temas etmiştir.⁸⁵² Gazzâlî'nin *Menhûl* adlı eserinde Ebû Hanîfe ve Hanefilerle ilgili yer verdiği tenkidlerin çoğu ise hocası Cüveynî'nin *Burhân* adlı eserinde de geçmektedirler.

III. ESERLERİNDEKİ RİVÂYETLERİN DURUMU

Burada hadisle ilgili Gazzâlî'nin bizzat isim vererek açıkladığı veya işaret ederek temas ettiği ve *İhyâ* üzerine yapılan tahrirlere göre en çok rivâyetlerin yer aldığı kaynakları tespit edilecek ve değerlendirilecektir. Bunun yanında eserlerinde isimlerini belirttiği hadis ilmi dışındaki kaynaklarına da kısaca değinilecektir. Ayrıca eserlerindeki rivâyetlerin sıhhatları hakkında da genel bir değerlendirme yapılacaktır.

A. RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI

Gazzâlî, genel olarak eserlerine aldığı rivâyetlerin kaynaklarını zikretmez. Bununla birlikte daha çok *İhyâ* adlı eseri olmak üzere zaman zaman Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi önemli muhaddislerin eserlerinden aldığı rivâyetleri onlara izafe etmiştir.

1. Buhârî ve Müslim

Gazzâlî'nin eserlerinde en çok belirttiği kaynakları, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri olduğu tespit edilmiştir. Nitekim *İhyâ ulûmi'd-dîn* adlı eserinde tekrarlarla birlikte 30'dan fazla *Sahîhayn*'in ikisinden veya birisinden yaptığı nakilleri belirtmiştir. Bunu da daha çok “ في الصحيح ” = “*Sahîh*'de”⁸⁵³ ve “ في الخبر الصحيح ” = “*Sahîh*'deki haberde”⁸⁵⁴ lafızlarıyla; bazen ise “ في ”

⁸⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 90. Gazzâlî, burada ahlaki ve ilmi yönde diğer üç mezhep imamların biyografilerine de kısaca değinmiştir (bk. *age*, I, 83-91).

⁸⁵² Bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 120-121; *Mustasfâ*, II, 56-57. Söz konusu mesele, velisiz yapılan nikâhın hükmü ile ilgilidir.

⁸⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 328, 463, 468 (2 kere), 676, 782; II, 920 (2 kere); III, 1678; *ed-Dürretü'l-fâhire*, s. 108, 115, 118, 122, 134, 135; *Kânûnu't-te'vîl*, s. 131; *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 137; *Mişkât*, s. 21; *Mustasfâ*, II, 130.

⁸⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 551, 793; II, 1078; IV, 2515, 2707; *Kıstâsu'l-mustakîm*, s. 40.

”الحديث الصحيح“ = “*Sahîh*’deki hadiste”⁸⁵⁵ şeklinde zikretmiştir. Söz konusu cümleleri “sahih bir hadiste/haberde” şeklinde tercüme etmek mümkün⁸⁵⁶ ise de Gazzâlî’nin kastı *Sahîhayn*’ın birinde geçiyor olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü yapılan tespitlere göre bu terimlerle ifade ettiği hadislerin bir kısmı “müttefakun aleyh”tir. Bir kısmı ise sadece Buhârî veya Müslim’in *Sahîhi*’nde yer almaktadır. Nitekim Gazzâlî, sürme ile ilgili bir haberi naklettikten sonra, söz konusu rivâyetin *Sahîh*’te nakledildiğini belirtmiştir. Irâkî ise söz konusu haberin (*Sahîh*’te değil de) Tirmizî ve İbn Mâce’nin *Sünen*’lerinde geçtiğini ifade etmiştir.⁸⁵⁷ Bu da gösteriyor ki Gazzâlî’nin maksadı Buhârî veya Müslim’in *Sahîh*’idir. Ayrıca yapılan bir çalışmada da söz konusu lafızlardan Gazzâlî’nin kastı Buhârî veya Müslim’in *Sahîh*’i olduğu belirtilmiştir.⁸⁵⁸ Bunun yanında müttefakun aleyh olup da Gazzâlî’nin bazı rivâyetleri yukarıdaki ibarelerle ifade etmesinin temel nedeni mevzu bahis olan rivâyete sadece bir eserde muttali olması olabilir. Zira bazen naklettiği rivâyetin hem Buhârî hem de Müslim’in *Sahîh*’inde yer aldığı “*fi’l-Müttefakı aleyh fi’s-Sahîhayn*”, “*fi’l- Müttefakı aleyh mine’s-Sahîhayn*”⁸⁵⁹, “*fi’s-Sahîhayn*”⁸⁶⁰ ve “*Muharracün fi’s-Sahîhayn*”⁸⁶¹ kelimeleriyle ifade etmiştir. Ayrıca “*Revâhu’l-Buhârî ve Müslim fi’s-Sahîh*”⁸⁶², “*Revâhu’l-Buhârî ve Müslim fi Sahîhayhimâ*”⁸⁶³, “*Reva’l-Buhârî ve Müslim fi Sahîhayhimâ*”⁸⁶⁴, “*Harracehü’l-Buhârî ve Müslim fi’s- Sahîhayn*”⁸⁶⁵, “*Revâhu’l-Buhârî fi’s-Sahîh*”⁸⁶⁶, “*Reva’l-Buhârî*”⁸⁶⁷, “*Reva’l-*

⁸⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1091; *ed-Dürretü’l-fâhire*, s. 112. Gazzâlî, bir yerde ise “*في حديث صحيح*” cümlesini istimal ederek bir rivâyete yer vermiştir (bk. *ed-Dürretü’l-fâhire*, s. 120). Söz konusu rivâyet *Sahîhayn*’de geçer. Dolayısıyla bu ifadeyi “sahih bir hadiste” şeklinde tercüme edilebileceği gibi “*Sahîh*’de yer alan hadis” olarak da tercüme etmek mümkündür. Ayrıca burada istinsâhtan kaynaklı bir “*ال*” = “*el*” takısı da düşmüş olabilir.

⁸⁵⁶ Bazıları, Gazzâlî’nin *Kânûnu’t-te’vîl* adlı eserinde bir rivâyetin beraberinde getirdiği “*في الصحيح*” ifadesini (bk. s. 131), “sahih hadisler” şeklindeki tercüme etmişlerdir (bk. Görmez, *Gazzâlî’de Sünnet*, s. 91).

⁸⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 328. Irâkî’nin dile getirdiği bilgilerin Arapçası şöyledir: (*قال الغزالي ونقل ذلك في الصحيح قلت هو عند الترمذي*) (*وابن ماجه من حديث ابن عباس قال الترمذي حديث حسن*). Hadisin tahriri için bk. Tirmizî, *Libâs*, 23 (Hadis no: 1757); İbn Mâce, *Tıb*, 26 (hadis no: 3499).

⁸⁵⁸ Bk. Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu’l-hadîs*, s. 119.

⁸⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2498. Burada rivâyet farklılıklarına da değinmiştir.

⁸⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1049, 1357 (2 tane), 1364, 1366, 1377, 1482; *el-Maksadü’l-esnâ*, s. 132.

⁸⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 476; IV, 3495.

⁸⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3437.

⁸⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3501.

⁸⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1364.

⁸⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1675.

*Buhârî fî Tefsîrihi Müsneden*⁸⁶⁸, “*fî Sahîhi Müslim*”⁸⁶⁹ ve “*Revâ Müslim fi’s-Sahîh*”⁸⁷⁰ gibi lafızlarla bizzat Buhârî ve Müslim’in isimlerini zikrederek de onların *Sahîh*’inden hadis nakletmiştir.⁸⁷¹ Bu ifadeler Gazzâlî’nin Buhârî ve Müslim’in eserlerinden doğrudan doğruya hadis naklettiği göstermektedir. Ayrıca o, bu iki kaynaktan aldığı hadisleri bazen mana ile de nakletmiştir.

Gazzâlî’nin isim belirtilmeden de *Sahîhayn*’den nakiller yaptığını söylemek mümkündür. Nitekim *İhyâ* adlı eserinde “*maşer alanında insanlar, kaldıramayacakları nitelikteki dert ve kederden kurtulmak için bir kurtarıcı/Şefa’at edecek birini arayacaklardır. Bunu da başta Âdem a.s. olmak üzere sırasıyla Peygamberlerden şefa’at etmelerini isteyeceklerini...*”⁸⁷² şeklinde müttefakun aleyh olan uzun bir hadise yer vermiştir. Gazzâlî’nin zikrettiği bu rivâyetin lafızları, Müslim’in *Sahîh*’inde yer alan hadisin lafızlarıyla birebir örtüştüğü tespit edilmiştir. Hatta Gazzâlî’nin bu hadisten sonra yaptığı beyanat da Müslim’in ihtisar ederek naklettiği açıklamalara çok benzemektedir.⁸⁷³ Ayrıca bu haber, Gazzâlî’nin kaynakları arasında zikredilen tasavvuf kitaplarında tespit edilememiştir. Dolayısıyla Gazzâlî, bu rivâyeti büyük bir ihtimalle Müslim’in *Sahîh*’inden nakletmiştir.

Öte taraftan Gazzâlî’nin kaynakları zikrettiği hadislerin çok az da olsa söz konusu eserlerde geçmediği tespit edilmiştir. Örneğin Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr* adlı eserinde “*Allah, Âdem’i (a.s.) Rahmân’ın suretinde yaratmıştır*” hadisi ile ilgili şöyle demiştir: “Uygun olan (عَلَى صُورَتِهِ) demesidir. Ancak *Sahîh*’teki lafız (عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ) şeklindedir.”⁸⁷⁴ Fakat bu rivâyet

⁸⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3487.

⁸⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3501; *Vasît*, II, 110.

⁸⁶⁸ Gazzâlî, *ed-Dürretü’l-fâhure*, s. 128.

⁸⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1365.

⁸⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3495, 3503.

⁸⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*’da bazen *Sahîhayn*’ın ikisinde veya birisinde geçen rivâyetleri ifade etmek için aşağıdaki terimleri kullanmıştır.

في الصحيحين، مخرج في الصحيحين، وفي المتفق عليه في الصحيحين، وفي المتفق عليه من الصحيحين، وروى البخاري ومسلم أيضا في صحيحهما، رواه البخاري ومسلم في صحيحهما، رواه البخاري ومسلم في الصحيح، رواه البخاري في الصحيح، وروى مسلم في الصحيح.

⁸⁷² Buhârî, *Tefsîr (İsrâ Sûresi)*, 5; Müslim, *İmân*, 327 (194).

⁸⁷³ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3462-3463; Müslim, *İmân*, 328 (194).

⁸⁷⁴ Gazzâlî, *Mişkât*, s. 21. (على صورة الرحمن) lafızıyla zikredilen rivâyetin tahriri için bk. Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, XII, 329 (Hadis no: 13580).

Gazzâlî'nin belirttiği lafızla *Sahîhayn*'de tespit edilememiştir. *Sahîhayn*'de ve diğer hadis kaynakların çoğunda yer alan rivâyetler (عَلَى صُورَتِهِ) lafzıyla kaydedilmiştir.⁸⁷⁵ Irâkî de bir rivâyet için Gazzâlî'nin “fi's-*Sahîhayn*” şeklinde belirttiği haberin *Sahîhayn*'de değil de sadece Müslim'in *Sahîh*'inde geçtiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁶

Bazı araştırmacılar ise Gazzâlî'nin döneminde Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin otoritelerinin oluşmadığı ve “müttefakun aleyh” diye bir kavramın ortaya çıkmadığını iddia etmektedirler. Ayrıca şöyle bir iddiada da bulunulmuştur: Gazzâlî'nin “eserlerinde Buhârî ve Müslim'e atıf yokken burada (*Mustasfâ*'da) Ebû Dâvûd ve Beyhakî'nin *Sünen*'lerine atıfta bulunmuştur.”⁸⁷⁷ Ancak yukarıda zikredilen ifadelerden de anlaşılıyor ki, Gazzâlî döneminde de Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* adlı eserleri tanınmaktaydı. Ayrıca Gazzâlî zekâtını vermeyenlerle ilgili bir hadisi naklettikten sonra özetle şöyle der: Böyle ağır bir ceza ile karşılaşacaklarını ifade eden hadisin *Sahîhayn*'de yer alması, zekâtın sırlarını/hikmetini ve zahiri ile batını (fikh-i ve ahlâki) şartlarını keşfetmenin dinin mühim meselelerinden oldu.⁸⁷⁸ Bu cümleden, Gazzâlî'nin nazarında, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin ne kadar önemli ve makbul kaynaklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Gazzâlî, *Sahîhayn*'den yaptığı nakilleri genellikle vurgulamıştır.

Diğer taraftan Gazzâlî, *Mustasfâ*'da Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden örnekleme getirerek de bahsetmiştir.⁸⁷⁹ Hatta ilk eseri sayılan *Menhûl*'de dahi Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* adlı eserlerine atıfta bulunmuştur. “Buna göre fetva makamında olan kişiye bir mesele intikal ettirildiğinde o kişi *Sahîhayn*'i mütalaa ederken meramına uygun bir hadise muttali olursa o hadisten yüz çevirmesi caiz değildir. Onun bu hadise dayanması gerekir.” Yine ona

⁸⁷⁵ Bk. Buhârî, el-İstîzân, 1; Müslim, Birr ve's-sıla, 115 (2612); Cennet, 28 (2841). Gazzâlî'nin hocası Cüveynî ise (عَلَى صُورَتِهِ) lafzıyla rivâyet edilen hadisin “Allah'ın Cuma günü yeryüzü semasına nüzül ettiğini” ifade eden haber kadar sahîh olmadığını ve meşhur olan sahîh hadis kitaplarında tedvin edilmediğini söylemiştir. (عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ) ibaresiyle nakledilen rivâyet için ise “konunun uzmanı olan hiçbiri, bu rivâyetin sahîh olduğunu söylemediklerini; bilakis kesin olarak zayıf olduğuna hükmettiklerini” belirtmiştir (bk. Cüveynî, *eş-Şâmil fi'l-usûli'd-dîn*, s. 560-561). Bu bilgilerden hareketle İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin de Buhârî'nin *Sahîh*'ine aşina olmadığını söylenebilir.

⁸⁷⁶ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 921 (dp).

⁸⁷⁷ Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 38, 52.

⁸⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 475-476.

⁸⁷⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 312.

göre, kim derse ki yüz çevirebilir (esas almayabilir), o icmaı delmiştir. Bu imtiyaz ise *Sahîhayn*'e karşı güvenin hâsıl olmasından başka bir şey değildir.⁸⁸⁰ Bu bilgilerden ise Gazzâlî'nin döneminde de Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin sıhhati konusunda icma olduğu anlaşılıyor.⁸⁸¹ Bu da Gazzâlî'nin daha gençlik yıllarında bu iki önemli hadis kaynağından haberdar olduğunu gösteren bir delil olarak zikredilebilir.

2. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Beyhakî

Gazzâlî'nin *İhyâ*'da yer verdiği bir diğer kaynağı da Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'idir. Gazzâlî, Tirmizî'den yaptığı nakilleri, bizzat Tirmizî'nin kitabının adını zikrederek, “روى ابو عيسى الترمذي في جامعه” = “Ebû İsa et-Tirmizî *Câm*'i'nde rivâyet etmiş”⁸⁸² şeklinde ve “ذكره الترمذي” “Tirmizî zikretmiş”⁸⁸³ cümleleriyle ifade etmiştir. Başka bir eserinde

⁸⁸⁰ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 178.

⁸⁸¹ Buhârî'nin otoritesinin oluşması ile ilgili yapılan bir araştırmada ise özetle şu bilgiler kaydedilmiştir: Buhârî, 4. Hicrî asrın ikinci yarısından itibaren dikkatleri çekmeye başlamış ve olumlu yaklaşımların yanı sıra olumsuz tenkidlere de maruz kalmıştır (bk. Çakın, “Buhârî'nin otoritesini kazanma süreci”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, s. 125). Ayrıca (hicrî 5. asırda) da Buhârî üzerinde icmanın oluştuğuna dair bir bilgiye rastlanmadığını belirtmiştir (bk. Çakın, *age*, s. 131). Bunun yanında “Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerinin sahîh kabul edilmeleri hususunda icma olunmuştur” diyerek ilk defa icma lafzını telaffuz eden kişinin Kadı İyâz (ö. 544/1149) (bk. Çakın, *age*, s. 133); en açık tarzda Buhârî'deki hadislerin sahîh olduğunda ümmetin icması bulunduğunu dile getiren ilk kişi ise İbnü's-Salâh olduğunu açıklamıştır (bk. Çakın, *age*, s. 139). Ancak Gazzâlî'nin *Menhûl*'de zikrettiği “icmaı delmiştir” lafzından kastı, *Sahîhayn* üzerine oluşan icma ise yukarıda belirtilen tarihten daha evvel Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerinin otoritelerinin oluştuğunu söylenebilir. Hatta Gazzâlî'nin hocası Cüveynî'den meşhur olan “bir insan eğer hanımının boş olması üzerine Buhârî ile Müslim'in kitaplarında yer alan Hz. Peygamber'in sözlerinin sıhhat yönünde hüküm verilen hadisler olduğunu söylese boşanmış sayılmaz. Çünkü Müslümanların âlimleri sahîh oldukları üzerine icma etmişlerdir” sözü (bk. İbn Hacer, *Nüket*, s. 112), söz konusu icmanın daha erken bir tarihte ortaya çıktığına işaret etmektedir.

⁸⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1342. Tirmizî, *Savm*, 15 (Hadis no: 705). Tirmizî'nin sünen'inde yer alan metin şöyledir: “قال أبو عيسى حديث طلق بن علي حديث حسن غريب من هذا الوجه والعمل على هذا عند أهل العلم أنه لا يحرم على الصائم الأكل والشرب حتى يكون الفجر الأحمر” “المعتز وبه يقول عامة أهل العلم”

⁸⁸³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 305. Tirmizî, *Tahâret*, 17 (Hadis no: 21). Tirmizî'nin sünen'inde yer alan metin şöyledir: “قال أبو عيسى هذا حديث غريب لا نعرفه مرفوعاً إلا من حديث أشعث بن عبد الله ويقال له أشعث الأعمى وقد كره قوم من أهل العلم البول في المغتسل وقالوا عامة الوسواس منه ورخص فيه بعض أهل العلم منهم ابن سيرين وقيل له إنه يقال إن عامة الوسواس منه ؟ فقال ربنا الله لا شريك له وقال ابن المبارك قد وسع في البول في المغتسل إذا جرى فيه الماء”.

ise Tirmizî'nin kitabının adını *Müsned* olarak kaydedmiştir.⁸⁸⁴ Ayrıca bir kaç yerde Tirmizî'nin hadislerin sıhhati hakkındaki değerlendirmelerine de yer vermiştir.⁸⁸⁵

Gazzâlî, *Mustasfâ* adlı eserinde ise Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'ini ile Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Ma'rifetü's-sünen*'i hakkında ictihâd ile ilgili bölümde şöyle demiştir: “Bir müctehidin, ahkâmla ilgili hadisleri bilmesi gerekir. Müctehidin bu ahkâm hadislerini ezbere bilmesi ise şart değildir. Yanında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve Ahmed el-Beyhakî'nin *Ma'rifetü's-sünen*'i gibi ahkâma dair bütün hadisleri toplayan temel bir kaynağın bulunması yeterlidir. Ancak fetvaya gerek duyduğunda, yanında bulunan kitabın içindeki konuların yerlerini bilmelidir.”⁸⁸⁶ Bunun yanında Gazzâlî, eserlerinde bu iki kaynaktan hadis aldığına dair herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Ancak bu iki önemli eserin isimlerini açıklaması ve tavsiye etmesi, Gazzâlî'nin bu kitapları, en azından gözden geçirdiğini söylenebilir.

Gazzâlî'nin eserlerinde, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden olan Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (ö.273/887) isim ve eserleri ise tespit edilememiştir.

3. Ebû Tâlib el-Mekkî ve Mekkî'nin Gazzâlî Üzerindeki Etkisi

Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde yer alan birçok rivâyetin Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde de yer alması ve onun *Munkız* adlı eserinde *Kûtu'l-kulûb*'u okuduğunu dile getirmiş olması hasebiyle, *İhyâ*'da zikrettiği nakillerin bir kısmını söz konusu eserden aldığı söylemek mümkündür. Bununla birlikte Gazzâlî'nin açık bir şekilde herhangi bir rivâyet için “bu rivâyet, Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde geçmekte veya bu meyanda herhangi bir açıklaması tespit edilemedi. Ancak Gazzâlî, *İhyâ*'da “Siz Allah'tan bir şey istediğinizde ilk önce bana salât getirin...”⁸⁸⁷ hadisini naklettikten sonra şöyle demiş “Revâhu Ebû Tâlib el-Mekkî”⁸⁸⁸ ve kitabın ismini belirtmemiştir. Yapılan araştırmaya göre ise bu rivâyet

⁸⁸⁴ Gazzâlî, *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 137. Konuyla ilgili Tirmizî'nin değerlendirmesi için bk. Deavât, 82 (Hadis no: 3507).

⁸⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1219, 1342; *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 137.

⁸⁸⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 384; *İslam Hukukunda Deliller* (trc. Apaydın), II, 316.

⁸⁸⁷ Bu rivâyet, temriz sığasıyla nakledilmiş ve Irâkî, söz konusu rivâyet için merfû olarak bulamadığını belirtmiştir (bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 686 [dp]).

⁸⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 686. Gazzâlî'nin Ebû Tâlib el-Mekkî'nin adını açıklayarak, ondan yaptığı diğer nakiller için bk. *İhyâ*, I, 270, 274, 371, 761, 793; II, 1349; III, 1764; IV, 2457-2460, 2465, 2966.

Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde aynı lafızlarla yer aldığı tespit edilmiştir.⁸⁸⁹ Ayrıca Gazzâlî şarkı dinlemekle ilgili şöyle demiştir: “Ebû Tâlib el-Mekkî, şarkı dinlemenin mubahlığı ile ilgili bir gruptan nakilde bulunmuştur.”⁸⁹⁰ Başka bir yerde ise Hz. Peygamber ve ashâbtan nakledilen dualar için şöyle demiştir: “Bu dualar, isnadları düşürülerek Ebû Tâlib el-Mekkî, İbn Huzeyme ve İbn Münzir'in topladıklarından seçilmiştir.”⁸⁹¹

Bunun yanında Gazzâlî'nin cuma gününün fazileti ile ilgili zikrettiği 10 haberden sadece bir rivâyetin Mekkî'nin kitabında yer almadığı tespit edilmiştir.⁸⁹² Namaz konusunda ise haftanın her gün ve gecesi ile ilgili zikrettiği 21 rivâyetten 18'i *Kûtu'l-kulûb*'da da geçmektedir.⁸⁹³ Bu itibarla Gazzâlî'nin bu haberleri Mekkî'nin eserinden aldığını söylemek mümkündür. Nitekim İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de şöyle der: “Mekkî, haftanın her gününe özel bir namaz çeşidi zikretmiştir. Gazzâlî de ona tabi olmuştur. Fakat bu hadislerden hiçbirinin aslı yoktur.”⁸⁹⁴ Ancak Gazzâlî'nin konuyla ilgili naklettiği rivâyetlerden üçünün Mekkî'nin kitabında yer almaması, onun bu konudaki haberleri sadece Mekkî'den değil de başka kaynaklardan da istifade ederek kaydettiğini söylenebilir. Irâkî'nin yaptığı tahrice göre ise bu rivâyetlerin çoğunun mevzû veya çok zayıf olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹⁵

Gazzâlî'nin “Recâ” bölümünde de naklettiği 57 rivâyetten sadece iki tanesi *Kûtu'l-kulûb*'da tespit edilememiştir.⁸⁹⁶ Bunun yanında kullandığı birçok terim, *Kûtu'l-kulûb*'da da aynen yer almaktadır. Örneğin onun *İhyâ* adlı eserinde “fî'l-haberi'l-âmm”⁸⁹⁷ ve “fî hadisin müsnedin min tarîki ehl-i beyt”⁸⁹⁸ şeklindeki ifadeleri aynen *Kûtu'l-kulûb*'da da

⁸⁸⁹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 15.

⁸⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1349; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 102.

⁸⁹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 707-717.

⁸⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 408-410; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 116-117.

⁸⁹³ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 449-456; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb* I, 52-57.

⁸⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, II, 119.

⁸⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 449-456 (dp). Irâkî'nin yaptığı tahrice göre: Ebû Musa el-Medînî, *Kitâbu vezâifü'l-leyâlî ve'l-eyyâm* adlı eserinde Gazzâlî'nin eserinde olup da Mekkî'nin kitabında yer almayan rivâyetleri de zikretmiştir. Bu esere ulaşmadığımız için *İhyâ*'daki rivâyetlerle karşılaştırma imkânına sahip olmadık.

⁸⁹⁶ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2701-2722; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 356-375.

⁸⁹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 625; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 110.

⁸⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 547; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 199. *Kûtu'l-kulûb*'taki metin şöyledir: “وقد روينا حديثاً مسنداً من طريق أهل البيت”

geçmektedirler. Dolayısıyla bunların tümü, Gazzâlî'nin bu eserden ve Mekkî'den ne kadar etkilediğini destekleyen etkenler olarak değerlendirilebilir ve onun, Ebû Tâlib'in adını zikrederek getirdiği bilgilerin tümünü, *Kûtu'l-kulûb* adlı eserden aldığı söylenebilir.

Yapılan çalışmalarda da buna benzer tespitler yapılmıştır. Örneğin İbn Teymiyye Gazzâlî'nin kaynaklarını anlatırken şöyle demiştir: “*İhyâ*'da zikredilen kalbin amelleri ile ilgili sabır şükür, muhabbet, tevekkül ve tevhid gibi konularda *Kûtu'l-kulûb*'a tabi olmuştur. Ayrıca Ebû Tâlib, hadis, eser ve sûfî sözlerini Gazzâlî'den daha iyi bilmektedir.”⁸⁹⁹ Brockelmann ve Fuat Sezgin de *Kûtu'l-kulûb*'u *İhyâ*'nın esaslı kaynaklarından saymaktadırlar.⁹⁰⁰ Yine yapılan bir çalışmada *İhyâ*'daki hadislerin yarısından fazlası (%61), Gazzâlî'nin *Kûtu'l-kulûb*'dan aldığı belirtilmiştir.⁹⁰¹

Bunun yanında iki eser arasında bazen istinsahtan kaynaklanan farklılıklar da vuku bulmuştur. Örneğin Gazzâlî, İbrahim en-Nehaî'ye nispet edilen “*çarşıda bir şeyler yemek adı bir harektir*”⁹⁰² haberi, naklettikten sonra şöyle demiştir: “Bu haber, Hz. Peygamber'e isnad edilmiş ve isnadı da karîbtir (وإسناده قريب).”⁹⁰³ Aynı rivâyet *Kûtu'l-kulûb*'da da geçer ve Mekkî, “*ğarib olan bir müsned*” olduğunu söylemiştir. Ayrıca Mekkî, sahih olan bu rivâyetin İbrahim en-Nehaî'nin sözü olması olduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁴ *İhyâ*'daki bilgilere bakıldığında “karîb” kelimesinden pek bir şey anlaşılmıyor. Dolayısıyla *İhyâ*'daki rivâyettin de aslında “ğarîb”

⁸⁹⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, X, 551.

⁹⁰⁰ Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 65.

⁹⁰¹ Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 68, 364. Ancak bu çalışmada zikredilen yüzdeler diliminin doğru kabul edilebilmesi için öncelikle *İhyâ*'da ve *Kûtu'l-kulûb*'ta geçen hadislerin sayısı net bir şekilde tespit edilmelidir. Bunun yanında her iki eserde yer alan ortak haberlerin de net bir şekilde sayısı ortaya konmalıdır. Söz konusu çalışmada ise bu iki eserde geçen rivâyetlerin rakamsal değerleri ve her ikisinde mevcut olan haberlerin sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilemedi. Ayrıca bu çalışmada *Kûtu'l-kulûb*'un hadislerinin bir kısmı sayılan tekrarsız 468 haberin tahriri yapılmış ve bunlardan sadece 275 rivâyetin Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında yer aldığı tespit edilmiştir. *İhyâ*'da yer alan haberlerin sayısı ise 4200'den fazladır. Bu açıdan bile bakıldığında *İhyâ*'da geçen hadislerin sayısı ile bu hadislerden *Kûtu'l-kulûb*'ta yer alan rivâyetlerle oranı yüzde 40'ı bile bulamaz. Muhtemelen yazarın bu yüzdeler dilimden maksadı *Kûtu'l-kulûb*'ta yer alan rivâyetlerin yarısından fazlası (%61) *İhyâ*'da da geçmektedir. Ahmet Yıldırım de söz konusu bilgileri Saklan'dan aldığı için aynı hataya düşmüştür (bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb [Kalplerin Azığı]*, Tercüme Yakup Çiçek, tahrir ve tashih Ahmet Yıldırım, I-II, İstanbul 1998 [1.cilt], 1999 [2.cilt], I, 79).

⁹⁰² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, VIII, 249 (Hadis no: 7977). Taberânî bu rivâyeti merfû olarak nakletmiştir. Heysemî ise haberi nakleden Ömer b. Mûsâ b. Vecîh adındaki râvinin zayıf olduğunu belirtmiştir (bk. Heysemî, *Mecma*, XI, 37 [V, 24-25]).

⁹⁰³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 849.

⁹⁰⁴ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 315.

şeklinde olduğunu söylenebilir. Söz konusu hata ise muhtemelen müstensihthen kaynaklanmıştır. Irâkî ise hadisin zayıf olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁵

Gazzâlî, başka bir rivâyet ile ilgili ise “*maktû bir haberde*” şeklinde bir beyanda bulunmuştur. Aynı haber, *Kûtu'l-kulûb*'da “munkatî bir haberde” ifadesi ile nakledilmiştir.⁹⁰⁶ Ancak *Kûtu'l-kulûb*'da Mekkî tarafından 12 defa maktû lafzı zikredilmiş ve bu örnek dışında “munkatî” lafzını kullandığı tespit edilemedi. Dolayısıyla *Kûtu'l-kulûb*'da “munkatî” kelimesinin kullanılmasının müstensihthen kaynaklanan bir hata olduğu söylenebilir.

Ayrıca Gazzâlî, Mekkî'in uzun olarak naklettiği rivâyetleri, bazen kısaltarak zikretmiştir. Yine Gazzâlî, zaman zaman *Kûtu'l-kulûb*'da yer alan rivâyetleri söz konusu eserdeki sıralamaya göre değil de kendi sistemine uygun olarak takdim ve tehirler yaparak kullanmıştır.

Hadis ilmi açısından da Mekkî ile Gazzâlî arasında bazı önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Mekkî, sahâbeden önceki râviyi de sıkça zikreder. Gazzâlî ise hadisi rivâyet eden sahâbiyi dahi genellikle zikretmez. Keza Mekkî, Gazzâlî'nin aksine sıkça senedde yer alan râvilerden bir kaçını zikreder. Ayrıca Mekkî, Kur'ân ve sünnete muhalif olmayan zayıf hadislerin reddedilmesi gerekmediğini belirtmiştir.⁹⁰⁷ Gazzâlî'nin ise böyle bir değerlendirmesi tespit edilememiştir. Yine Mekkî, terğîb, tezhîd ve terhîb ile fedâilî amel konusundaki maktu ve mursel hadislerle karşı gelinemeyeceği gibi reddedemeyeceği kanaatindeyken;⁹⁰⁸ Gazzâlî, mursel ve maktu hadisleri pratikte kabul etmez.⁹⁰⁹ Hatta Mekkî, eserinde yer alan bir takım rivâyetlerin mursel ve maktû' olduğunu açık bir şekilde belirterek şöyle demiştir: “Rivâyet etmiş olduğumuz hadislerden bazıları mursel ve maktû'dur. Bazıların da senedi hakkında söz söylenmiştir. Bunun yanında bazen maktû ve mursel (rivâyetler), müsned haberlerden daha sahihtirler.”⁹¹⁰ Bununla birlikte Mekkî, Gazzâlî'den daha fazla

⁹⁰⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 849 (dp).

⁹⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2980; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 34.

⁹⁰⁷ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 299.

⁹⁰⁸ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 301; Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 91.

⁹⁰⁹ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 318.

⁹¹⁰ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 299; Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadislerin Hadis Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 191.

hadisleri sened açısından tetkike tabi tutmuş ve eserlerinde zayıf rivâyetlerin yer almasının sebeplerini de açıklamıştır. Hatta buna dair bir başlık da açmıştır.⁹¹¹ Gazzâlî ise bu tarz açıklamalarda bulunmamıştır. Ancak Mekkî, cerh ve ta'dîl ilmine olumlu bakmamıştır. Hatta eleştirmiştir.⁹¹² Gazzâlî ise *Mustasfâ* adlı eserinde, hadis usûlü açısından, cerh ta'dîl konusunu işlemiştir.⁹¹³ Yine Mekkî, râvinin tanınmaması (mechûl kalması) gibi bazı gerekçelerle hadis râvilerinin zayıf ve bu sebeplerle onların (naklettikleri) hadislerin illetli gösterilmesi fukahâ ve âlim billâh olan âlimler nezdinde, cerh ve illet sayılmadığını ifade etmiştir.⁹¹⁴ Gazzâlî ise mechûl olan râvilerin rivâyetlerini kabul etmez.⁹¹⁵

Buna mukabil Mekkî'in *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde Buhârî ve Müslim'in isimlerine ve eserlerine yönelik herhangi bir atıf tespit edilemezken; Gazzâlî'nin eserlerinde ise *Sahîhayn*'a ve Buhârî ile Müslim'in isimlerine dair atıflar bulunmaktadır. Ancak *Kûtu'l-kulûb* üzerine yapılan bir çalışmaya göre bazı etkenlerden yola çıkarak Buhârî'nin *Sahîh*'i Mekkî'nin yazılı kaynaklarından olabileceği dile getirilmiştir.⁹¹⁶

Mekkî, kendisiyle amel edilebilecek hadisi ise şöyle tanımlamaktadır. “Hadis iki asır dilden dile dolaşan veya üç nesil onu rivâyet ederse veyahut bir asır dilden dile dolaştığı halde o asrın âlimleri inkâr etmez ve meşhur olur da, Müslümanlardan hiçbiri inkâr etmezse kitap, sahîh sünnet ve icma-ı ümmete muhalefet etmesi veya eimmeden sadık olanların şehadetiyle nakledenin yalancılığı ortaya çıkması hariç, senedi söz söylenmiş olsa bile bu hadisle amel edilir.”⁹¹⁷ Gazzâlî ise kendisiyle amel edilebilecek rivâyetin makbul olması şart koşmuş ve bir rivâyetin hangi şartlarda makbul olacağını eserlerinde belirtmiştir.⁹¹⁸ Hatta bir yerde genelleme yaparak şöyle der: “Bir kelâm haddi zatında makul ve burhân/delil ile de sapit ise

⁹¹¹ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 298-301.

⁹¹² Detaylı bilgi için bk. Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadîslerin Hadîs Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 84-87.

⁹¹³ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 303-308.

⁹¹⁴ Bk. Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 300.

⁹¹⁵ Bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 294-303.

⁹¹⁶ Bk. Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadîslerin Hadîs Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 45.

⁹¹⁷ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 300; Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadîslerin Hadîs Metodolojisi Açısından Değeri*, s. 91-92.

⁹¹⁸ Detaylı bilgi için “Sahih Hadis” başlığı altındaki bilgilere bak. S. 53-54.

ve de Kur’ân ve sünnete muhalif değilse terk edilmesi gerekmez.”⁹¹⁹ Ayrıca Mekkî de Gazzâlî de belli şartlar dâhilinde mana ile hadis rivâyet etmede herhangi bir beis görmemektedirler.⁹²⁰

4. Hâris el-Muhâsibî, Ebû Nuaym ve Diğerleri

Gazzâlî’nin en çok etkilendiği şahsiyetlerden biri de Hâris el-Muhâsibî’dir. Hatta Muhâsibî’nin kitaplarını mütalaa ettiğini açık bir şekilde belirtmiştir.⁹²¹ Bu itibarla Gazzâlî, Muhâsibî’nin sadece *er-Riâye* adlı kitabını değil, başka eserlerini de okumuştur. Bununla birlikte eserlerinde Muhâsibî’ye ait herhangi bir eserin adını açık bir şekilde zikrettiği tespit edilememiştir. Ancak Muhâsibî’den aldığı bilgilerin bir kısmını, kendisinden aldığını ifade etmiştir. Nitekim *İhyâ* adlı eserinde Ebû Abdullah Hâris b. Esed el-Muhâsibî’den (ö. 243/857) 13 sayfalık bir alıntı yapmış⁹²² ve alıntı yaptığı eserin adını belirtmeden şöyle demiştir: “Hâris el-Muhâsibî’nin bazı kitaplarında, bazı zengin âlimlere yönelik yaptığı reddiye ile yetineceğiz.”⁹²³ Yapılan çalışmada bu kitabın adı *en-Nesâihu’d-dîniyye ve’n-nefehâtü’l-kudsiyye* olarak tespit edilmiştir. Söz konusu eserde, bu alıntı yaklaşık yirmi sayfa yer tutmakta ve 22 rivâyet içermektedir.⁹²⁴ Muhâsibî bu rivâyetlerin çoğunu “beleşânâ” lafzıyla nakletmiştir. Bunun yanında söz konusu eserde yer alan ve beşi peş peşe olmak üzere toplamda altı rivâyet *İhyâ*’da kaydedilmemiştir.⁹²⁵ İbn Teymiyye de *Mecmû’u’l-fetâvâ* adlı eserinde şöyle demiştir: “*İhyâ*’nın kibir, ucub (kendini beğenme), riya ve haset gibi Muhlikât bölümünde yer alan bilgilerin (rivâyetlerin) çoğu Hâris el-Muhâsibî’nin *er-Riâye* adlı

⁹¹⁹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 46.

⁹²⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 316; Mekkî, *Kûtu’l-kulûb*, I, 297-298.

⁹²¹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 57.

⁹²² Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2122-2134.

⁹²³ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2121. Gazzâlî, yukarıda zikredilen bilgileri, *İhyâ*’nın farklı bir bölümünde de bir sayfaya yakın tekrar zikretmiş ve yine kitabın ismini belirtmeden “Muhâsibî’nin bir kitabı” şeklinde nakilde bulunmuştur (bk. III, 2244-2245). Bazı çalışmalarda ise Gazzâlî’nin Muhâsibî’ye izafe ettiği herhangi bir hadisin, *İhyâ*’da tespit edilemediğini belirtilmiştir (bk. Mehdelî, *el-İmâm el-Gazzâlî ve ilmu’l-hadîs*, s. 133).

⁹²⁴ Muhâsibî, *en-Nesâihu’d-dîniyye ve’n-nefehâtü’l-kudsiyye*, s. 74-93. Kitabı tahkik eden Abdulkadir Ahmed, Muhâsibî’nin beş eseriyle birlikte *el-Vesâyâ* adı altında neşretmiştir. Konuyla ilgili iki rivâyetin ise tahririne değinmemiştir (bk. s. 77, 79).

⁹²⁵ Bk. Muhâsibî, *en-Nesâihu’d-dîniyye ve’n-nefehâtü’l-kudsiyye*, s. 88, 91-92. Muhtemelen Gazzâlî’nin elinde bulunan nüshadan bir sayfa eksiktir. Çünkü sadece hadisler değil, söz konusu sayfada yer alan diğer bilgiler de *İhyâ*’da kaydedilmemiştir. Bunun yanında söz konusu eserin farklı nüshaları mevcut olmasından da kaynaklanıyor olabilir.

eserinden nakledilmiştir. Söz konusu eserdeki bilgilerden (rivâyetlerden) makbul ve merdûd olanlar olduğu gibi tartışmaya açık olanlar da bulunmaktadır.”⁹²⁶

Gazzâlî'nin eserlerinde değindiği bir diğer kaynağı ise Ebû Nuaym'e (ö. 430/1038) ait *Hilyetü'l-evliyâ* adlı kitaptır. Gazzâlî, söz konusu eser hakkında şöyle demiştir: “Sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonra gelenlerin meziyetleri hakkında daha fazla bilgi almak istiyorsan, (Ebû Nuaym'e ait) *Hilyetü'l-evliyâ* adlı kitabı devamlı mütalaa et. Bu kitabı kavradığın zaman, dindar kişilerden ne kadar uzak olduğunu fark edeceksin,”⁹²⁷ daha önce de temas edildiği gibi bir yerde 10 rivâyeti içeren ve yaklaşık 6 sayfadan oluşan bir konuyu, *Hilyetü'l-evliyâ*'den adını zikretmeden aynen naklettiği tespit edilmiştir.⁹²⁸

Gazzâlî, *Menhûl* adlı eserinde, “*İmam oturarak namaz kıldırılığında hepiniz de oturarak namaz kılınız*” hadisine yer vermiş ve söz konusu haberi Ahmet b. Hanbel'in rivâyet ettiğini belirterek bir kaynağını daha belirtmiştir.⁹²⁹ *İlcâmü'l-'avâm* adlı eserinde de mevkûf bir rivâyeti naklettikten sonra şöyle demiştir: “Ahmed b. Hanbel bu hadisi Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.”⁹³⁰ Ancak yapılan araştırmalarda bu rivâyet, Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde tespit edilememiştir. Süyûtî ise bu hadisin kaynağı olarak Nasr el-Makdisî (ö. 490/1096) adlı müellifin *el-Hucce* isimli eserini göstermiştir.⁹³¹

Gazzâlî, diğer bir kaynağına ise *Menhûl* adlı eserinde şu şekilde değinmiştir: “Ebû Ubeyd Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî (ö. 210/825-6) ğarîbu'l-hadis alanında yazdığı

⁹²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, X, 551. Yapılan bir çalışmada *er-Riâye*'de toplamda 237; tekrarsız ise 210 hadisin yer aldığı belirtilmiştir (bk. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 128). Bu tiribarla Gazzâlî'nin bu eserden yaptığı alıntılar, *İhyâ*'daki rivâyetlerin sayısına göre çok düşük bir adettir.

⁹²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3241. Ayrıca Gazzâlî, Ebû Nuaym'in adına başka yerlerde de atıfta bulunmuştur (bk. *İhyâ*, IV, 3226).

⁹²⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1502-1507; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 136-140. İki eser arasında, muhtemelen istinsahtan kaynaklanan ve sayılabilecek kadar az olan, bazı farklılıklar bulunmaktadır.

⁹²⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 280. Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen rivâyetin sadece konuyu ilgilendiren kısmı ihtisar ederek almıştır. Söz konusu rivâyet, *Müsned*'de ise biraz daha uzun olarak yer almaktadır (bk. Ahmed, III, 110).

⁹³⁰ Gazzâlî, *İlcâmü'l-'avâm*, s. 67.

⁹³¹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, II, 154 (Âli İmrân, 3/7). Ayrıca bk. Ali b. Husâmuddîn, *Kenzu'l-ummâl*, II, 335-336 (Hadis no: 4175).

eserde, ‘*Birinizin karnını şiiirle dolduracağına irinle doldurması daha iyidir*’⁹³² hadisini şiiir dışında başka bir şey ezber bilmeyenlere haml etmiştir.’⁹³³

Bunun yanında Gazzâlî, eserlerinde zaman zaman “صح في الصحاح” = “sıhâhda tashih edilmiş”⁹³⁴, “في المسندات الصحيحة” = “sahîh müsnedlerde”⁹³⁵, “يصح في الكتب الصحيحة” = “sahih kitaplarda doğrulanmıştır”⁹³⁶ gibi ifadler kullanmaktadır. Bu kelimelerden neyi kast ettiği ise eserlerinde tespit edilememiştir. Ancak sahîh hadisleri toplayan kitapları kastettiğini anlamak mümkün veya eserlerinde zikrettiği kaynaklardan bir kısmı buna dâhil olduğu söylenebilir. Örneğin Tirmizî’nin, Ebû Dâvûd’un ve Beyhakî’nin Sünenleri gibi kitapları kastetmiş olabilir.

Gazzâlî’nin herhangi bir rivâyete yer vermeden değindiği kaynakları ise hadis ile ilgili olanlar ve diğer kaynaklar şeklinde iki kategoride değerlendirilecektir.

Hadisle ilgili olarak Gazzâlî, Şâfiî’nin *Kitâbu ihtilâfü’l-hadîs* adlı eserindeki sahâbenin sözlerinin hüccet oluşuna dair bir takım görüşlerini naklederek kaynağını belirtmiştir.⁹³⁷ Bir yerde de Gazzâlî, ez-Zeydûnî’niye ait eserin ismini belirtmeden “*ez-Zeydûnî’nin ahkâmla ilgili hadisleri topladığını*” şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁹³⁸

Gazzâlî’nin adını zikredip de kendisinden açık bir şekilde alıntı yapmadığı bir diğer eser ise İbn Muhabber’e ait *Kitâbü’l-akl*’dır. Gazzâlî, *İhyâ*’da bu kitapla ilgili şöyle bir bilgi nakletmektedir: İbn Muhabber, *Kitâbü’l-akl* adlı eserini yazdıktan sonra Ahmed b. Hanbel kendisinden kitabı istedi ve bir sayfaya baktıktan sonra eseri ona iade etti. İbn Muhabber de “neyin var” dedi. Ahmed, bu kitapta zayıf râvilerin isnadları olduğunu söyledi. Bunun üzerine

⁹³² Hadisin tahriri için bk. Buhârî, Edeb, 92; Müslim, Şiiir, 7 (2257), 8 (2258). *Sahihayn*’de (بطن) lafzının yerine (حوف) kelimesi zikredilmiştir.

⁹³³ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 140.

⁹³⁴ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1048; *Munkız*, s. 39.

⁹³⁵ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 114.

⁹³⁶ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 104. Ayrıca bir yer de şöyle demiştir: “اشتملت عليه الكتب الصحيحة” (bk. *İhyâ*, II, 1577). *Mustasfâ*’da ise “على الكتب الصحيحة” ifadesini kullanmıştır (bk. II, 387).

⁹³⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 406.

⁹³⁸ Gazzâlî, *Mi’râcü’s-sâlikîn*, s. 112. Gazzâlî, fihki konulardaki ihtilafli meselelerde takip edilecek iki yol olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri, bir âlimi taklit etmek; diğeri ise fıkıh usûlü ve şeriâtın hükümlerini azımsanmayacak derece öğrenmek ve öğrenilen şeylerle amel olduğunu ifade etmiştir (detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *Mi’râcü’s-sâlikîn*, s. 111-112).

İbn Muhabber, Ahmed'e "isnadlara bakarak bu rivâyetleri almadım ki araştırma gözüyle bakayım. Ben amel gözüyle bakıyorum ve fayda gördüm." Ahmed b. Hanbel'e onun penceresinden bakması için kitabı verdi. Ahmed b. Hanbel de kitabı aldı ve uzun bir süre yanında kaldı. Karşılaştıklarında ona şöyle dedi: "Allah, sana hayırlı bir mükâfat versin, kitaptan faydalandım."⁹³⁹ Yukarıda belirtildiği gibi Gazzâlî, bu eserden herhangi bir haber naklettiğine dair atıfta bulunmamıştır. Ancak Irâkî'nin (ö. 806/1404) *İhyâ* üzerine yaptığı tahrice göre *akıl* ile ilgili bölümde yer alan 22 rivâyetten 17'si Dâvûd b. Muhabber'in (ö. 206/821)⁹⁴⁰ *Kitâbu'l-akl* adlı eserinde geçmektedir.⁹⁴¹ Ayrıca Irâkî, bu zatın hadiste zayıf kişilerden biri olduğunu belirtmiştir.⁹⁴² İbn Hacer (ö. 852/1449) ise *Kitâbu'l-akl*'de yer alan rivâyetlerin çoğunun uydurma ve aslının olmadığını ifade etmiştir.⁹⁴³ Gazzâlî'nin akılla ilgili naklettiği rivâyetlerin çoğunun bu kaynakta yer alması, onun bu haberleri buradan aldığına dair güçlü bir göstergedir. Fakat yukarıda İbn Muhabber ile Ahmed b. Hanbel arasında geçen diyalog aynen Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı eserinde de geçer. Lakin Mekkî eserin adını *Kitâbu'l-amel* olarak kaydetmiştir.⁹⁴⁴ Ayrıca *İhyâ*'da zikredilen rivâyetler, *Kûtu'l-kulûb*'ta toplu olarak yer almazlar ve söz konusu rivâyetlerin çoğu geçmemekte olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin, akılla ilgili rivâyetleri doğrudan İbn Muhabber'in söz konusu eserinden almış olması ihtimali daha yüksektir.

Gazzâlî, başka bir vesile ile iki sayfayı aşan bir rivâyete yer vermiş ve söz konusu rivâyetin Abdullah b. Mübârek'in kendi isnadıyla rivâyet ettiğini belirtmiştir.⁹⁴⁵ Irâkî, bu haberin İbn Mübârek'in *ez-Zühd* adlı eserinde yer aldığını ifade etmiştir.⁹⁴⁶ Söz konusu hadis, İbn Mübârek'in *ez-Zühd* adlı eserinde tespit edilmedi. Diğer bir kaynağına ise eserin müellifinin adını zikretmeden değinmiş ve şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in tedavi olduğuna ve tedavi olmayı emrettiğine dair rivâyet edilen şeyler (haberler) sayılamayacak

⁹³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3157.

⁹⁴⁰ Ebû Süleyman Dâvûd b. Muhabber et-Tâî (ö. 206/821). Hâkim, İbn Muhabber'in *Kitâbu'l-akl* adında bir eseri olduğunu ve bu kitapta yer alan hadislerin çoğunun uydurma olduğunu ifade etmiştir (bk. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 229). Ayrıca bk. Kandemir, "Dâvûd b. Muhabber" *DİA*, IX, 35-36.

⁹⁴¹ Bk. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 201-204.

⁹⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, I, 201 (dp).

⁹⁴³ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzîb*, 200.

⁹⁴⁴ Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 257.

⁹⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2182-2185.

⁹⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 2185 (dp).

kadar çoktur. Ayrıca bu konuda bir kitap telif edilmiş ve *et-Tıbbu'n-Nebevî* olarak isimlendirilmiştir.⁹⁴⁷

Doğrudan hadislerle ilgili olmayıp da eserlerinde değindiği diğer kaynakları ise şunlardır:

Gazzâlî, *İhyâ*'da Şâfiî'nin (ö. 204/820) takva boyutu ile ilgili biyografisini ele aldığı yerde naklettiği bilgilerin çoğunu Nasr b. İbrâhîm el-Makdisî'nin (ö. 490/1096) Şâfiî'nin menkıbeleri ile ilgili telif ettiği eserden aldığını açıkça belirtmiştir.⁹⁴⁸ *İhyâ*'da Şâfiî'nin “*Um*” adlı eserine de değinerek özetle şöyle demiştir: Bugün er-Rebî' b. Süleymân'a (ö. 231/846) nispet edilen “*Um*” adlı kitabı Ebû Yakûb el-Buveytî (ö. 231/846) tasnif etmiştir. Ancak Buveytî kendisinden bahsetmediği ve er-Rebî' de ilaveler ve tasarruflarda bulunup ortaya çıkarttığı için er-Rebî'a izafe edilmiştir.⁹⁴⁹ Kaynaklarla ilgili diğer bir açıklaması ise şöyledir: “Ebû Bekir el-Fârisî (ö. 305/917) Rahimehullâh icma meseleleri ile ilgili bir kitap telif etmiştir.”⁹⁵⁰ Gazzâlî'nin söz konusu müellife nispet ettiği eserin adı icmâ ile ilgili olan ve müellifin telif ettiği *Uyûnu'l-mesâil* adlı kitabı olabilir.

Gazzâlî, şarkı dinlemenin hükmü ile ilgili bazı görüşleri zikrettikten sonra ise şöyle demiştir: “Bu bilgilerin tümünü Kâdî Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058) nakletmiştir.”⁹⁵¹

Gazzâlî, *Mustasfâ* ve *el-Menhûl* adlı eserlerinde ise Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'den (ö. 403/1013)⁹⁵² çokça nakillerde bulunur. Zaman zaman görüşüne katıldığını belirtir. Bazen ise onun reyini zikrettikten sonra kendi görüşünü nakleder. Yine Gazzâlî, *Mustasfâ*'da “kâle sâhibu't-Takrîb” diye bir kitabın ismini zikretmiştir. *Mustasfâ*'nın muhakkiki söz konusu eserin Bâkılânî'ye ait olabileceğini

⁹⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 2981. Zebîdî, *et-Tıbbu'n-Nebevî* adıyla eser yazan iki müellifin ismini zikretmiştir. Bunlardan biri, Ebû Bekir b. es-Sûnnî (ö. 364/974); diğeri ise Ebû Nuaym el-İsbahânî'dir (ö. 430/1038) (bk. Zebîdî, *İthâf*, XII, 252).

⁹⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 88.

⁹⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1189.

⁹⁵⁰ Gazzâlî, *Faysal*, s. 92.

⁹⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1348-1349.

⁹⁵² Gazzâlî, *Mustasfâ*, I, 64, 128, 200, 195, 244, 384. Tam adı şöyledir: Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer el-Basrî el-Bâkılânî (bk. Zehebî, *Târîh*, IX, 63; Gölcük, “Bâkılânî”, *DİA*, IV, 531).

belirtmiştir.⁹⁵³ İbn Hacer de *Fethül-‘bârî* ve *Nüket* adlı eserlerinde “*et-Takrîb*” adında bir kitabı Bâkılânî’ye izafe etmiştir.⁹⁵⁴ *DİA*’da da bu isimle bir kitap Bâkılânî’ye nispet edilmiş ve söz konusu eserin basılmadığını belirtilmektedir.⁹⁵⁵ Bunun yanında Gazzâlî, *Mustasfâ*’da Bâkılânî’den peş peşe beş sayfalık bir alıntı yapmıştır.⁹⁵⁶ Bu da Gazzâlî’nin ondan ne kadar etkilediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca *İhyâ* adlı eserinde de Bâkılânî’ye atıfta bulunur.⁹⁵⁷

Gazzâlî’nin eserlerinde değindiği diğer bazı kitapların isimleri ise şöyledir: Mâlik’in *Muvvata*’ı⁹⁵⁸, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *Câmi*’i⁹⁵⁹, Ebü’l-Hasen et-Taberî’nin *Şifâü’l-ğalîl*⁹⁶⁰ adlı eseri, “*İhvânu’s-safâ*” kitabı⁹⁶¹ ve *Acâibü’l-havvâs*⁹⁶² adlı eserdir.

Gazzâlî, zaman zaman diğer ilahi kitaplarda gördüğü bilgileri de nakletmiştir.⁹⁶³ Bu itibarla onun diğer peygamberlere nispet ettiği sözlerden bir kısmının kaynağı onların mukaddes kitapları olduğu söylenebilir. Hatta mezar taşları üzerindeki yazılara⁹⁶⁴ ve rüyalarda elde edilen rivâyetlere de yer vermiştir.⁹⁶⁵ Bunun yanında Gazzâlî, tasavvufla ilgili eserlerinde ve özellikle *İhyâ*’da Hasan Basrî (ö. 110/728), Hâris el-Muhâsibî, Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) vb. kişilerin sözlerine de çokça yer vermiştir. Fıkıh usulündeki teliflerinde ise Kâdî el-Bâkılânî, Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Belhî (ö. 319/931) gibi âlimlerin görüşlerini sıkça zikretmiştir. Fıkıhla ilgili olan *el-Vasît* adlı eserinin

⁹⁵³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 339 (dp).

⁹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî* X, 431; *Nüket*, s. 113.

⁹⁵⁵ Gölcük, “Bâkılânî”, *DİA*, IV, 535.

⁹⁵⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 447-452.

⁹⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3170.

⁹⁵⁸ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 319.

⁹⁵⁹ Gazzâlî, *Menhûl*, s. 319.

⁹⁶⁰ Gazzâlî, *Mi‘râcü’s-sâlikîn*, s. 112.

⁹⁶¹ Gazzâlî, *Munkız*, s. 46, 55.

⁹⁶² Gazzâlî, *Munkız*, s. 79. Muskalarla ilgili bir kitap olabilir. Gazzâlî, kitabı telif eden kişinin adını zikretmemiştir.

⁹⁶³ Gazzâlî’nin *İncil*’den yaptığı nakiller için bk. *İhyâ*, I, 162; IV, 2564, 3084; *Eyyühe’l-veled*, s. 104; *Halâsatü’t-Tasânîf*, s. 106 (bu iki eserde yer alan rivâyet aynıdır.). *Tevrat*’tan yaptığı nakil için bk. *İhyâ*, I, 162; III, 1760; Zebur’dan yaptığı nakil için bk. *İhyâ*, II, 1052.

⁹⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3385-3386.

⁹⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 1350; IV, 3391, 3422.

birçok yerinde ise Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ahmed et-Taberî'nin (ö. 335/946) *Talhîs* isimli kitabından onun görüşlerini nakletmektedir.

5. *İhyâ*'daki Rivâyetlerin Kaynakları

Gazzâlî, diğer kitaplarında olduğu gibi *İhyâ*'da da genellikle kaynaklarını belirtmemiştir. Örneğin Sübkî (ö. 771/1370), *İhyâ*'daki ahhâr ve âsârın kaynaklarının tümü Gazzâlî'den önceki sûfi ve fakihlerin kitaplarında dağılmış olduğunu ve Gazzâlî'nin bir hadisi dahi isnadla nakletmediğini belirtmiştir.⁹⁶⁶ Ancak az da olsa Gazzâlî, *İhyâ*'da yer verdiği bir kısım hadisleri, Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi hadis imamlarının eserlerinden açık bir şekilde naklettiği tespit edilmiştir. Ayrıca Mehdelî'nin de belirttiği gibi *İhyâ*'da yer alan birçok rivâyet, fukaha ve sûfilerin kitaplarında geçmemektedir.⁹⁶⁷ Dolayısıyla Gazzâlî'nin kaynakları sadece söz konusu eserler değil, hadis kitapları da olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bunun yanında Mehdelî, *İhyâ*'daki hadislerin kaynaklarının daha çok hadis kitapları olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁸ Ancak *İhyâ*'daki rivâyetleri, başka eserlerdeki haberlerle sağlıklı bir şekilde karşılaştırabilmek için öncelikle hadislerin sayısal değerleri ve *İhyâ*'nın kaynakları sayılan eserlerdeki hadislerden ne kadarının *İhyâ*'da yer aldığını tespit etmekle mümkündür. Örneğin bu çalışmada takip edilen matbu kitapta, ilim bölümünde geçen 216 rivâyetin tahricine yer verilmiş, fakat bunlardan bir kısmı mevkûf rivâyetler olduğu tespit edilmiştir. Bizim tespitimize göre ise söz konusu bölümde toplamda 215, tekrarsız ise 201 rivâyet yer almaktadır. Bunlardan 34'ü *Sahîhayn*'da; 43'ü *Sünen-i erbaa*'da; 117'si diğer kaynaklarda; aslı olmayan ve tespit edilemeyen rivâyet sayısı ise 21 rivâyet olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir tespit ise “Rub'u'l-ibâdât” ile ilgili olup şöyledir: Söz konusu bölümde yaklaşık 1287 rivâyet yer almaktadır. Bunlardan 369'u *Sahîhayn*'da; 355'i *Sünen-i erbaa*'da; 489'u diğer kaynaklarda; 74 rivâyet ise aslı olmayan ve tespit edilemeyenler arasında olduğu sonucuna varılmıştır. “Rub'u'l-âdât” bölümünde ise yaklaşık 1311 rivâyet yer almaktadır. Bunlardan 416'sı *Sahîhayn*'da; 315'i *Sünen-i erbaa*'da; 531'i diğer kaynaklarda; 49 rivâyet ise aslı olmayan ve tespit edilemeyenler arasında olduğu sonucuna varılmıştır.⁹⁶⁹ Sadece bu tespite

⁹⁶⁶ Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, VI, 249; Mehdelî, *el-Îmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 72.

⁹⁶⁷ Mehdelî, *el-Îmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 74.

⁹⁶⁸ Mehdelî, *el-Îmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 131.

⁹⁶⁹ Söz konusu bölümde yer alan rivâyetlerin tesbiti için takip edilen metod şöyledir: **a.** Elimizde bulunan matbu kitaptaki tahricler (Irâkî, Zebîdî ve kitabı neşreden tahricleri) esas alınmıştır. Ancak tahrici yapılan mevkûf

dahi bakıldığında Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde yer verdiği rivâyetlerin tekrarsız en az 1500'ü *kütüb-i sitte*'de yer aldığı anlaşılmaktadır.

Bunun yanında *İhyâ*'nın üzerine yapılan tahrir çalışmalarına göre peş peşe en çok rivâyetin tespit edildiği kaynaklardan bazılarında da temas etmekte yarar vardır.

Bu tespitlerden biri şöyledir: Gazzâlî, *İhyâ*'nın Rub'u'l-münâcât bölümünün onuncu kitabında “(Hayır) İşlerinde Acele Etmek” diye bir başlık açmıştır. Burada yer alan ilk beş altı satır hariç diğer bütün bilgiler dâhil, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) *Kasru'l-emel* adlı eserindeki “(Hayır) İşlerinde Acele Etmek” faslında geçen malumatın aynısı olması hasebiyle söz konusu kitaptan aldığı anlaşılmaktadır.⁹⁷⁰ Yine Gazzâlî'nin susmanın fazileti ilgili peş peşe naklettiği 19 rivâyetten sadece bir rivâyet, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân* adlı eserinde tespit edilememiştir.⁹⁷¹ Başka bir kaynağı ise şöyledir: Gazzâlî, *İhyâ*'nın Rub'u'l-Muhlikât bölümünün ikinci kitabında peş peşe getirdiği 18 rivâyet, Ebû Bekir el-Harâitî'nin (ö. 327/939) *Mekârimü'l-ahlâk* adlı eserinde de geçmektedirler.⁹⁷² Yine peş peşe zikrettiği 6 rivâyetin tamamı Herâitî'nin eserinde yer almaktadırlar.⁹⁷³ Bu itibarla İbn Ebi'd-Dünyâ ile Ebû Bekir el-Harâitî'nin kitapları da Gazzâlî'nin en önemli kaynaklarından olduğunu söylemek mümkündür. Buna mukabil Gazzâlî'nin eserlerinde, İbn Ebi'd-Dünyâ ile Ebû Bekir el-Harâitî ve kitaplarına herhangi bir atıf yaptığı tespit edilemedi. Ancak

rivâyetler, değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Ayrıca tahriri yapılmayan rivâyetler kısa bir aramadan sonra bulunmamışsa tespit edilemeyen rivâyetler arasında zikredilmiştir. **b.** Hadisin kaynağı başka sahabe'nin adı ile de kaynaklarda yer alıyorsa; kaynağı tespit edilenler arasında kaydedilmiştir. **c.** Merfû olarak bulunamayan rivâyetler, tespit edilemeyenler arasında sayılmıştır. **d.** Aynı sayfada tekrar edilen hadisler bir rivâyet olarak zikredilmiştir.

⁹⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 3329-3334; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kasru'l-emel*, s. 87-125.

⁹⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1817-1820; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*, s. 174-212. Gazzâlî, söz konusu eserden naklettiği hadisleri sırasıyla almış. Fakat aralıklarla almadığı rivâyetler de bulunmaktadır. Bunun yanında “dil'in afetleri ile ilgili zikrettiği birçok rivâyet İbn Ebi'd-Dünyâ'nın bu eserinde de yer almaktadırlar.

⁹⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, III, 1696-1699; Ebû Bekir el-Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk*, s. 28-42. Gazzâlî, söz konusu eserden naklettiği hadisleri sırasıyla almış. Fakat az olmakla birlikte aralıklarla almadığı rivâyetler de bulunmaktadır. Gazzâlî'nin eserine almadığı rivâyetlerin çoğu, aldıklarının tekrarı veya benzeri oldukları için almamış olabilir.

⁹⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 921-922; Ebû Bekir el-Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk*, s. 210-214. Gazzâlî, söz konusu eserden naklettiği hadisleri sırasıyla almış. Fakat az olmakla birlikte aralıklarla almadığı rivâyetler de bulunmaktadır.

Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olmayan *Sırru'l-âlemeyn ve keşfu mâ fi'd-dâreyn* adlı eserde İbn Ebi'd-Dünyâ'nın adı açık bir şekilde zikredilmiştir.⁹⁷⁴

Ayrıca Gazzâlî, *Munkız* adlı eserinde tasavvuf ilmini, Ebû Tâlib el-Mekî'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'u; Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eserleri ile Cüneyt el-Bağdâdî (ö. 298/911), Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/946), Ebû Yezîd el-Bestâmî (ö. 261/875) ve diğer büyük mutasavvıflardan naklolunan sözleri ihtiva eden kitapları mütalaa ederek elde ettiğini söylemiştir.⁹⁷⁵ *İhyâ*'nın başında da eserinde yer verdiği bazı konularla ilgili kitapların telif edildiğini belirtmiştir.⁹⁷⁶ Bu itibarla *İhyâ*'nın en temel kaynakları, az önce isimleri zikredilen kişilerin sözleri ve eserlerinde yer alan nakli bilgiler olduğunu rahatlıkla söylenebilir.

Özetle Gazzâlî, eserlerine aldığı hadislerin kaynaklarını genellikle açıklamaz. Bununla birlikte herhangi bir âlimin görüşünü veya sözünü zikrettiğinde ise genellikle ona atıfta bulunuyor. Buradan hareketle Gazzâlî'nin hadis kaynaklarını, belirtmemesinin temel nedenlerinden biri, en azından bir yerde söz konusu kişinin ya ismine veya eserine değindiği için ikinci kere tekrar etmek istememiş olmasıdır. Örneğin *İhyâ* adlı eserinde alıntıda bulunduğu Ebû Tâlib el-Mekî, Hâris el-Muhâsibî ve Ebû Nuaym gibi kişilerin bir kısmının eserlerinin isimlerini de belirterek atıfta bulunmuştur. Diğer neden ise Gazzâlî için asıl olan bilginin hangi kaynaktan geçtiği değil; bilakis bilginin kendisidir.

Gazzâlî'nin hadis alanındaki kaynakları Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Beyhakî ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Gazzâlî, ilk üç muhaddisin kitaplarından yaptığı bazı nakillere açık bir şekilde ve kitapların isimlerini de zikrederek bahsederken; diğer kaynaklar hakkında ise bu netlikte yaptığı herhangi bir beyanını tespit edilememiştir. Tasavvuf alanındaki kaynakları ise başta Ebû Tâlib'in *Kûtu'l-kulûb* adlı eseri olmak üzere, Hâris el-Muhâsibî'nin eserleri, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın kitapları, Hattâbî'nin *el-Uzle* adlı eseri, Kuşeyrî'nin *Risalesi*, Ebû Bekir el-Harâitî'nin *Mekârimü'l-ahlâk*'ı İbn Huzeyme ve İbn Münzir'in eserleri gibi kitaplar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fıkıh usûlünde ise daha çok hocası Cüveynî ve Bâkılânî'nin

⁹⁷⁴ Gazzâlî, *Sırru'l-âlemeyn ve keşfu mâ fi'd-dâreyn*, s. 17.

⁹⁷⁵ Gazzâlî, *Munkız*, s. 57. Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn* adlı eserinin büyük bir çoğunluğunu yukarıdaki kaynakları esas alarak telif ettiğini söylenebilir.

⁹⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 38.

telifleridir. Fıkıhta ise daha çok Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin görüşlerine ve *et-Telhîs* adlı eserine atıflar yapması hasebiyle, bu alandaki en önemli kaynağı bu eser olması muhtemeldir.

B. RİVÂYETLERİN SİHHAT DURUMU

Gazzâlî, eserlerine aldığı rivâyetlerin sıhhat durumları hakkında genel olarak herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Ancak daha önce de temas edildiği gibi ona göre genel anlamda bir kelâm haddi zatında makul ve burhân/delil ile de sabit ise ve de Kur'ân ve sünnete muhalif değilse terk edilmesi gerekmez.⁹⁷⁷ Bu itibarla Gazzâlî'nin bu kaideye aykırı olmayan rivâyetleri eserlerine aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca burada yer alan analizlerin çoğu, *İhyâ* üzerine yapılan çalışmalar esas alınarak ele alınmıştır.

Yapılan tahric çalışmalarına göre Gazzâlî'nin Fıkıh ve usûl-i fıkıh ile ilgili eserlerinde uydurma rivâyetlerin varlığı yok hükmünde denilecek kadar az olduğu söylemek mümkündür. Örneğin *Menhûl*'de söz konusu eser üzerine yapılan tahrice göre sadece bir rivâyet mevzû olarak tespit edilmiştir.⁹⁷⁸ *İhyâ* gibi ahlaka dair eserlerinde ise mütevâtir rivâyetlerden mevzû ve aslı olmayan rivâyetlere kadar her türlü haber bulunmaktadır. Nitekim yapılan bir çalışmada *İhyâ*'daki hadislerin sıhhati hakkında şöyle genel bir değerlendirme yapılmıştır: “(Gazzâlî'nin) *İhyâ*'da delil olarak gösterdiği hadislerin yüzlercesi mevzu hadislerdendir.”⁹⁷⁹ Başka bir çalışmada da şöyle bir analiz yapılmıştır: “Yapılan araştırmalara göre *İhyâ*'da geçen 4715 adet hadisten %50-55'nin aşağıdaki türlerden olduğu tespit edilmiştir. 1. Hadis mecmualarında bulunamayan hadisler. 2. Otantik/orijinal hadis kaynaklarında sahîh hadis olarak tespiti yapılamayan hadisler. 3. Zayıf hadisler.”⁹⁸⁰ Diğer bir çalışmada ise genel anlamda Gazzâlî'nin kitaplarında 600'e yakın zayıf ve uydurma rivâyet bulunduğunu belirtilmiştir.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Gazzâlî, *Munkız*, s. 46.

⁹⁷⁸ Mevzû olduğu söylenen rivâyet için bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 309 (dp). Hadis metni ise şöyledir: (أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ) (بِأَيْهِمْ أَفْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ). İbn Mulakkîn, bu hadisin ğarîb olduğunu ve kitaplarına itimat edilen hiç kimsenin bu haberi rivayet etmediklerini belirtmiştir (bk. *Bedru'l-munîr*, IX, 584). İbn Hazm ise bâtil olduğunu söylemiştir (bk. *İhkâm*, V, 642).

⁹⁷⁹ Çubukçu, *Gazzali ve Şüphecilik*, s. 89.

⁹⁸⁰ Uysal, “Gazzâlî'de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 331. Buna benzer bir değerlendirmeye 334. sayfada da yer vermiştir.

⁹⁸¹ Zekî Mübârek, *el-Ahlâk inde'l-Ğazzâlî*, s. 114.

Buna mukabil bir çalışmada Gazzâlî'nin *İhyâ*'da zikrettiği hadislerin (4597 hadisin) çoğu, sahîh olduğu ve bunlardan sadece 479 rivâyetin tenkid edildiği ifade edilmiştir. Tenkid edilen haberlerin ise çoğunun fezâilî amel ile ilgili olduğunu ve bunların da bütün rivâyetlere oranla %10,4'te takabül ettiğini söylenmiştir.⁹⁸² Hatta *İhyâ*'da mevzû rivâyetlerin mevcut olmadığını ifade edenler de bulunmaktadır.⁹⁸³ Louis Massignon ise Gazzâlî'yi şu cümlelerle savunmuştur: "Doğrusu Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı isnadı sağlam olmayan hadisler de içermektedir. Fakat bu tâlî bir konudur. Zira *İhyâ*, metin tenkidi yapan bir usûl kitabı değil, fakat ahlaki eğitimi amaçlayan bir irşad eseridir. Gazzâlî, üstün bir hadis nakilcisi olmaktan ziyade, okuyucusuna derlediği hadislerin ahlaki tebliğlerini sunmak çabasında idi. O, *İhyâ*'yı meraklı hadis araştırmacıları için değil, ahlaki tedaviye susamış vicdanlar için yazıyordu."⁹⁸⁴

İhyâ'nın ilim bölümünde yer alan rivâyetler üzerine yapılan çalışmalarda ise aşağıdaki tespitler yapılmıştır.

Karadâvî, Gazzâlî'nin *İhyâ*'nın ilim bölümünde yaklaşık 55 hadis rivâyet ettiğini ve bunlardan 13'ü sahîh ile hasen mertebesinde olduğunu; diğerlerinin ise yaygın olmakla birlikte çok zayıf olduklarını belirtmiştir.⁹⁸⁵ Ancak aşağıdaki çalışmalarda da temas edileceği gibi söz konusu bölümde geçen hadislerin sayısı Karadâvî'nin zikrettiğinin en az üç katı kadar vardır. Bu itibarla muhtemelen Karadâvî'nin kastı ilim bölümünün ilk babında geçen hadislerdir. Çünkü ilk babta yaklaşık 60 rivâyet yer almaktadır.

Diğer bir çalışmada ise söz konusu bölümde yer alan 135 hadisten 70'i makbûl, 65'i ise merdud rivâyetlerdir. Makbûl rivâyetlerin 16'sı müttefakun aleyh, 49'u sahîh ve 5'i de hasen hadislerdir. Merdud rivâyetlerin ise 21'i zayıf, 17'si çok zayıf ve 11'i mevzû, 16 tanesi de aslına ulaşılamayan hadislerdir.⁹⁸⁶ Görmez de ilim bölümünde yaklaşık 177 hadisin

⁹⁸² Bk. Yahya Zekeriya Ali Me'âbide, "Huccetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin Hadis Tenkid Yöntemi", 900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu, s. 226-228.

⁹⁸³ Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 138-139.

⁹⁸⁴ Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, s. 79-80.

⁹⁸⁵ Bk. Karadâvî, *el-İmâm el-Ğazzâlî beyne mâdihîhi ve nâkidihî*, s. 151. Yapılan bazı çalışmalarda da Karadâvî'nin bu sayısal değerlendirmeleri olduğu gibi aktarılmıştır (bk. Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, s. 103, 110; Paksoy, *İmâm Gazzâlî'nin Hadîsçilik Yönü*, s. 16, 29).

⁹⁸⁶ Işık, *Gazzâlî'nin İhyâ Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinin "Kitabu'l-İlim" Kısmında Geçen Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 132.

bulduğunu ve Irâkî'nin bunlardan 43 hadisin sahîh ve bunlardan 20'si müttefakun aleyh olduğunu belirtmiştir. Ayrıca 27 rivâyetin hasen bir isnadla; geriye kalan hadislerin tamamının zayıf olduğunu ve bunlardan 21 hadisin de aslını bulamadığını açıklamıştır.⁹⁸⁷ Bu çalışmada takip edilen kitapta ise söz konusu bölümde 216 rivâyetin tahriline yer verilmiş, fakat bunlardan bir kısmı mevkûf rivâyetler olduğu tespit edilmiştir. Bizim tespitimize göre ise daha önce de belirtildiği gibi söz konusu bölümde toplamda 215, tekrarsız ise 201 rivâyet yer almaktadır. Bunlardan 34'ü *Sahîhayn*'da; 43'ü *Sünen-i erbaa*'da; 117'si diğer kaynaklarda; aslı olmayan ve tespit edilemeyen hadislerin sayısı ise 21 rivâyet olduğu tespit edilmiştir. Murtazâ ez-Zebîdî ise ilim bölümünün birinci babın birinci faslında 28 hadisin yer aldığını ve bunlar arasında sahîh, hasen ve zayıf rivâyetler olduğunu, ancak hiç mevzû rivâyetin olmadığını;⁹⁸⁸ ikinci faslında ise 10 hadisin geçtiğini ve bunlardan sadece bir rivâyetin mevzû olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸⁹

Bu itibarla *İhyâ*'daki rivâyetler hakkında sıhhat ve diğer açılardan sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için söz konusu hadisler üzerine yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Çünkü yapılan çalışmaların çoğunda haklı olarak Irâkî'nin tahriri esas alınmıştır. Ancak Irâkî bazen mevkûf olan rivâyetlerin de tahriri yapmıştır. Ayrıca bazı rivâyetlerin tahriline değinmemiş ve tekrar edilen haberlerin bir kısmını göz önünde bulundurmamıştır. Hatta Irâkî, bazen Gazzâlî'nin hadis olarak nakletmediği nakli bilgilerin de tahriline değinmiştir.⁹⁹⁰ Dolayısıyla verimli bir çalışma için öncelikle *İhyâ*'da zikredilen hadislerin sayısı (tekrarlı ve tekrarsız), kaynakları ve sıhhat durumları sağlam bir şekilde tespit edilmelidir. Bunun için ise ilk önce açık bir şekilde ve dolaylı olarak merfû olduğu bilinen rivâyetler belirlenmelidir. Daha sonra tespit edilemeyen haberlerin tahriri ve aslı bulunmayan ile mevzû olduğu iddia edilen rivâyetlerin analizi tekrar yapılmalıdır. Ayrıca cezim ve tamriz sığalarıyla getirdiği rivâyetler de değerlendirmeye tabi tutulabilir.

⁹⁸⁷ Bk. Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet*, s. 52.

⁹⁸⁸ Bk. Zebîdî, *İthâf*, I, 95. Ancak Zebîdî, Gazzâlî'nin âsâr rivâyetler arasında getirdiği bir hadisi, bu değerlendirmede ele almamıştır (bk. *İthâf*, I, 135).

⁹⁸⁹ Bk. Zebîdî, *İthâf*, I, 143. Mevzû olan rivâyet için bk. Zebîdî, *İthâf*, I, 150.

⁹⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 312. Söz konusu yerde Gazzâlî, bilgiyi “يقال” = “deniliyor” kelimesiyle nakletmiştir. Irâkî ise rivâyetin aslını bulamadığını şeklinde değerlendirmede bulunmuştur (bk. *İhyâ*, I, 312 [dp]).

Gazzâlî'nin *İhyâ* adlı eserinde zayıf, mevzû ve aslı olmayan rivâyetlerin yer almasının temel nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Gazzâlî'nin kaynaklarına itimat etmesi ve en temel nedenlerden biri bu olduğunu söylenebilir. Nitekim birçok kaynakta bu nedene işaret edilmektedir.⁹⁹¹ Ayrıca Gazzâlî de konuyla ilgili şöyle demiştir: “Hadis imamları, ahkâmı ilgili hadisleri (konularına göre) bablara/bölmelere ayırmışlar ve sahîh ile fasit olanları birbirinden ayırmışlardır. Dolayısıyla bu konuda, bu kitaplara dayanmak (bağlı kalmak) caizdir.”⁹⁹²

- Gazzâlî'nin rivâyetlerin sıhhat açısından tespit edilmesinin zor bir iş olduğunu söylemesi ve bu nedenle bu işe yeltenmemesi de bir neden olarak zikredilebilir. Nitekim kendisi de sahîh ile fasid rivâyetleri birbirinden ayırabilmenin zor ve zaman isteyen bir durum olduğunu bildiği için bu husustaki kolay yolu şu şekilde açıklamıştır: “Müctehidin, ümmetin genel kabulüne mazhar olan hadislerin isnadını incelemesi gerekmez. Eğer bazı âlimler bu hadise muhalif kalmışlarsa, bu takdirde, bu hadisin râvilerini ve bu râvilerin adaletini inceler.”⁹⁹³

- Gazzâlî'nin naklettiği hadislerin çoğu dinin temel ilkeleri ile çelişmediği için onların zayıflığına veya uydurma olduklarına vakıf olmadığını ve irdelemediğini söylenebilir. Nitekim kendisi bir yerde genelleme yaparak şöyle der: “Bir kelâm haddi zatında makul ve burhân/delil ile de sapıt ise ve de Kur’ân ve sünnete muhalif değilse terk edilmesi gerekmez.”⁹⁹⁴ Örneğin daha önce de temas edildiği gibi muttefakun aleyh olan bir rivâyet için kendi nazarında âyete muhalif diye “kesin yalan” olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹⁵

- Gazzâlî'nin yetişme tarzı ve ilim çevresidir. Çünkü Cüveynî Medresesi'nin programında hadis ilimlerinin kayda değer bir ağırlığı bulunmamaktadır.⁹⁹⁶

⁹⁹¹ Bk. İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsü'l-Cehmiyye*, VI, 125-127; Paksoy, *İmâm Gazâlî'nin Hadîşçilik Yönü*, s. 49;

⁹⁹² Gazzâlî, *Menhûl*, s. 304.

⁹⁹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II, 387.

⁹⁹⁴ Gazzâlî, *Munkız*, s. 46.

⁹⁹⁵ Bk. Gazzâlî, *Menhûl*, s. 141. Detaylı bilgi için tezin ikinci bölümünde geçen “Mevzû Hadis” bahsine bak.

⁹⁹⁶ Bk. Karadâvî, *el-İmâm el-Ğazâlî beyne mâdihîhi ve nâkidihî*, s. 151; Uysal, “Gazzâlî’de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 331, 335.

- Hadislerin “terhîb-terhîb, amellerin faziletleri ve mev’iza” konularında zayıf hadislerle amel edilebileceğine dair cevaz hükmüdür.⁹⁹⁷ Ancak Gazzâlî’nin bu tür bir açıklaması olmadığı için böyle bir iddiada bulunmak tam isabetli olmayabilir.
- Gazzâlî’nin hadis ilminin duraklama ve gerileme zamanına denk bir dönemde yaşamış olması da bir neden olarak sayılabilir.

⁹⁹⁷ Uysal, “Gazzâlî’de Hadis Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, s. 335.

SONUÇ

Hicrî 450-505 (1059-1111) yılları arasında yaşayan Hucetü'l-İslam el-Gazzâlî, birçok alanda özgün eserler telif etmiştir. Hadis ilminde ise zayıf kaldığı iddia edilmektedir. Yapılan tespitlere göre söz konusu iddialar eğer her açıdan Gazzâlî'nin hadiste zayıf olduğu şeklinde ise bu doğru görülmemektedir. Çünkü eserlerinde tespit edildiğine göre Gazzâlî'nin yeteri derecede bir hadis usulü bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Gazzâlî, kitaplarında hadis ilmi açısından önemli olan ve döneminde yaygın olan sahîh, mevzû, mu'an'an, munkatı ve mürsel hadis gibi konulara temas etmiştir. Ayrıca teliflerinde azımsanmayacak miktarda merfû, mevkûf ve maktû rivâyetler de bulunmaktadır. Mesela *İhyâ*'da 4000'den fazla merfû hadise yer vermiştir. Bu ise büyük bir yekûn oluşturmaktadır.

Bunun yanında Gazzâlî, mütevâtir olan haberlerin kesin bilgiyi ve bu şekilde nakledilen dini bir ilkeyi de inkâr etmenin küfür gerektirdiğini ifade etmiştir. Haber-i vâhid için ise zorunlu bilgi ifade etmediğini, ancak onunla amel etmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ona göre bir haberle amel edilebilmesi için söz konusu haberi nakleden râvi adil, Müslüman, ergenlik yaşına girmiş ve zabtı sağlam olmalıdır. Keza Gazzâlî, makul olan ve burhân/delil ile de sabit bir sözün Kur'ân ile sünnete muhalif olmaması durumunda terk edilmesi gerekmediğini dile getirmiştir. Buna mukabil Gazzâlî, hadis konusunda, ciddiyetsizlik, titiz davranmamak veya aşırı yanılğı ile tanınan kişilerin rivâyetlerinin kabul edilmediğini ve bu nedenlerden dolayı da bu şekilde olan kişilere güvenin ortadan kalktığını belirtmiştir.

Öte taraftan Gazzâlî, hadis eğitimi için de belli kriterlere değinmiş olup ona göre râvi hadisi işittiği gibi hıfz etmeli, daha sonra ezberlediği gibi rivâyet etmelidir. Gazzâlî de ehl-i hadiste olduğu gibi bir hadisi zabt (hıfz) etmenin iki metodundan birinin ezberlemek olduğunu belirtmiş ve buna "hıfzu'l-kalb" demiştir. Diğerisi ise kitabettir. Gazzâlî, kitabet ile hadisleri zabt eden kişilerin "işittikleri gibi yazmaları ve onu değiştirecek şahısların ulaşamayacağı şekilde korumaları gerektirdiğini" belirtmiştir. Kitabı muhafaza etmenin ise yanında bulundurmamak veya önemli bir yerde saklamakla olacağını ifade etmiştir. Bunun yanında kendi döneminde hadis meclislerinde haberin semâi esnasında yaşanan

olumsuzluklara da temas etmiştir. Ayrıca Gazzâlî buralarda hazır bulunan çocukların oyunlarla meşgul olduklarını; hocaların ise ders esnasında uyukladıklarını ve hadisleri yazan kişilerin hocayı pür dikkat ile dinlemediklerini dile getirmiştir. Bu şekilde elde edilen bir haberin rivâyet edilmesini ise uygun görmemiştir.

İsnadları analiz etme konusunda ise eserlerinde az sayıda bulunmakta ve incelemeleri kısa değerlendirmelerden öteye geçmemektedir. Ayrıca eserlerinde yer alan sened değerlendirmelerinin çoğu, rivâyetleri aldığı kaynaklarda da aynı şekilde yer almakta ve bu analizlerin çoğu bir iki kelimeyi geçmemektedir. Bu itibarla eserlerindeki görüş ve uygulamalarından hareketle Gazzâlî'nin hadisleri, cerh ve ta'dîl açısından analiz etme konusunda eserlerindeki bazı rivâyetlere yönelik yaptığı tenkidlere göre tatmin edici bilgi ve tespitler bulunmamaktadır. Bununla birlikte Gazzâlî, isnad tenkidi ve analizinin önemli olduğuna işaret etmiştir. İsnad tenkidi ayrı bir uzmanlık gerektirdiğinden müctehidin bu konuda güvendiği cerh ta'dîl âlimlerinin görüşlerine dayanabileceğini ve güvenilir kaynaklardan hadis alınabileceğini ifade etmiştir. Bu genel yaklaşım Gazzâlî'nin isnad tenkidi ile fazla uğraşmamasını da izah edebilir. Aynı yaklaşımın izleri, kaynaklardan hadis naklederken de görülmektedir.

Gazzâlî'nin kaynaklarına gelince, o, eserlerinde geçen hadisleri nereden aldığını veya hangi kitaplarda yer aldıklarını genellikle açıklamaz. Bununla birlikte az da olsa kitaplarında Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi hadis ilminin zirvesinde yer alan muhaddislerin adlarını ve eserlerinin isimlerini de zikrederek onlardan hadis nakletmiştir. Ayrıca Ebu Ubeyd Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî'nin ğaribu'l-hadis ile ilgili yazdığı kitabından da nakilde bulunmuştur. Yine tasavvuf alanında ün kazanan Ebû Tâlib el-Mekkî, Hâris el-Muhâsibî ve Ebû Nuaym'ın isimlerine atıfta bulunarak, onlardan rivâyetler nakletmiştir. Özellikle *İhyâ* adlı eserinde zikrettiği rivâyetlerin çoğunun bu üç müellifin kitaplarında da aynen yer aldığı görülmektedir. Keza Ebû Bekir el-Harâitî ve İbn Ebi'd-Dünyâ'nın Gazzâlî'nin en önemli kaynaklarından olduklarını söylemek mümkündür. Bunun yanında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ile Beyhakî'nin *Ma'rifetüs-sünen*'inden de bahsetmiştir. Ancak söz konusu eserlerden isim vererek herhangi bir rivâyet naklettiğine dair bir şey tespit edilememiştir. Bununla birlikte Irâkî'nin *İhyâ* tahririnde Ebû Dâvûd ve Beyhakî'nin eserlerine de atıflar bulunmaktadır. Gazzâlî'nin gerek

hadis gerekse tasavvuf eserlerinden aldığı bilgilerin kaynaklarını her zaman belirtmemesi, muhtemelen bu bilgilerin maruf ve yaygın olmasından kaynaklanmaktadır.

Gazzâlî, eserlerine aldığı rivâyetlerin sıhhat durumları hakkında da genel olarak herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Tespit edildiğine göre kitaplarında sahîh hadisten mevzû rivâyetlere kadar her tür rivâyetin bulunduğu sonucuna varılmıştır. Eserlerinde zayıf ve uydurma rivâyetlerin yer almasının temel nedenlerinden biri ve belki en önemlisi kaynaklarına güvenmesidir. Dolayısıyla o, bu kitaplarda geçen rivâyetlerin zayıf ve uydurma olduğunu düşünmediğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan yukarıda geçtiği üzere Gazzâlî, makul olup Kur'ân'a ve sünnete muhalif olmayan görüşlerin kabulü konusundaki ilkesinin bir yansıması olarak bu ölçüye uyan rivâyetleri almış olabilir. Bu bakış açısı, Gazzâlî'nin tasavvuf erbabının yaklaşımına uygun hareket ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin döneminden başlamak üzere günümüze denk onun en çok eleştiriye maruz kaldığı konu, eserlerine aldığı rivâyetlerde secici davranmaması olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla onun eserlerinden herhangi bir hadis almadan önce ya eserleri üzerinde yapılan tahrir çalışmalarına bakılmalı ya da söz konusu hadisin tekrar tahriri yapılarak sıhhat derecesi tespit ettikten sonra itibara alınmalıdır. Bunun yanında Gazzâlî'nin eserlerinde naklettiği rivâyetleri bir bütün olarak red etmek de savunulabilecek bir görüş olmadığını belirtmekte yarar vardır.

Son olarak tezde de temas edildiği gibi günümüz tahrir yöntemleriyle *İhyâ*'daki hadislerin tahririnin tekrar yapılması gerekli görülmektedir. Böyle bir çalışma ise sadece bir kişinin gücünü aşabilir. Dolayısıyla ya bir grup veya aynı sistemi takip edecek bir fakültenin akademisyenleri bu eserde yer alan rivâyetleri, öncelikle metodlarını belirterek, araştırabilirler. Ayrıca hicri beşinci asırda Gazzâlî'nin ilmi seyahatler yaptığı yerlerde hadis ilminin durumu, o muhitlerde yaşayan muhaddisler ve Gazzâlî'ye etkisi ne derecede olduğu şeklinde bir çalışmaya da ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların haricinde Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan bütün eserlerindeki hadislerin toplam sayısı ve sıhhat derecelerini tespit etmek suretiyle, onun kitaplarında naklettiği rivâyetler hakkında daha makul ve sağlam değerlendirmelerde bulunulabilir.

KAYNAKLAR

Abdullah Sirâcu'd-dîn, *Şerhu'l-Menzûmetu'l-beykûniyye,*

Abdullah Sirâcu'd-dîn, *Şerhu'l-Menzûmetu'l-beykûniyye fî mustalahi'l-hadîs,* Haleb 1430/2009.

Abdülaziz el-Havlî, *Târîhu fînûni'l-hadîs,*

Muhammed Abdülaziz el-Havlî, *Târîhu fînûni'l-hadîsi'n-Nebevî,* thk. Mahmud el-Arnaûd - Muhammed Bedreddîn el-Kahvecî, Beyrut ts.

Acar, Abdurrahman, “İmâm Gazzâlî ve Selçuklular”, 900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu, 7-9 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 91-105.

Ahmed, *Müsned,*

Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel,* nşr. Bedreddîn Çetiner, I-VI, İstanbul 1413/1992.

-----, *Müsned,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, I-XX, Kahire 1416/1995.

Ali b. Husâmuddîn, *Kenzu'l-ummâl,*

Alâuddîn Ali el-Müttekî b. Husâmuddîn el-Hindî el-Burhân Fûrî, *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâli ve'l-ef'âl,* I-XVI, Beyrut 1405/1985.

Apaydın, “Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî,*

Yunus Apaydın, “Bir İslâm Hukukçusu Olarak Gazzâlî”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (Tebliğleri),* 14 Mart 1988, Kayseri 1988, s. 37-53.

Aydınlı, *Hadîs İstılahları Sözlüğü,*

Abdullah Aydınlı, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2006.

Aynî, *Umde,*

Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XX, 1. bsk., Kahire 1392/1972.

Bedevî, *Müellifâtü'l-Gazzâlî,*

Abdurrahman Bedevî, *Müellifâtü'l-Gazzâlî*, 2. bsk., Kuveyt 1977.

Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,*

Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir A'tâ, I-XI, Beyrut 1424/2003.

Buhârî, *Sahîh,*

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk Bedreddîn Çetiner, I-VIII, İstanbul 1413/1992.

Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm ahlâkı,*

Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm ahlâkı*, İstanbul 2013.

-----, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 489-505, İstanbul 1996.

Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar,*

İsmail Lütfi Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 5. bsk., İstanbul 2012.

-----, *Hadîs Usûlü,*

İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Usûlü*, İstanbul 2010.

Çakın, Kamil, “Buhârî’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, *Hadis Literatürü Araştırmaları Buhârî-Müslim Antolojisi*, nşr. Salih Özer-Sabri Kızılkaya, Ankara 2007, s. 117-141.

Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234-241, İstanbul 1998.

Cessâs, Fusûl,

Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fî’l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, İstanbul 1414/1994.

Cüveynî, Burhân,

İmâmu’l-Harameyn Ebû’l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikhi*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, I-II, bsk. yeri yok, 1420/1999.

-----, *eş-Şâmil fî’l-usûli’-d-dîn*,

eş-Şâmil fî’l-usûli’-d-dîn, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr-Süheyr-Muhammed Muhtâr-Faysal Bedîr Avn/Û’n, İskenderiye 1969.

Çubukçu, Gazzali ve Şüphecilik,

İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzali ve Şüphecilik*, İstanbul 1996.

Dârekutnî, Sünen,

Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü’-d-Dârekutnî*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcut-Ali Muhammed Muavviz, I-III, Beyrut 1422/2001.

Dehlân el-Kedîrî, Sirâcü’t-tâlibîn,

İhsân Muhammed el-Cemfesî Dehlân el-Kedîrî, *Sirâcü’t-tâlibîn şerhu Minhâcü’l-âbidîn*, I-II, Beyrut 1417/1997.

Döndüren, Hamdi, “Makdisî”, *DİA*, XXVII, 434-435, Ankara 2003.

Ebû Abdullah el-Heddâd, *Tahricu ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn,*

Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Heddâd, *Tahricu ehâdîsi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Riyâd 1408/1987.

Ebû Bekr el-Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk,*

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Sehl el-Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âliyhâ ve mahmûde tarâikahâ*, thk. Eymen Abdülcâbir el-Behiyri, Kahire 1419/1999.

Ebû Dâvûd, *Sünen,*

Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Bedreddîn Çetiner, I-V, İstanbul 1413/1992.

Ebû Ğudde, *Lemhât,*

Abdülfettâh Ebû Ğudde, *Lemhât min târihi's-sünne ve ulûmi'l-hadîs*, 4. bsk. Beyrut 1417.

Ebû İshak es-Sayrefinî, *el-Muntehab min Kitâbi's-siyâk,*

Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sayrefinî, *el-Muntehab min Kitâbi's-siyâk li't-târîhi'n-Nîsâbûr*, neş. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Kahire 1403.

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Mu'tezilî, *el-Mu'temed,*

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikhi*, I-II, Beyrut ts.

Ebû Nuaym, *Hilye,*

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asviyâ*, I-X, Mısır 1351-1357/1932-1938.

-----, ***Ma'rife,***

Ma'rifetü's-sahâbe, thk. Âdil b. Yusuf el-A'zâzî, I-IV, Riyâd 1432/2011.

Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâhire,*

Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire*, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde)

-----, ***el-Edeb fî'd-dîn,***

el-Edeb fî'd-dîn, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***Esâsu'l-kıyâs,***

Esâsu'l-kıyâs, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân, Riyad 1413/1993.

-----, ***Eyyühe'l-veled,***

Eyyühe'l-veled, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***Faysal,***

Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***Halâsatü't-tasânîf,***

Halâsatü't-tasânîf fî't-tasavvûf, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***İhyâ,***

İhyâu ulûmi'd-dîn, I-V, nşr. Muhammed Vehbî Süleyman-Usâme Amûre, 3. bsk., Dimeşk 1432/2011.

-----, ***İhyâ (trc. Arslan),***

İhyâ, trc. Ali Arslan, I-IV, İstanbul ts.

-----, ***el-İktisâd fi'l-itikâd,***

el-İktisâd fi'l-itikâd, Beyrut 1403/1983.

-----, ***İtikadda Orta Yol, (trc. Demir),***

İtikadda Orta Yol, trc. Osman Demir, İstanbul 2012.

-----, ***İlcâmü'l-'avâm,***

İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-keîâm, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-İmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***Kânûnu't-te'vîl,***

Kânûnu't-te'vîl, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-İmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***el-Keşf ve't-tebyîn,***

el-Keşf ve't-tebyîn fî ğurûri'l-halkı ecmeîn, thr. Ahmed Hüseyin el-Alevî, Haleb ts.

-----, ***Kıstâsu'l-mustakîm,***

el-Kıstâsu'l-mustakîm, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-İmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, ***el-Maksadü'l-esnâ,***

el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-husnâ, nşr. Ahmed Kabânî, Beyrut ts.

-----, ***Menhûl,***

el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl, nşr. Nâcî es-Suveyd, Beyrût 1434/2013.

-----, ***Minhâcu'l-âbidîn,***

Minhâcu'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-âlemîn, thk. Mahmûd Mustafâ Halâvî, Beyrut 1409/1989.

-----, **Mi'râcü's-sâlikîn,**

Mi'râcü's-sâlikîn, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, **Miškât,**

Miškâtü'l-envâr, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, **Munkız,**

el-Munkız mine'd-dalâl, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, **Munkız (trc. Güngör),**

el-Munkız mine'd-dalâl, trc. Hilmi Güngör, Ankara 1960.

-----, **Mustasfâ,**

el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl, I-II, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar, 1. bsk., Beyrut 1433/2012.

-----, **İslam Hukukunda Deliller (trc. Apaydın),**

İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, trc. Yunus Apaydın, I-II, Kayseri 1994.

Sırru'l-âlemeyn ve keşfu mâ fi'd-dâreyn,

Sırru'l-âlemeyn ve keşfu mâ fi'd-dâreyn, Beyrut 2011 (*Mecmuatü'r-Resâil el-Îmâm el-Gazâlî* içinde).

-----, **Vasît,**

el-Vasît fi'l-mezheb, I-VII, nşr. Ahmed Mahmûd İbrahim-Muhammed Muhammed Tâmir, Kahire 1417/1997.

Gölcük, Şerafeddin, "Bâkılânî", *DİA*, IV, 531-535, İstanbul 1991.

Görmez, *Gazâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum,*

Mehmet Görmez, *Gazâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum,* Ankara 2014.

Güler, Zekeriya, "Müstefiz", *DİA*, XXXII, 135-136, İstanbul 2006.

Hansu, *Mütevâtir Haber,*

Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber Bilgi Değeri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri,* Van 2008.

Hatîb, *Kifâye,*

Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafâed-Dimyâtî, I-II, Mektebe İbn Abbâs, bsk. yeri yok, 2002.

Hatîb eş-Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc,*

Muhammed Hatîb eş-Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, Mityat ts.

Heysemî, *Mecma,*

Ebü'l-Hasan Nureddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-XXIII, Cidde 1436/2015.

Işık, Şükrü, *Gazzali'nun İhyâu Ulûmi'd-dîn Adlı Eserinin "Kitabu'l-İlim" Kısmında Geçen Hadislerin Tahriri ve Değerlendirilmesi,* SÜSBE, Konya 2010 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

İbn Abdilber, *İstizkâr,*

Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr el-câmi' li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fî mâ tezammenehü'l-Muvatta min maâni'r-re'yi ve'l-âsâr*, thk Abdülmu'tî Emin Kal'acî, I-XXX, Beyrut 1414/1993.

İbn Akîl, *el-Vâzih*,

Ebü'l Vefâ Ali b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî, *el-Vâzih fî usûli'l-fikhi*, thk. Abdullah b. Abûlmuhsîn et-Türkî, I-V, Beyrut 1420/1999.

İbn Asâkir, *Târîh*,

Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibbetullâh b. Abdullah, *Târîhu medîneti Dimeşk*, I-LXXX, nşr. Ömer b. Ğarâme el-U'mrevî ve diğeri, bsk. yeri yok, 1415-1421/1995-200.

İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kasru'l-emel*,

Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kasru'l-emel*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut 1417/1997.

-----, ***Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*,**

Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân, thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1406/1986.

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*,

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-XVI, Riyad 1425/2004.

İbn Hacer, *Dirâye*,

Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-Hidâye*, tsh. Seyyid Abdullah Haşim el-Yemânî, I-II, Beyrut ts.

-----, ***Fethü'l-bârî*,**

Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî, nşr. Muhammed Ali Bîdût, I-XVIII, Beyrut 1424/2003.

-----, ***İntikâzu'l-itirâz*,**

İntikâzu'l-itirâz fî'r-reddi ala'l-Aynî fî Şerhi'l-Buhârî, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Silefî- Subhî b. Câsim es-Sâmirâî, I-II, 1. bsk., Riyad 1413/1993.

-----, **İsâbe,**

el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, I-IX, Beyrut 1415/1995.

-----, **Nüket,**

en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh, thk. Mes'ûd Abdulhamîd es-Sa'defî-Muhammed Fâris, Beyrut ts.

-----, **Nüzhetü'n-nazar,**

Nüzhetü'n-nazar şerhu Nuhbetü'l-fiker, thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysen Nizâr Temîm, Beyrut ts. (Aliyyu'l-Kârî'nin şerhi ile birlikte).

-----, **Takrîbu't-Tehzîb,**

Takrîbu't-Tehzîb, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut 1408/1988.

İbn Hallikân, Vefeyât,

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, I-VII, Beyrut ts.

İbn Hazm, İhkâm,

Ebü Muhammed Ali b. Ahmed Hazm el-Endülüsî ez-Zâhirî, *İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Şakir, I-VIII, Kahire ts.

İbn Hibbân, Sahîh,

Ebü Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Teymî el-Bustî, *el-Müsnedü's-sahîh ala't-takâsîm ve'l-envâ'*, thk. Muhammed Ali Sönmez – Halis Aydemir, I-VIII, Beyrut 1433/2012.

İbn Huzeyme, *Sahîh*,

Ebû Bekir Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, I-IV, Beyrut 1395/1975.

İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*,

İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, I-II, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire ts.

İbn Kesîr, *Bidâye*,

İbn Kesîr Ebü'l-Fedâ İsmail İmâdüddîn b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye fî't-târîh*, I-XIV, Mısır ts.

-----, ***Tabakât*,**

Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn, thk. Ahmed Ömer Hâşim- Muhammed Zeynem Muhammed Garb, I-II, bsk. yeri yok, ts.

İbn Mâce, *Sünen*,

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî, I-II, İstanbul 1413/1992.

İbn Müllakîn, *Bedru'l-munîr*,

İbn Müllakîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Bedru'l-munîr fî tahrîci'l-ehâdisi ve'l-âsâri'l-vâkı'a fî Şerhi'l-kebîr*, thk. Ahmed b. Süleymân b. Eyyûb ve diğerleri, I-X, Riyad 1425/2004.

-----, ***el-Muknî' fî ulûmi'l-hadîs*,**

el-Muknî' fî ulûmi'l-hadîs, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cüdey', I-II, Suudi Arabistan 1413/1992.

İbn Teymiyye, *Beyânu telbîsü'l-Cehmiyye,*

İbn Teymiyye Takiyyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Beyânu telbîsü'l-Cehmiyye fî tesîsi bide'ihimi'l-ke'lâmiyye*, I-X, Medine 1426.

-----, ***Der'u taârudi'l-akl ve'n-nakl,***

Der'u taârudi'l-akl ve'n-nakl, thk. Muhammed Reşâd Sâlim, I-XI, Riyad ts.

-----, ***Mecmû'u'l-fetâvâ,***

Mecmû'u'l-fetâvâ, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Â'simî en-Necdî-oğlu Muhammed, I-XXXVII, Riyad 1412/1991.

-----, ***Şerhu'l-Akideti'l-İsfahâniyye,***

Şerhu'l-Akideti'l-İsfahâniyye, nşr. Saîd b. Nasr b. Muhammed, Riyad 1422/2001.

İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât,*

İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Kitâbü'l-mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, I-III, bsk. yeri yok, 1403/1983.

-----, ***Muntazam,***

el-Muntazam fî târihi'l-umemi ve'l-muluk, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, I-XVIII, Beyrut 1412/1992.

-----, ***Telbîs,***

Telbîsü'l-iblîs, thk. es-Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1414/1994.

İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb,*

İzzeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb fî tehzîbi'l-ensâb*, I-III, Beyrut ts.

İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser,*

İbnu'l-Hanbelî, Muhammed b. İbrahim el-Halebî el-Hanefî, *Kafvu'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Beyrut 1408.

İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb,*

İbnü'l-İmâd Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî ed-Dımeşkî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-XI, nşr. Abdulkadir el-Arnâût-Mahmud el-Arnâût, Beyrut 1411/1991.

İbnü's-Salâh, *Mukaddime,*

Ebû Amr Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddime İbnu's-Salâh fî ulûmi'l-hadîs*, nşr. Aişe Abdurrahmân, İstanbul ts.

-----, ***Tabakât,***

Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfi'iyye I-II, nşr. Muhyuddin Ali Necîb, Beyrut 1413/1992.

Kandemir, M. Yaşar “Dâvûd b. Muhabber”, *DİA*, IX, 35-36, İstanbul 1994.

-----, “Hadis”, *DİA*, XV, 27-64, İstanbul 1997.

Kaplan, Medine, *Ğazzâlî'nin Minhâcü'l-Abidîn Adlı Eserinde Geçen Hadîslerin Tahriç ve Değerlendirmesi*, SÜSBE, Konya 2007 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karadâvî, *el-İmâm el-Ğazzâlî beyne mâdihîhi ve nâkidihî,*

Yusuf el-Karadâvî, *el-İmâm el-Ğazzâlî beyne mâdihîhi ve nâkidihî*, Beyrut 1414/1994.

Karadaş, *Gazzâlî,*

Cağfer Karadaş, *Gazzâlî*, İstanbul 2004.

Karlığa, H. Bekir “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 518-530, İstanbul 1996.

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn,*

Kâtip Çelebi, Hâcî Halîfe Mustafâ b. Abdullah, *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, I-VII, Beyrut 1429/2008.

Kâsânî, *Bedâ'iu's-sanâ'i,*

Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedâ'iu's-sanâ'i tertîbi's-şerâ'i*, I-VII, Beyrut 1402/1982.

Kavas, Ahmet “Muasker”, *DİA*, XXX, 328-329, İstanbul 2005.

Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd,*

Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Beyrut ts.

Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,*

Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Beyrut, 1414/1993.

Leknevî, *Ecvibe,*

Ebü'l-Hasanât Muhammed Abdülhayy el-Leknevî el-Hindî, *el-Ecvibetü'l-fâzile li'es'ileti'l-aşerati'l-kâmile*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, 3. bsk., Beyrut 1414/1994.

Mahmûd Sa'îd Memdûh, *İs'âf,*

Mahmûd Sa'îd Memdûh, *İs'âfu'l-mulihhîn bî tertîb-i ehâdîs-i İhyâ-i ulûmi'd-dîn*, Beyrut 1406/1986.

Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn,*

Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru umûmi'l-muvahhidîn şerhu tercem-i Kitab-ı İhyâu ulumi'd-din (İhyâ tercüme ve şerhi)*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç-Eyyüb Tanrıverdi, İstanbul 2015.

Mehdelî, *el-İmam el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs,*

Muhammed Ukayl b. Ali el-Mehdelî, *el-İmâm el-Ğazzâlî ve ilmu'l-hadîs*, Kahire 1998.

Mekkî, *Kûtu'l-kulûb,*

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. A'diye el-Hârisî, *Kûtu'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vaşfi tarîki'l-mürîd ilâ mekâmi't-tevhîd*, tsh. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, I-II, Beyrut 1426/2005.

Muhâsibî, *en-Nesâihu'd-dîniyye ve'n-nefehâtü'l-kudsiyye,*

Ebû Abdullah Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *en-Nesâihu'd-dîniyye ve'n-nefehâtü'l-kudsiyye*, nşr. Abdulkadir Ahmed Atâ, Beyrut 1406/1986 (*el-Vasâyâ* içinde).

-----, ***er-Riâye,***

er-Riâye li hukûki'l-lâh, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1390/1970.

-----, ***er-Riâye (Nefis Muhasebenin Temelleri*** [trc. Şahin Filiz - Hülya Küçük]), İstanbul 1998.

Müslim, *Sahîh,*

Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî, I-III, İstanbul 1413/1992.

Nesâî, *Sünen,*

Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, nşr. Bedreddîn Çetiner, I-VIII, İstanbul 1413/1992.

Nevevî, *Tibyân,*

Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref b. Musa en-Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, nşr. Abdulkadir el-Ernâûtî, Kuveyt 1409/1988.

N. J. Baitenova, “İmâm Gazzâlî'nin Hayatı ve Yaratılış Hakkındaki Düşünceleri”, 900. Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu, 7-9 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 79-89.

Okumuş, Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu,

Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu (İmâm Gazzâlî Örneği)*, Ankara 2006.

Orman, Gazâlî,

Sabri Orman, *Gazâlî*, İstanbul 2013.

Özşenel, Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı,

Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf'un Hadis Anlayışı*, İstanbul 2011.

-----, **İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları,**

İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği, İstanbul 2015.

Paksoy, İmâm Gazâlî'nin Hadîşçilik Yönü,

Paksoy, Kadir, *İmâm Gazâlî'nin Hadîşçilik Yönü ve İhyâu Ulûmi`d-Dîn'deki Hadîslerin Tahlîli*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Saklan, Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadîslerin Hadîs Metodolojisi Açısından Değeri,

Bilal Saklan, *Kûtu'l-kulûb'daki Tasavvuf Hadîslerin Hadîs Metodolojisi Açısından Değeri*, SÜSBE, Konya 1989 (Basılmamış doktora tezi).

Serahsî, Mabsût,

Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Kitâbü'l-mabsût*, I-XXX, İstanbul 1403/1982-83.

-----, *Usûl*,

Usûlu's-Serahsî, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî, Beyrut 1425-1426/2005.

Sübki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*,

Sübki, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb ibn Ali, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Halevî- Muhammed Mahmud et-Tanâhî, I-IX, 1. bsk., bsk. yeri yok, 1383-96/1964-76.

-----, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti's-suğrâ*,

Tabakâtu's-Şâfi'iyeti's-suğrâ, thk. Muhyiddin Ali Necîb, I-II, 1. bsk., Beyrut 1434/2013.

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*,

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, I-VIII, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Beyrut 1403/1983.

-----, *el-Hâvî li'l-fetâvâ*,

el-Hâvî li'l-fetâvâ fi'l-fıkhi ve ulûmi't-tefsîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'n-nahv ve'l-irâb ve sâiri'l-fünûn, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, I-II, Mısır, 1378/1959.

-----, *Mirkâtu's-suûd*,

Mirkâtu's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd, nşr. Muhammed Şâyib Şerîf, I-III, Beyrut 1433/2012.

-----, *Tedrîb*,

Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî, thk. Muhammed Eymen b. Abdullah, Kahire 1425/2004.

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*,

Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk Muhammed Tahhân, I-XI, Riyâd 1415/1995.

-----, ***el-Mu'cemü'l-kebîr*,**

el-Mu'cemü'l-kebîr, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, I-XXV, Beyrut 1405-6/1985.

Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*,

Tâhir el-Cezâirî, ed-Dîmeşkî, *Tevcihu'n-nazar ilâ usûlü'l-eser*, I-II, thk. Abdulfettâf Ebû Gudde, Beyrut 1416/1995.

Tirmizî, *Sünen*,

Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî, I-V, İstanbul 1413/1992.

Toksarı, “Gazzâlî'nin Hadis Anlayışı”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî*,

Ali Toksarı, “Gazzâlî'nin Hadîs Anlayışı”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî (Tebliğleri)*, 14 Mart 1988, Kayseri 1988, s. 219-226.

Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*,

Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara1988 (Doktora Tezi).

Uludağ, Süleyman, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, 515-518, İstanbul 1996.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis (Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivâyetler)*, İstanbul 2012.

-----, “Gazzâlî'de Hadîs Kullanımı ve Sûfî Yazarlar Üzerindeki Etkileri (İhyâ Örneği)”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*, 12-14 Mayıs 2011, Isparta 2014, s. 331- 337.

Yahya Zekeriya Ali Me'âbide, “**Hucetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin Hadis Tenkid Yöntemi**”, 900. *Vefat Yılında Gazzâlî Sempozyumu*, 7-9 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 221-247 (Arapça).

Yücel, Hadîs Tarihi,

Ahmet Yücel, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, İstanbul 2010.

Zebîdî, İthâf,

Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-muttakîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-dîn*, I-XIV, Beyrut, ts.

Zehebî, İber,

Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men aber*, I-II, 1. bsk. Beyrut 1418/1997.

-----, **Siyer,**

Siyeru a'lâmü'n-nübelâ, thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri, I-XXV, Beyrut 1405/1985.

-----, **Târîh,**

Târîhu'l-İslâm ve vefiyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm, thk. Beşâr A'vvâd Ma'rûf, I-XVII, Beyrut, 1424/2003.

Zekî Mübârek, el-Ahlâk inde'l-Ğazâlî,

Zekî Mübârek, *el-Ahlâk inde'l-Ğazâlî*, Beyrut 1408/1988.